

UKRAJNA OKTATÁSI ÉS TUDOMÁNYOS MINISZTERIUMA
UNGVÁRI NEMZETI EGYETEM
UKRÁN-MAGYAR OKTATÁSI-TUDOMÁNYOS INTÉZET

Zubánics László

TÖRTÉNELMI SEGÉDTUDOMÁNYOK

Oktatási-módszertani kiadvány

Módszertani javaslatok és tantárgyi
program
III-IV. akreditációs szintű
felsőfokú taintézmények
diákjai számára

*Magyar Történelem
és Európai Integráció Tanszék*

2008 óta magyarul

**Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar történelem és európai integráció tanszék**

Zubánics László

TÖRTÉNELMI SEGÉDTUDOMÁNYOK

Oktatási-módszertani kiadvány

Módszertani javaslatok és tantárgyi program

III-IV. akkreditációs szintű felsőfokú tanintézmények diákjai számára

Képzési szint: **alapképzés (baccalaureus)**
Szakirány: **01–Oktatás/Pedagógia**
Szakosítás: **014 – Középfokú oktatás**
Szak: **014.03 – Középfokú oktatás. Történelem**
Oktatási program: **Történelem**
Oktatás nyelve: **magyar**

Ungvár - 2022

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Українсько-угорський навчально-науковий інститут
Кафедра історії Угорщини та європейської інтеграції

Зубанич Ласлов Лавлович

«СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ»

Навчально-методичний посібник
Методичні рекомендації та робоча навчальна програма
(за вимогами кредитно-модульної системи)

Рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
Галузь знань	01–Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014–Середня освіта
Предметна спеціальність (Спеціалізація)	014.03–Середня освіта. Історія
Освітня програма	Історія
Мова навчання	Угорська/українська

Ужгород - 2022

УДК 930.2(075.8) 3-91

Зубанич Л. Л. Спеціальні історичні дисципліни. Навчально-методичний посібник. Методичні рекомендації та робоча навчальна програма (ОП «Історія»). – Ужгород, 2022 – 154 с.

Zubánics László. A történelem segédtudományai. Módszertani javaslatok és tantárgyi program (Szak: “Történelem”). – Ungvár, 2022. – 153 old.

RECENZENSEK:

Aszlanov Sztellasz professzor, a politikai tudományok doktora
Turjanica Inna docens, a történelemtudományok kandidátusa

Kiadását ajánlotta:

- a Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszék (2022. február 12-i ülésén, 2. sz. jegyzőkönyv);
- az Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet módszertani bizottsága (2022. március 16-i ülésén, 2. sz. jegyzőkönyv);
- az Ukrán-Magyar Tudományos-Oktatási Intézet Tudományos Tanácsa (2022. március 29-i ülésén, 3. sz. jegyzőkönyv).

TARTALOM

A TANTÁRGY LEÍRÁSA	5
BEVEZETÉS.....	6
A TANTÁRGY TEMATIKUS TERVÉNEK LEÍRÁSA.....	6
A GYAKORLATI FOGLALKOZÁSOK VÁZLATA ÉS TÉMÁI.....	8
ÖNÁLLÓ MUNKA.....	8
A TANTÁRGY TARTALMA	9
GYAKORLATI FOGLALKOZÁSOK TÉMÁI.....	37
ELŐADÁSOK.....	39
Numizmatika.....	39
Címertan.....	80
Archontológia.....	98
Vexilológia.....	108
Geneológia	115
Kronológia	123
Mertológia.....	132
TÉMÁK EGYÉNI ÉS ÖNÁLLÓ FELDOLGOZÁSRA	139
TESZTFELADATOK	140
KÉRDÉSEK A SZIGORLATHOZ.....	147
SZAKIRODALOM.....	149
A DIÁKOK TUDÁSSZINTJÉNEK FELMÉRÉSE	151

A TANTÁRGY LEÍRÁSA

Mutatók megnevezése	Szakirány, szakosítás, tantárgyi szak, oktatási program, képzési szint	A tantárgy jellemzése	
Kreditszám – 3	Képzési szint: alapképzés (baccalaureus) Szakirány: 01 – Oktatás/Pedagógia. Szakosítás: 014 – Középfokú oktatás Tanárgyi szak: 014.03–Középfokú oktatás. Történelem. Képzési program: Történelem	Nappali tagozat	Levelező tagozat
		A tantárgy státusza :	
		normatív	
		A képzés éve:	
Modulok száma – 1		1	3
		Szemeszter:	
Részmodulok száma – 2		2	2
Óraszám (összesen) – 90		Előadások:	
		28	12
Heti óraszám: nappali tagozatos diákok számára: 2 tantermi – 40 önálló munka – 50 levelező tagozatos diákok számára: 2 tantermi – 12 önálló munka – 78		Gyakorlati foglalkozások:	
		12	0
		Laboratóriumi foglalkozások:	
		Önálló munka:	
	50	78	
	Az ellenőrzés típusa:		
	Az ellenőrzés formája:		
	szigorlat		

BEVEZETÉS

A tantárgy célja és feladata, hogy a hallgatók átfogó ismereteket szerezzenek a történelmi segédtudományokból. A történelem segédtudományai olyan tudománycsoportot ölelnek fel a történettudomány részterületeként, amelynek megítélése időről időre változott, s az egyes korszakokban (a XX. századon belül) is többféle értelmezést kapott. Előtérben voltak egyes, nagy múltra visszatekintő klasszikus segédtudományok (pl. diplomatika, paleográfia, szfragisztika, heraldika, kronológia, numizmatika). Később részben ezekből váltak ki egyes újabb történelmi segédtudományok (falerisztika, insigniológia, vexillológia), emellett állandó, nagyfokú differenciálódás figyelhető meg, amely sokszor vezet újabb segédtudomány kialakulásához.

Gyakori, hogy nagyon nehéz szétválasztani bizonyos történelmi segédtudományokat, illetve a több helyre besorolható témaköröket. Ugyancsak gyakori, hogy egy-egy történelmi segédtudomány több más történelmi segédtudománnyal, illetve más tudományágakkal, területekkel áll igen szoros kapcsolatban, átfedésben.

A tananyag elsajátítása eredményeképpen a diáknak alapvető elméleti tudást kell kapnia, amely nélkülözhetetlen a történelmi segédtudományok különböző ágaival végzendő gyakorlati munkához.

A tananyag elsajátítása eredményeképpen a diáknak tudnia kell felhasználni a gyakorlatban szerzett elméleti tudását:

- Ismernie kell a címerek, zászló, pecsétek stb. kialakulásának történetét, azok gyakorlati használatát, a kronológiai, metrológiai szabályokat, azok alkalmazásának különbségeit;
- Ismernie kell a heraldika, vexillológia, szfragisztika, történelmi kronológia alapvető szabályait;
- összefoglalni a tanulás folyamata alatt megszerzett információt;
- tájékozódni a legújabb kutatási eredmények között.

Az ajánlott kurzus egy szemeszter alatt olvasandó ki, 90 órát foglal magába, ezekből 28 óra előadást, 12 gyakorlati foglalkozást és 50 óra önálló munka.

A TANTÁRGY TEMATIKUS TERVÉNEK LEÍRÁSA

A modulok és témák megnevezése	Órák száma					
	Oktatás típusa (nappali, levelező)					
	Összesen:	Ebből:				
Előadások:		Gyakorlati foglalkozások	Laboratóriumi foglalkozások	Egyéni felkészülés	Önálló munka	
1. szemeszter						
1. modul						
1. sz. részmodul						
1.A heraldika tárgya és feladata. A címertan forrásainak és irodalmának elemzése. A címerek eredete. A címerek fejlődése Nyugat-Európában a középkorban.	3	2				1
2.Ukrán nemzeti-állami címerek (X-XX.	13	4	2			7

század). Ukrán nemesi címerek. Magyarország történelmi címerei.						
3. Kárpátalja vármegyéinek és nemesi családjainak címerei	13	4	2			7
4. Történeti insigniológia.	13	4	2			7
5. Történi archontológia.						
6. A szfragisztika tárgya, feladata és gyakorlati felhasználása. A pecsétek kialakulása és formái.						
7. A X–XX. századi ukrán szfragisztika. Magyarországi pecsétek. Kárpátaljai pecsétek.						
8. A numizmatika szerepe és fejlődésének korszakai. A pénz szerepe a társadalom fejlődésében.						
9. Az ókori és a középkori numizmatika. A magyar pénzverés története.						
10. Új és legújabb kori pénzek.						
Az 1. sz. részmodul elsajátításának felmérése	42	14	6			22
2. sz. részmodul						
11. A vexillológia tárgya és feladata, szerepe a segédtudományok között. A források és a szakirodalom jellemzése. A hagyományos vexillológia fejlődése.	12	3	2			7
12. Az ókori és középkori zászlók. Újkori és legújabb kori zászlók. Magyarország és Ukrajna zászlajai a különböző korokban.	12	3	2			7
13. Történeti geneológia. Forrásai és szakirodalma. Családfakutatás.	12	4	1			7
14. A kronológia tárgya és feladata. Szerepe a történelemtudományban. A szakirodalom és a források jellemzése. A különféle kormeghatározások rendszere.	12	4	1			7
15. Történeti kronológiai Magyarországon és Ukrajnában.						
16. A történeti metrológia szerepe, forrásai és szakirodalma.						
17. Az emberi civilizáció fejlődése során alkalmazott mértékegységek rendszere. A Kárpátalján használt mértékek.						
18. Falerisztika.						
A 2. sz. részmodul elsajátításának felmérése	58	14	6			28
Mindösszesen:	90	28	12			50

GYAKORLATI FOGLALKOZÁSOK VÁZLATA ÉS TEMATIKÁJA

Nr.	Téma	Óraszám	
		Nappali	Levelező
1.	Heraldika. A címerek fejlődésének alapvető korszakai. Címerváltozatok	2	
2.	Numizmatika. Pénztörténet. A pénz fejlődésének korszakai.	2	
3.	Szfragisztika. A pecsétek kialakulásának története és felhasználásuk módjai.	2	
4.	Vexillológia. A történelmi zászlók típusai.	1	
5.	Kronológia. Időszámítási módok és naptárak.	1	
	Összesen	8	0

ÖNÁLLÓ MUNKA

№ 3/π	Téma	Óraszám	
		Nappali	Levelező
1.	Pecséttan.	10	
2.	Címerek Kárpátalján.	10	
3.	Közép-Kelet Európa pénzei.	10	
4.	Történelmi metrológia Magyarországon.	10	
5.	Neves történelmi személyiségek címerei.	10	
	Összesen:	50	78

A TANTÁRGY TARTALMA

Heraldika

A heraldika vagy címertan a címerekkel foglalkozó történeti segédtudomány. Elnevezését a heroldokról kapta, akik a címerek első középkori szakértői voltak. Két részre oszlik: címerelméletre (Wappenkunde) és címerművészetre (Wappenkunst). A címerelmélet, elméleti heraldika vagy a szorosabb értelemben vett címertudomány a címerjogot, a címerek történetét érinti, a szabályos és szabályellenes címerekkel, a címerismerettel foglalkozik. A címerművészet, a címerábrázolás tana vagy címergyakorlat a címerek szabályos megszerkesztésével, megrajzolásával (kiállításával), leírásával, gyakorlati alkalmazásával, historizálásával és a címerkritikával foglalkozik.

A címer olyan, általában pajzson viselt, meghatározott szabályok szerint megszerkesztett színes jelvény, melyet egy család, intézmény vagy testület a saját maga azonosítására örökletes, állandó jelleggel használ.

A címerhatározás számára ezen jellemzők teszik lehetővé egy adott címer rendszerezését (szabályos szerkesztési mód, a pajzsok színezése, a címerábrák csoportosíthatósága), valamint meghatározását (örökletes használat).

A címertan forrásait két fő részre oszthatjuk: írott és képzőművészeti forrásokra.

Az írott források közé tartoznak a címerek szóbeli leírásai, mint egyes trubadúrok és címerköltők művei (Chrétien de Troyes, Wolfram von Eschenbach, Ulrich von Lichtenstein, Konrad von Würzburg, Peter Suchenwirt stb.), más írott források, a címermondák stb.

A képzőművészeti források közé tartoznak a címeres levelek, pecsétek, pénzérmék, sírkövek, címerkönyvek, címertekercsek, halotti pajzsok, zászlók stb.

A XX. század elején a magyar heraldika elsősorban a nemesi családok heraldikáját tárgyalta (Alapi Gyula: Magyarország címeres könyve, I., 1913; Kempelen Béla: Magyar nemes családok címerei, 1914). Emellett foglalkoztak a heraldika általánosabb, elméleti, korszakolási kérdéseivel is (Csoma József: A magyar heraldika korszakai, 1913; Sándor Imre: Címerhasználat, 1911). Csoma József a nemzetségi címerek tárgyában (Magyar nemzetségi címerek, 1903), Fejérpataky László az Árpád-ház heraldikájának területén folytatott napjainkig fontos tevékenységet (Az Árpádok címerei, 1908).

A különféle sorozatokban, kiadványokban folytatódott a magyar heraldikai emléktanyag közzététele (Áldásy Antal–Fejérpataky László: Magyar címeres emlékek. I–III., 1901–1926; Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei. I–VIII., 1904–1942; Sándor Imre: Címerlevelek. I–II., 1910–1912).

Az 1915-ös államcímerrendezés ráirányította a figyelmet a magyar államcímertörténetének fontosságára. A Turul különszáma mellett ezzel a témával foglalkozik Csánki Dezső Az új magyar és az úgynevezett közös címerekről (1916), illetve R. Kiss István A magyar állam címerei (1917) című műve is. A korszakban kevésbé foglalkoztak a magyar államcímert és a társországi címert, illetve a megyei és városi (községi) címert történetével és a polgári családok címereinek vizsgálatával. A heraldika művelésében fontos szerepet kapott a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, s a Turulnak is fő témája volt a heraldika.

Az I. világháború után kevesebbet foglalkoztak Magyarországon a heraldikával. Áldásy Antal rövid összefoglalót készített (Címertan, 1926). Az egyházi heraldika addig szinte alig méltatott területével is foglalkozott Temesváry János (Az erdélyi püspökök címerei, 1930). A kor jellegzetesnek mondható heraldikusa Donászy Ferenc. A Szentpétery Emlékkönyvben általánosabban foglalkozott a magyar heraldika problémakörével (A magyar heraldika múltja, jelene és jövő feladatai, 1938). Ugyanő foglalkozott az Árpád-ház heraldikájával (Az Árpádok címerei, 1937). Népszerűsítő jellegű az államcímert múltját ismertető kötete (Nemzeti jelvényeink története, 1941).

Kumorovitz Lajos hosszú időt töltött a magyar államcímer történetének részletes feltárásával (A magyar címer hármashalma, 1934; A magyar címer kettőskeresztje, 1941; A magyar címer hármashegy, 1942; A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma, 1942).

A korszakban nagyobb figyelmet kapott a kommunális heraldika. A középkori városi címerekkel Darvasy Mihály foglalkozott (Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése, 1942). Általánosabban érintette a témakört – inkább népszerűsítő jelleggel – Széll Sándor (Városaink neve, címere és lobogója, 1941). Keöpeczi Sebestyén József egyes erdélyi városok (Brassó, Kolozsvár) címereinek történetét dolgozta fel tanulmányokban. Gál Györgyi összegezte a budapesti templomokban található heraldikai emléanyagot (Budapest templomainak címeres emlékei, 1940).

A II. világháborút követő időszakban, talán éppen a heraldikát érintették legradikálisabban a korabeli politikai, ideológiai, tudománypolitikai változások. Jellemző, hogy Kumorovitz Lajos Bernát esetében is csak a kandidátusi disszertációja jelenhetett meg 1955-ben (A magyar trikolor és a magyar államcímer múltja).

Eltekintve egyes propagandisztikus, népszerűsítő publikációktól, amelyeknek elsődleges feladata a szocialista államcímer népszerűsítése (Várkonyi Endre: A magyar címer útja, 1957) csak „kerülő úton” foglalkozhattak a heraldikai kérdésekkel (Györffy György: A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig, 1959; Radocsay Dénes művészettörténeti tanulmányai a középkori címereslevelek tárgykörében [Gótikus magyar címereslevelek, 1957]). Bertényi Iván korai tanulmányában irodalomtörténeti „álcázást” használt heraldikai publikációi megjelentetéséhez (A Toldi szerelme heraldikája, 1963). Korábbi disszertációja egy részének továbbfejlesztéséből született Kumorovitz Lajos Bernátnak egy fontos heraldikai tanulmánya (A magyar közép címer és nagycímer kialakulása, 1965). Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára alapvető kodikológiai kutatásaik során, mindig is nagymértékben támaszkodtak a heraldikára, s maguk is részletesen foglalkoztak a kódexekben fellelhető címerekkel (Bibliotheca Corviniana, 1967).

Az 1960-as évek előzményei után, több évtizedes szünetet követően ismét lehetőség nyílt a heraldikának, mint alkalmazott tudománynak a bevezetésére és művelésére. 1970-ben rendelet, 1974-ben minisztertanácsi határozat engedélyezte a városok számára a címerhasználatot. Sajátos gyakorlat alakult ki, amely egészen az 1980-as évekig jellemezte a magyar kommunális heraldikát. Ahelyett, hogy visszanyúltak volna az egyes településeken {V-323.} korábban használt hagyományos címerekhez, néhány kivételtől eltekintve teljesen új címerek megalkotását helyezték előtérbe. A címerek nagy többsége a heraldika szellemétől, gyakorlatától teljesen idegen jelkép lett, amelyeket gyakran ékesítettek munkásmozgalmi jelképek, a szocialista gazdasági fejlődést szimbolizáló motívumok. Ezt az indokolatlan, helytelen gyakorlatot kezdettől fogva élesen bírálták a szakma képviselői.

Az 1970-es évek elejétől ismét lehetővé vált heraldikai témák tudományos publikálása. Az 1960-as évek elejétől ebben alapvető szerepe van Bertényi Ivánnak. Számos tanulmánya a legkülönbözőbb tárgykörökre terjed ki (államcímertörténet, antifeudális parasztmozgalmak heraldikája, címeralkotás, címerhasználat, címereslevelek, egyes családok, személyek címerei, egyetemi heraldika, heraldikatörténet, kommunális heraldika, középkori címerjog, középkori magyar heraldika, magyar uralkodóházak heraldikája, rangkoronák. Több átfogó jellegű könyvet is kiadott (Kis magyar címertan, 1983; Új magyar címertan, 1993). A szocialista korszak város címereinek összefoglaló kézikönyvét Castiglione Endre adta ki 1975-ben (Magyar városok címerei). A heraldika művelésében, a kiadatlan címereslevelek publikálásában fontos szerepet játszik Nyulásziné Straub Éva is, aki tanulmányokat, köteteket publikált (A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek, 1981; Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein, 1987, német és magyar nyelven 1999).

A heraldika magyarországi művelését nagymértékben ösztönözték azok a nemzetközi szakmai kongresszusok, amelyeket Bertényi Iván és Czoma László szervezett Keszthelyen. 1988-ban városcímer-történeti konferenciára került sor. 1990-ben genealógiai és heraldikai tudományokat érintő nemzetközi konferencia volt Keszthelyen.

A rendszerváltozás körüli időszakban előtérbe került a heraldika, s különösképpen a magyar államcímer története, megváltoztatásának kérdése, annak alternatívái. E tárgykörben fontos szerepet játszottak Kállay István és Bertényi Iván. A tudományos, de részben aktuálpolitikai címervita – a koronás, illetve a korona nélküli hagyományos magyar államcímer bevezetéséről, az 1957-től használt szocialista államcímer eltörléséről. Laszlovszky József adta közre 1989-ben A magyar címer történetét. A Turul egyik alaptémaköre a heraldika.

Az 1990-es évek a heraldika magyarországi felvirágzását hozták. A publikálatlan magyar címerek nagy számát csökkentve ismételten megjelentek gazdag címerkiadások (Beke Margit: A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei, 1995; Kollega Tarsoly István: Királyi Könyvek. 1867–1918, 1994; Entz Géza–Kovács András: A kolozsvári Farkas utcai templom címerei, 1995). A megyei címerek eddig elhanyagolt területén is előrelépés történt. Átfogó jelleggel, önálló kötetben foglalkozott a témával Csáky Imre (A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században, 1995). Tanulmányaikban mások is érintették a tárgykört (Csorba Csaba: Vármegyei címerek és Borsod-Abaúj-Zemplén címere, 1991; Ódor Imre: Baranya megye jelképei, 1991).

Jelentős érdeklődés nyilvánul meg a kommunális heraldika iránt. Elsősorban városok címertörténetét dolgozták fel az elmúlt időszakban. Ezek közé tartozik Kecskemét (Kozicz János: Kecskemét város címere és zászlói, 1996), Kunhegyes (Botka János: Kunhegyes város címere, 1998), Sopron (Horváth Zoltán: Sopron városi címere, 1991), Szeged (Fári Irén–Nagy Ádám: Szeged címere, 1998) és Székesfehérvár (Fülöp Gyula: Alba Regia – Székesfehérvári címerek, pecsétek, 1994). Nagybakay Péter céhes heraldikával (A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei, 1995), Gömbös Tamás egyházi heraldikával foglalkozik (A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei, 1993), Rainer Pál családi címerekről, illetve a céhes heraldikát érintő kérdésekről értekezett. Pandula Attila a heraldika falerisztikai vonatkozásairól tett közzé tanulmányokat.

A rendszerváltozást követően a heraldika egyre nagyobb szerepet kap a gyakorlatban is. Különösen így van ez a kommunális címerhasználat területén. Napjainkban minden település alkothat címet. A városok esetében többnyire léteznek heraldikai előzmények, de a községeknél sokszor nincs ilyen, vagy túlságosan sematikus az előzmény. Napjaink címeralkotása sokszor nem felel meg az elvárható szakmai követelményeknek. Új címerek alkotásánál sokszor nem folytatnak kellő előtanulmányokat, és nem veszik figyelembe a szakértők véleményét sem, ebből adódóan nagyon sok a rossz, antiheraldikus címer. Különböző próbálkozások után ezeknek a problémáknak kezelésére, illetve a helytelen címerek felülvizsgálatára alakult meg 1998-ban, neves magyarországi szakemberek közreműködésével, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának égisze alatt a Magyar Heraldikai Bizottság. Tevékenységét azonban erős jogi (s részben aktuálpolitikai) korlátok akadályozzák.

Többen vannak olyan magyar heraldikusok, akik szakmai tevékenységüket (vagy annak nagy részét) külföldön fejtették ki. Az 1970-es években Csehszlovákiában folytatott értékes kommunális heraldikai munkásságot Püspöki Nagy Péter (Dunaszerdahely város címere, 1970; Rozsnyó város címere, 1973; Zseliz város címere, 1976). Modern, összefoglaló jellegű heraldikai művet adott ki a Hollandiában élt Karlai (Kohl) Károly (A címer története, fejlődése, 1990).

Irodalom:

1. Áldásy Antal: Címertan. Bp., 1923. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történettudomány kézikönyve. II. 6. füzet
2. Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897.
3. Bedingfeld, Henry – Gwynn-Jones, Peter: Címertan. Bp., 1994.
4. Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Gondolat Zsebkönyvek, Gondolat Kiadó, Bp., 1983, ISBN 963-281-195-X
5. Bertényi Iván: Új magyar címertan. Bp., 1993.
6. Bertényi Iván: Címertan. In: Bertényi Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Bp., 1998. 251-278.
7. Csoma József: A magyar heraldika korszakai. Bp., 1903.
8. Laszlovszky József: A magyar címer története. Bp., 1989.
9. Nyáry Albert: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886.
10. Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei. Bp., 1987.
11. Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. Bp., 2001.
12. Pápai-Páriz Ferenc: Ars heraldica... Kolozsvár, 1695.

Insigniológia

A magyarországi insigniológiai kutatásnak fő témája volt a Szent Korona és a koronázási jelvények, míg más insigniológiai emlékeket szinte teljesen elhanyagoltak. A 20. század elején Czobor Béla írt tanulmányokat (A magyar Szent Korona és a koronázási palást; A nagyváradi lilimos nyílt korona és országalma, 1900). Karácsonyi János Hogyan lett Szent István koronája a magyar Szent Korona felső részévé? címen értekezett (1907). A két világháború közötti időszakban több önálló munka látott napvilágot (Darkó Jenő: A Dukász Mihály-féle korona célja és jelentősége, 1936; Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona görög feliratai, 1935; Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában, 1938; Polner Ödön: A magyar Szent Korona felső részének eredetkérdése, 1943; Varjú Elemér: A Szent Korona, 1922).

Fontos eredmények születtek azokban az insigniológiához szorosan kapcsolódó, azt kiegészítő témakörökben, mint a korona, a koronázási jelvények használata, a Szent Koronához kapcsolódó elméletek (Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története, é. n.; Eckhart Ferenc: A Szentkorona eszme története, 1941). László Gyula a jogarról (Adalékok a koronázási jogar régészeti megvilágításához, 1938), Oberschall Magda a Monomachos-koronáról (Konstantin Monomachos császár koronája, 1937), Boldisár Kálmán Bocskai István koronájáról (1925) értekezett.

Más insigniológiai témaköröket csak elvétve dolgoztak fel ebben az időszakban (Bevilaqua-Borsody Béla: Adalékok a városok, várak és egyéb erős helyek kapuinak és kulcsainak katonai művelődéstörténetéhez, 1930). A céhes insigniológia tárgykörében is született néhány tanulmány (Csipkés Kálmán: Céhedényeink, 1941; Nyiresi-Tichy Kálmán: A rozsnói városi múzeum céhtáblái, 1943).

A XX. század közepe körüli politikai változások, különösen az insigniológia hagyományos témái tekintetében éreztették erőteljesen negatív hatásukat. Egyes insigniológiai tárgyköröket elsődlegesen régészeti témaként mutattak be (Vattai Erzsébet: A margitszigeti korona, 1958; Kovács László: A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlatja, 1970). A szocialista korszakban Kovács Éva folytatott folyamatosan – elsősorban művészettörténeti megközelítésű – insigniológiai kutatást a Szent Koronáról, a koronázási jelvényekről (A magyar korona a legújabb kutatások tükrében, 1957; Egy elveszett magyar korona, 1963; A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez, 1972; Magyarországi Anjou-koronák, 1978; Zsigmond császár halotti jelvényei, 1987).

Az insigniológiai kutatások terén alapvető változás következett be 1978-ban, amikor az Amerikai Egyesült Államok visszaadta Magyarországnak az addig hadizsákmányként őrzött Szent Koronát és a magyar koronázási jelvényeket. A korona és a koronázási jelvények története iránt óriási érdeklődés nyilvánult meg. Az igényeket több, akkortájt megjelentetett művel igyekeztek kielégíteni. Ekkor látott napvilágot Bertényi Iván *A magyar korona története* (1978), illetve Benda Kálmán és Fügedi Erik *A magyar korona regénye* című munkája (1979). Az elsőrangú képanyag közlésével is további vizsgálódásokra inspirál, Kovács Éva és Lovag Zsuzsa *A magyar koronázási jelvények* című kötete (1980). Katona Tamás szerkesztésében jelent meg 1970-ben a koronára vonatkozó történelmi források gazdag gyűjteménye (*A korona kilenc évszázada*). Egyidejűleg lehetőség nyílt a korona és a koronázási jelvények direkt kutatására, amelyre addig soha nem volt lehetőség. A korona és a koronázási jelvények kutatását elmélyítette egy Budapesten rendezett nemzetközi tudományos konferencia (1983). A Szent Koronával – amely nemzetközi összehasonlításban is az egyik legkérdésesebb ereklye – és a magyar koronázási jelvényekkel kapcsolatban is sokféle, igen ellentmondásos tudományos hipotézis látott már napvilágot. A főbb véleményeket Pandula Attila is összegezte (*A Szent Korona története*, 1990).

Az 1970-es évek végétől korábbi vélemények újrafogalmazásával, új teóriák kifejtésével és élénk vitákkal egyaránt találkozhatunk. A történészek, művészettörténészek többsége (a különböző részkerdeésekben egymástól jelentősen eltérve) általában a XI. század második fele és a XIII. század közé helyezi a Szent Korona összeállításának idejét. Csomor Lajos (*Magyarország Szent Koronája*, 1986; *Szent István koronája nyomában*, 1987; *Szent István koronázási jelvényeinek eredete*, 1989; *Őfelsége a magyar Szent Korona*, 1996) és a hozzá csatlakozó ötvösök, mérnökök szerint a Szent Korona (nagyjából a mai alakjában) Szent István korában, illetve azt jóval megelőzően készült. Ezeket a véleményeket Bakay Kornél összegzi *Sacra Corona Hungariae* című művében (1994). Ezekhez a Magyarországon központi insigniológiai témakörökhöz szorosan kapcsolódó új eredmények is megjelentek a szakirodalomban (Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja. 1945–1978*, 1997; Kardos József: *A szentkorona tan története. 1919–1944*, 1985).

Több olyan kutató van, aki koronakutatási tevékenységét, s eredményei publikálását külföldön folytatta. Ezek sorában alapvetőnek tekinthető Deér József tevékenysége (*Die Heilige Krone Ungarns*, 1966). Simontsits Attila fontos forrásgyűjteményt tett közzé a korona modernkori történetével kapcsolatban (*The Last Battle for Saint Stephen's Crown*, 1984). Vajay Szabolcs és Bogyay Tamás, többségében külföldön megjelent tanulmányaival járult hozzá a Szent Korona és a koronázási jelvények kutatásához.

Az elmúlt évtizedekben sokrétű eredmények születtek a céhes insigniológia tanulmányozásának területén (Nagybákay Péter: *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei*, 1995; Csiffáry Gergely: *Egri céhemlékek*, 1982; Szabó Sarolta: *Céhek Szabolcs vármegyében*, 1993). Különösen a céhbehívótabláknak van jelentős irodalma (Nagybákay Péter: *Magyarországi céhbehívótablák*, 1995; Bodó Sándor: *Céhbehívótablák a miskolci Herman Ottó Múzeumban*). Foglalkoztak céhládákkal (Nagybákay Péter: *Veszprémi és Veszprém megyei céhládák*, 1966; Szabó Péter: *A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeumban. A céhládák*, 1978; Temesváry Ferenc: *A céhládák szerepe a céhek életében*, 1958) és insigniajellegű céhedényekkel is (Nagybákay Péter: *Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók*, 1965; Szalay Emőke: *Debreceni céhedények*, 1980). A cégérek történetét Csatkai Endre foglalta össze (*Cégérek*, 1971). Pandula Attila jogtörténeti vonatkozású insigniológiai témát érintett tanulmányában (*A hóhérpallos*, 1987).

Napjaink insigniológiai kutatási irányába mutat betekintést a Voigt Vilmos és Balázs Géza szerkesztésében megjelent *A magyar jelrendszerek évszázadai* című tanulmánykötet (1998).

Archontológia

Az archontológia betű szerint olyan „tudományt” jelent, amelynek tárgya az archontes. A görög szó jelentése: uralkodók, vezetők; latinra legjobban a régentes szóval fordítható. Az archontológia formai jelentése tehát: „az uralkodók/vezetők tudománya”. Valójában az archontológia szó a történettudomány műszava, és kétféle értelemben használatos. Elsősorban olyan listákat (névsorokat, névsor jellegű szöveges összeállításokat) nevezünk így, amelyek időrendben tartalmazzák egy adott tisztség (hivatal, méltóság) összes viselőjét, természetesen tisztségviselésük dátumhatáraival együtt. Jelölheti továbbá a szó azt a (történetkutatói) tevékenységet is, amely ilyen listák összeállítására irányul. Az alábbiakban, hogy a félreértéseket elkerüljük, archontológián csakis ezt a tevékenységet magát fogjuk érteni, míg az ennek során elkészült összeállításokat archontológiai segédletnek, névsornak vagy listának nevezzük.

A magyar történelem kutatói és tanulmányozói számára régóta szükséges segédlet az ország legfontosabb közjogi és udvari tisztségviselőinek könnyen áttekinthető táblázatos összeállítása és a tisztségviselők pályafutásának rövid ismertetése. Ezzel a témakörrel foglalkozik a történeti segédtudományoknak az az ága, melyet archontológiának nevezünk. Az archontológia helye a hivataltörténet mellett van és a tisztségviselők személyével foglalkozik, lényegében tehát személytörténet, de mindig szoros kapcsolatban a betöltött funkciókkal. Az általános életrajztól, mely sok szempontra terjedhet ki, éppen abban különbözik, hogy a személy és a hivatalos pályafutás kapcsolatrendszerében marad. Szorosan kapcsolódik a közigazgatás-történethez és a történeti kronológiához, de a család- és a szorosan vett társadalomtörténethez, a történeti szociológiához is. Az archontológia kapcsolódik a genealógiához, a hivataltörténethez, a történeti statisztikához, a szorosan vett társadalomtörténethez, a történeti szociológiához stb.

A pápákról és az uralkodókról a középkorban is készítettek névjegyzékeket, de ezeket inkább kronológiáknak nevezték. Az archontológia fogalmat Johann Philipp Abelinus, írói nevén Johannes Ludovicus Gotofredi, német történész és földrajzi író vezette be *Archontologia Cosmica* (Frankfurt am Main, 1638, 1649) című művében. Korábban a méltóságviselők ismertetését a kronológián belül tárgyalták. Mivel a kronologikus elem benne bizonyos fokig meghatározó, azért a tudományág is csak fokozatosan vált el ettől. A címtárak, titulátúrák, melyek - naptárral egybekötve vagy anélkül - egy-egy időpontra vonatkozólag adják meg a különböző tisztségviselőket, még ennek a fejlődési fázisnak a már forrásbázissá vált emlékei. Idővel azonban a tisztségviselők időrendje egyre inkább kibővült a legfontosabb életrajzi elemekkel is. A mai archontológia mint tudományág nemcsak arra a kérdésre felel: mikor, kik voltak valamely tisztség betöltői, hanem arra is: mik voltak. Tehát azt a közeget is tanulmányozza, melyben éltek. Kérdése tehát az is: vallásilag, etnikailag, demográfiailag hová, milyen csoportba sorolhatók be a tisztségviselők.

Ekkoriban készültek az első címtárak és titulátúrák, naptárral kiegészítve vagy anélkül. Franciaországban már az 1620-as évektől jelentek meg tiszticímtárak, melyek előzményeit már Schwartner Márton is a követjegyzékekben látta, amilyenek a XVI. században Németországban is készültek. Idővel a tisztségviselők jegyzéke kibővült az életrajzi adatokkal is és valódi archontológiává vált.

A tisztségviselők jegyzékének elkészítése a módszeres iratkezelés és az oknyomozó történetírás hatására lett önálló diszciplína. A XIX. században jelentős publikációs tevékenység bontakozott ki az archontológia területén. Nagy egyházi archontológiát adott ki Franciaországban Boyer de Saint-Suzanne *Le personnel administratif sous l'Ancien Régime* (Párizs, 1868) címen és Németországban Pius Bonifacius Gams *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae* (Regensburg, 1873-1886) címmel. A századfordulón jelent meg Payer von Thurn Rudolf *Die Kaiserlichen und Königlichen Hofstellen 1749-1848* (Wien, 1902) című műve és folytatása *Die Kaiserlichen Hofchergen und Chefs der deutsch-erbländischen*

Hofstellen 1657-1749 (Wien, 1906). Egész Bajorországra vonatkozóan jelent meg Gerog Frechl mindmáig páratlan átfogó műve a Bayerische Behörden und Beamte 1550-1804 (München, I-II. 1908-1911.). Közli a hivatalviselők életrajzát és genealógiai kapcsolatait is. Az újabb korban jelent meg Michel Antoine műve a Le gouvernement et l'administration sous Louis XV. Dictionnaire biographique (Paris, 1978).

A vállalatok archontológiájának feldolgozásánál nélkülözhetetlenek a Compassok. A Compass, Kalender und Jahrbuch für Handel Industrie und Verkehr címmel, Gustav Leonhardt szerkesztésében jelent meg Bécsben, 1869-től hézagosan, majd évenként. A Monarchia felbomlása után a Compass név megmaradt, de az egyes utódállamok szerint hozta a gazdasági adatokat.

Az archontológiakészítésnek a többi tudományos munkához hasonlóan három fázisa van: 1. előtanulmány, 2. anyaggyűjtés, 3. szerkesztés. Az előtanulmány részeként az első feladat az archontológia tárgyát képező szervezet (hivatal, intézmény, üzem) működésének történeti jellegű tanulmányozása a nyomtatott kiadványok és a levéltári anyag alapján. El kell döntenit, hogy milyen szintig történjen a vizsgálat (vezetői, döntéshozói és intézkedői, teljes személyzeti archontológia). Az anyaggyűjtésnél törekedni kell a lehető legnagyobb teljességre, összhangban a vizsgálat céljával. A kijegyzetelés határát a személyek száma, a fluktuáció sebessége, a szervezetben betöltött szerep, a vizsgált időtartam, a források teljessége jelöli ki. Az anyaggyűjtésnél ügyelni kell arra, hogy az csak a fordulópontok megvilágítását szolgálja. Az archontológia-készítés célja nem szervezetek, hanem személyek történetének feltárása bizonyos funkciókban. A szervezetek története ugyanis a hivatal-, illetve üzemtörténet része. Ezért az adatgyűjtésben a személyi adatoké az elsőség. Célszerű minden egyes személyre vonatkozó adatot külön cédulára kiírni, forrásmegjelöléssel, ami külön rövidítési nomenklatúra készítését is megkívánja. A szerkesztésnél az adatokat tanácsos előbb rangfokozat szerint csoportosítani, egybevetni, majd ezek alapján elkészíteni a rangosztályok táblázatait. Ezután a személyi adatokat újra egyesíteni kell, ami kirajzolja az egyes személyek pályaképét és a feldolgozás végén mutatóul is szolgálhat. Az adatrendezés két szempontja tehát a személynév és az időrend. Az archontológia kiegészítője a létszámtáblázat. Ez készíthető egyes források (pl. személyzeti összeírások) vagy utólagos összegzés alapján. Az utóbbi által kimutatható egy üzem, hivatal, intézmény személyzetének alakulása egy szabályos időtartamon belül (10, 20, 50 stb. éves periódusban) vagy adott szempont szerint (származás, vallás, nemzetiség, társadalmi megoszlás, lakhely, városnegyed, iskolai végzettség, életkor, nem stb.).

Az archontológia-készítés egyik legfontosabb kérdése a nevek írásmódjának meghatározása. Ezek a múltban, a XIX. század végéig, egy család sőt egy személy esetében is gyakran változtak. Ez egyaránt érvényes a személy saját maga és az ő nevének mások általi leírására is. Ezért az archontológiában megállapított névformák írásánál következetesen kell eljárni, az esetleges eltéréseket jelezni kell. A nevek írásánál háromféle eljárás lehetséges: 1. a forrás szerinti szöveghű közlés, 2. a mai névalak szerint rekonstruált írásmód, 3. plurális forma (egyenként közöljük a szöveghű nevet, az esetleges szövegbeli variánsokat és a modern alakot). A legjobb az utóbbi, de egyben a leghelyigényesebb. A családneveknél meg kell tartani az archaikus írásmódot. Nemesi családoknál mérvadó a Liber Regiusban szereplő névforma. A nemesi és nem-nemesi partikulák (de, von stb.; holland-flamand van, de, skót mc, mac stb.) akkor tüntetendők fel, ha a névhez szervesen hozzátartoznak, akárcsak a főnemesi (hg., gr., br.; prin., com, br.) és a képzettségi (dr. utr. jur., dr. med., dr. phil., ing., kand., tud. dr.) címek. A nem-római betűs nevek átírásánál a könyvtárak által elfogadott átírási szabályokat kell alkalmazni.

A magyar archontológia nagy hagyományokkal rendelkezik. A Szepesi Kamara 1602-től vezette saját személyzeti történetét a katolikus plébániák Historia Domusainak mintájára. Az első országgyűlési titulatúra 1608-ból maradt fenn. Horvátországban Paulus Ritter 1710-

ben készítette el *Chronologia banorum* című kéziratos művét, mely nemcsak a tisztségviselők kronológiáját tartalmazza, hanem életrajzi, működési és heraldikai leírással is kiegészül, amely így valódi archontológiának tekinthető. Bél Mátyás a *Notitia*-ban nemcsak a vármegyék főispánjainak nevét közli, de működésük jellemzőit is. A naptárak mellékleteként ebben az időben, az 1730-as évektől kerülnek kiadásra az évenkénti hivatalos tiszticímterek. Wagner Károly 1782-es kéziratos művében elkészítette Magyarország főispánjainak jegyzékét. Jezsuita rendtársa, Nicolaus Schmitth (1707-1767) hozzá hasonlóan 1739-től az archontológiai jellegű művek sorát adta ki a nádorokról, török szultánokról és az esztergomi érsekekről.

Grossing József (1751-1830) kísérletet tett az első enciklopédikus archontológiai összefoglalásra. *Tabulae Chronologicae... Regni Hungariae... ab Anno Christi nato millesimo usque ad nostra... tempora* (Pozsony, 1806) című műve a magyar királyok, esztergomi érsekek, nádorok, országbírók, horvát bánok, erdélyi vajdák és fejedelmek, macsói és szörényi bánok, tárnok-, ajtónálló- és főlovászmesterek, temesi és pozsonyi grófok, és a királyi kancellárok kronológiai adatait tartalmazta. A rovatokban helyet hagyott az utólagos bejegyzések számára is. A levéltári munka segédletéül és talán Grossing hatására készítette el az 1810-es években Lendvay Ignác Márton (1739-1814), kamarai levéltárnok, majd igazgató *Libri Dignitariorum* című kéziratos művét (OL E683). A világi méltóságokat az 1. kötet tartalmazza, *Dignitates saeculares* címmel, az egyházi méltóságok a 2-4. kötetben találhatók, *Dignitates ecclesiasticae* címmel; az 5. kötet, a *Catalogus comitum comitatum* 23 vármegye főispánját közli. Cseregheő Ferenc (1775-1855), dunántúli ítélőtáblai ülnök a tábla fennállásának százéves évfordulójára *Historia Tabulae Judicariae Districtualis Trans-Danubian...e* (Sopron, 1824) című művének függelékében adta ki a tábla bíráinak és alsóbb hivatalnokainak jegyzékét, mely az első olyan archontológiai összeállítás, mely egy hatósági szerv teljes személyzetére kiterjed, a legkisebb ideiglenes hivatalnokokig.

Kéziratban maradtak Waltherr László Imre (1788-1865), a gróf Károlyi család levéltárnokának középkori egyházi és világi tisztségviselőkre vonatkozó gyűjtései, akárcsak Nagy Imre (1822-1894), kúriai bíró, jogtörténész *Archontologia Status Historicus Dominorum Praelatorum et Magnum... Regni Hungariae* című adatgyűjtése az 1860-as évekből. Jelentős archontológiai tevékenységet fejtett ki Nagy Iván és Rómer Flóris. A 19. század közepének fontos oklevélkiadásai fellendítették az archontológiai kutatást is. A *Századok* című folyóirat a kezdetektől fogva közölt archontológiai írásokat, Pesty Frigyes és mások tollából. A századfordulón jelent meg Somogyi Zsigmond Magyarország főispánjainak albuma (Szombathely, 1889), új kiadása: Magyarország főispánjainak története 1000-1903 (Budapest, 1903). Az első világháború előtt jelent meg Kollányi Ferenc Esztergomi kanonokok 1100-1900 (Esztergom, 1900), valamint Choboth Ferenc és Csáky Károly Emánuel A váci egyházmegye történeti névtára (Vác, I-II. 1915-1917) című műve, mely utóbbi történeti, földrajzi és plébániatörténeti lexikon is.

Az első világháború után sokáig nem készültek önálló archontológiai művek. Az archontológia iránt az 1940-es években nőtt meg ismét az érdeklődés, a genealógiával összefüggésben, majd az 1950-es években azzal együtt az archontológia is feledésbe merült. Újjászületése Paulinyi Oszkár és Fallenbühl Zoltán munkássága nyomán 1967-től számítható. 1971-ben a Magyar Országos Levéltár Forrástudományi Kabinetje vette tervbe a dualizmus és a Horthy-korszak idejére eső központi kormányzat archontológiájának elkészítését. A munkát az ELTE Történelem Segédtudománya Tanszéke folytatja. Újabb keletű az erdélyi archontológia, Trócsányi Zsolt tollából, Erdély központi kormányzata 1540-1690 (Budapest, 1980) címmel.

Az archontológia viszonylag szűk körben művelt történeti segédtudomány volt a századfordulón. Lényegében egyházi archontológiák jelentek meg (Kollányi Ferenc:

Esztergomi kanonokok. 1100–1900, 1900; Chobot Ferenc–Csáky Károly Emánuel: A váci egyházmegye történeti névtára. I–II., 1915–1917).

Sajátos archontológiai műnek tekinthető a Szent István Rend alapításának 150. évfordulóján kiadott, az összes addigi kitüntetett adatait tartalmazó kötet (Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a magyar Királyi Szent István Renddel kitüntetetteknek, 1914). A két világháború közötti időszakban megjelent több hasonló karakterű munka az I. világháborúban kitüntetett személyekről (A Magyar Nemzet Aranykönyve, 1921; Heeger Árpád: A világháborúban kitüntetett közlekedési alkalmazottak arcképcsarnoka, 1925). 1940-ben jelent meg Hellebront Kálmán A magyar testőrségek névkönyve. 1760–1918 című könyve. Több szerző foglalkozott tanulmányokban egyes korszakok városi archontológiájával: Baraczkai István: Óbuda közigazgatásának 20 éve (1746–1766), 1941; Kovács Lajos: Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig, 1943. Az archontológia a korábbi gyakorlatnak megfelelően, a hivataltörténet részeként jelent meg (Ember Győző: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848, 1940). 1945 után több figyelem fordult a tárgykör felé. Megmaradt az archontológiát a hivatal-, illetve közigazgatástörténet stb. részeként tárgyaló felfogás (Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. 1540–1690, 1980). Borsa Iván – elméleti kérdések mellett – különböző megyék középkori tisztségviselőiről publikált tanulmányokat (Turóc vármegye alispánjai, 1989). Havassy Péter a középkori Heves megye archontológiáját vizsgálta (Heves megye középkori tisztségviselői, 1986). Köblös József középkori egyházi archontológiával foglalkozott (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458–1526, 1987). Benda Kálmán A királyi Magyarország tisztí címtára. 1607–1608 című tanulmánya (1972) az országgyűlési követjegyzékek (titulatúrák) tárgykörével foglalkozott.

Többen érintették egyes vármegyék kora újkori archontológiáját: Gecsényi Lajos (Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. század első felében. Függelék. Győr vármegye tisztikara 1526–1703, 1984), Turbuly Éva (Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. Függelék. 1700–1750 között működött megyei tisztviselők, 1986); Kállay István tanulmányában kora újkori városi archontológiát dolgozott fel (A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei. 1688–1790, 1972). Jelentős archontológiai kézikönyv Bölöny József több kiadásban megjelent műve, a Magyarország kormányai (1978). Székely Vera dualizmus kori minisztériumok archontológiával foglalkozott.

Fejes Imre a szocialista korszakból vett témát dolgozott fel (Veszprém megye közigazgatási beosztása és tanácsai vezetői [1945–], 1950–1981, 1982). Sajátos, hadtörténeti vonatkozású archontológiák sorát adta közre Bona Gábor (Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. 1848–1849, 1983; Kossuth Lajos kapitányai, 1988; Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III., 1998–1999). Hasonló karakterű, de más időszak vonatkozásait érinti Szakály Sándor archontológiai jellegű publikációi során (A magyar katonai elit. 1938–1945, 1987; A magyar katonai felső vezetés. 1938–1945, 1999).

Az újabb kori magyar archontológia jeles művelője Fallenbüchl Zoltán, aki sokrétű kutatási és publikációs tevékenységet fejtett ki a tárgykör legkülönbözőbb részterületein. Fontos tanulmányai közé tartozik pl. A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században (1967) és a Tiszticímtárak története Magyarországon (1977). Önálló kötetként jelent meg a Magyarország főméltóságai (1988), a Mária Terézia magyar hivatalnokai (1989) és a Magyarország főispánjai (1994).

A magyarországi archontológiai szakirodalom csúcsteljesítménye (nemzetközi összehasonlításban is) Engel Pál Magyarország világi archontológiája. 1301–1457 című műve (1996). Ez a munka módszertani szempontból is kimagasló.

Irodalom:

1. Fallenbühl Zoltán: Archontológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István, Budapest, 1986. (2. kiad.)
2. Fallenbühl Zoltán: Magyarország főméltóságai. Budapest, 1988.
3. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája.
4. Rubinek Gyula: Magyarországi címszótár. Budapest, 1914.

Szfragisztika

A pecséttan a pecséteket vizsgáló tudomány. Külföldön használatos elnevezései is a pecsét (latin signum, sigillum) szóból erednek. Az oklevél- és pecséthamisítók leleplezése céljából - a gyakorlatban - már a középkorban is foglalkoztak a pecsétek vizsgálatával, önálló tudománynak a szfragisztikát azonban csak a XVIII. század elejétől számítják, amikor Johann Michael Heineckének a germán és más népek régi pecséteit tárgyaló történeti munkája (De veteribus Germanorum aliorumque nationum sigillis... syntagma historicum. Frankfurt/M., 1709) megjelent. A középkor óta a pecséttan kutatások köre erősen kibővült, s az ókortól napjainkig használt pecsétek vizsgálatát egyaránt felöleli. Így eredményeit az emberiség történetével foglalkozó legkülönbözőbb tudományok egyaránt hasznosítják. Az egyes korszakok eltérő forrásbázisát figyelembe véve azonban a pecsétek kritikus vizsgálata napjainkban is elsősorban a középkor kutatóit segíti, s így egy sereg, e korszakkal foglalkozó tudomány (ág), a diplomatika, heraldika, numizmatika, archeológia, paleográfia, epigráfia, művészettörténet, filológia, onomasztika, jog-, kormányzat- és intézménytörténet, vallás-, társadalom- és kultúrtörténet stb. számára szolgáltat adatokat.

A pecséttan (vagy szfragisztika) a pecséteket vizsgáló tudomány, a pecsét kemény nyomóra alkalmazott ábrázolásnak, képlékeny anyagra átvitt lenyomata. A magyar nyelvben a pecsét szó a pecsétnyomó megnevezésére is szolgál, de a tudomány csak a lenyomatot érti rajta. Neve a latin signum, sigillum szóból ered. Már a középkorban is foglalkoztak a pecsétek vizsgálatával, de önálló tudománynak a XVIII. századtól tartjuk.

Bizonyító erejű jelek használatának igénye már az ókori keleti népeknél is megfigyelhető. Kr. e. 4. évezredi Mezopotámiában már ismerték a pecsétnyomót, illetve a pecsétet, az ókori Kelet számos államában használtak pecséthengereket. A Kr. e. 2. évezredben, Egyiptomban már használtak zárópecsétet, Szakkarában feltárt sírból számos pecséttel lezárt boros kancsó került napvilágra. A Biblia tanúsága szerint pecséteket a zsidók is széles körben használtak, a görögök szintén használtak pecséthengereket és pecsétgyűrűket. Az ókori Rómában számos magánszemélynek volt pecsétgyűrűje, mely az aláírást helyettesítette, használtak pecsételésre finoman megmunkált kőlapocskákat is, melyre isteni, császári, vagy más emberi ábrázolást véstek. A pecsétnek, mint bizonyító eszköznek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az általános írástudatlanság miatt, azért tudta pótolni az írást, mert szerepelt rajta tulajdonosának szimbolikus képe, a pecséthasználat a Meroving és Karoling korban is divatos maradt.

A pecsét három feladata: 1) garantálja valamely tartalom titkosságát, sértetlenségét, 2) bizonyítja a tulajdont, 3) érvényesít, hitelesít.

Anyaguk szerint fém és viasz pecséteket különböztetünk meg. A fémpecsétek készülhetnek ólomból, aranyból vagy ezüsből, ezeket latinul bulláknak nevezzük. Fémpecséttel csak a királyok, pápák és a bizánci uralkodók erősítették meg okleveleiket. Aranypecsétet kizárólag a királyok használtak, azonban ez csak az oklevél ünnepélyességét emelte, bizonyító ereje nem volt nagyobb, mint egy viasz pecsétnek. A pápai kancelláriában ólompecséttel hitelesítették az okleveleket, és ezt kender zsinórra függesztették. E két egyszerű anyagnak szimbolikus jelentősége volt, összhangban a pápai oklevelek „servus, servorum Dei” (isten szolgáinak szolgálója) kifejezésével. A pápai pecséthasználatot követték az uralkodók, és ők is előszeretettel használtak ólompecsétet. Az elő és hátoldalukon

egyaránt rajzolatot mutató ólom bullák megpecsételésére ollóhoz, vagy fogóhoz hasonló pecsétnyomót használtak.

A viaszpecségeket latinul sigillumnak nevezték. Anyaga természetes méhviasz volt. Ehhez különböző adalék anyagokat (állati eredetű zsírok, kréta, gyanta, hamu) adtak a pecsét tartósságának növelésére. A pecsétnyomó (tiparium) mindig valamilyen kemény anyagból készült (bronz, sárgaréz, arany, ólom, ezüst (gyűrű), elefántcsont, különböző kövek – gemmák - , és kemény fa, valamint az új korban vas és acél). A pecsét ábrázolásának képét közvetlenül vésték a pecsétnyomó lapjába.

A viasz kettős pecsét (sigillum duplex, vagy érem pecsét) számára készített nyomókon az elő és hátlap vésetét hordó két lapot összekötötték, a két lap közé helyezett viasz elő- és hátoldalán egyszerre hagyott nyomot, előfordult azonban, hogy külön-külön személy őrizte a két lapot, a visszaélések elkerülése végett. A pecsétnyomó vésete nagy gondosságot igényelt és hosszú időt, ezzel magyarázható, hogy a pecsét tulajdonosának halála után azt még sokáig használták az örökösök, vagy csak a feliratot változtatták meg rajta. A legtöbb pecséttulajdonosnak a középkorban egy pecsétnyomója volt, de magasabb méltóságot viselők több nyomóval rendelkeztek, vagy az is előfordult, hogy több személy birtokolt egy pecsétnyomót. A pecsételéshez az oklevél alján kereszt alakú nyílást vágtak, ennek sarkait visszahajtották, és ebbe a lyukba öntötték a viaszt, ezt a fajta pecsétet befüggesztett pecsétnek is nevezik. Az úgynevezett simplex pecsételést (kétoldalas pecsét előlapjával történő pecsételés) II. András kancelláriája vezette be. Előfordult, hogy az oklevél kisebb volt magánál a pecsétnél, ilyenkor csak a pecsét közepét (az uralkodó képét) vagy a pecsét fejét nyomták az oklevélre.

A király nagy pecsétjét a kancellár őrizte, a király gyűrűs pecsétjét a titkára, vagy a különleges jegyző. A király nagypecsétet csak közjogi ügyekben használták és az államhatalom szimbólumává vált. A közép pecsétet Károly Róbert vezette be, először ellen pecsétként, majd hitelesítésre szolgált, később a kápolna ispán használta. A titkos pecsét a bizalmas diplomáciai levelezés pecsétnyomója volt, kisebb magán jelleg ügyekben a gyűrűs pecsétjét használta az uralkodó.

A függőpecséték biztonságos rögzítésére már II. András udvarában rendszeresítettek egy eljárást, mely során a levél alsó részén néhány centimétert visszahajtottak, és ez a szegély a pecsétet biztonságosan tartotta. A XIII. században a függőpecségeket kis hártycsík rögzítette az oklevélhez, de ez a mód sérülékenysége miatt kiment a divatból. A XIV. századtól sodort selyemzsinóros pecsétfüggesztést figyelhetünk meg. A függőpecsét oklevélre helyezése a következő képpen történt: az oklevél megírása után a hártycsík szabályos alakúra vágták, az alját felhajtották, a kettős hártycsík atlyukasztották, a hártycsíkot, vagy selyemzsinórt a lyukakon átfűzték, megfelelő hosszúságúra hagyva csomóval rögzítették. A csomó köré viaszból pogácsát helyeztek és kétoldalú pecsétnyomóval pecsétté préselték. A középkorban nem létezett a nádori, országbírói, vagy püspökségi pecsét, hanem az ezeket a címeket viselők saját pecsétnyomóikat használták, általában családi címer és hivatali rangjelöléssel együtt.

Az egyházi pecséték főpapi szimbólumokat és védő szentek alakjait viselték. A világi pecsétekkel ellentétben az egyházi hatóságok más formákat használtak, jellemzően mandula alakúakat. Közjogi hiteles helyek, a káptalanok működése egy – két vármegyére terjedt ki. Illetékességük volt jogi ügyek írásba foglalása, oklevelek írásba foglalása, másolása, főurak parancsára bizonyító eljárások lefolytatása, okleveleket saját pecsétjükkel állítottak ki, érvényességüket minden világi és egyházi hatóság elismerte.

A XX. század kezdetén a magyarországi szfragisztikai szakirodalom többnyire heraldikai vonatkozások kapcsán foglalkozott a témával, s általában rövid anyagközléseket jelentetett meg szakfolyóiratokban. Közülük megemlíthetők Bártfai Szabó László, Brancsik Károly, Gárdonyi Albert, Iványi Béla, Kemény Lajos, Pór Antal publikációi. Nem bővült

jelentősen a szfragisztkával foglalkozók száma a két világháború között sem. Összefoglaló feldolgozás nem készült. Az adott időszakban is többnyire a szfragisztkai emlékek heraldikai forrásként való felhasználásával foglalkoztak a kutatók, s vizsgálódásaikat általában középkori témákban folytatták. A publikációk döntően itt is csupán tanulmányok (Jakubovicz Emil: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga, 1935; Leiszth Andor: Diósgyőr beszélőcímeres pecsétje, 1935).

Darvasy Mihály döntően középkori szfragisztkai anyag alapján dolgozta fel a magyar városi címerek eredetét, fejlődéstörténetét (Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése, 1942). Publikálták egyes levéltárak pecsétanyagát (Iványi Béla: Címeres és egyéb pecsétek a keszthelyi hercegi levéltár tolnai részében, 1943). Tompos Ernő és Sterbenz Károly polgári vonatkozású címeres pecségekről írt (Címeres pecsétek, különös tekintettel a polgári címerekre, 1942).

Kumorovitz Lajos Bernát elsősorban szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben publikált, az 1920-as évek végétől. Érdekeltek általános elméleti kérdések, a szfragisztika eredményei, felhasználási lehetőségei a modern történettudományban (A pecséttan eredményeinek értékesítése a történetkutatásban, 1940). Elsősorban középkori magyar szfragisztkával foglalkozott. Gazdag másolat- és fotódokumentációval támasztotta alá megállapításait. A szfragisztkához mindig hozzákapcsolta a vonatkozó történeti, jogtörténeti, hivataltörténeti adalékokat is (Az autentikus pecsét, 1936; A speciális praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában, 1936). Részletesen tárgyalta egyes időszakok magyar királyi pecséthasználatát (Mátyás király pecsétjei, 1932; A magyar királyi egyszerű és titkospecsét használatának alakulása a középkorban, 1936). A pecsétek vonatkozásában heraldikai kérdésekkel is foglalkozott, elsősorban a magyar államcímer fejlődéstörténetének részleteivel. Többször összegezte a magyar szfragisztika múltját (A magyar szfragisztika múltja, 1938; A szfragisztika múltja, 1941). A korszak legvégén jelent meg, addigi eredményeit összegezõ, kalandos sorsú alapmûve, A magyar pecséthasználat története a középkorban (1944).

A szfragisztika területén többé-kevésbé megfigyelhető a folyamatosság, sőt az 1960-as évektől már a fejlődés is. Szfragisztkával viszonylag sokan, sokféleképpen foglalkoztak az elmúlt évtizedekben. Megmaradt, s később kiteljesedett a pecsétek művészettörténeti jellegű vizsgálata, amelynek keretében a szfragisztkai anyag korábbi periférikusabb szerepeltetése helyett az anyagcsoport abszolút felértékelődéséről beszélhetünk. A korábbi illusztratív jelleg helyett a pecsétek önálló műalkotásokként kerültek az előtérbe. Hazai és külföldi kiállításokon – amelyeket az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja közreműködésével rendeztek az 1970-es évektől kezdődően – már ebben a felfogásban mutatták be a pecsétanyagot. Többek között Székesfehérváron (1982–1983), illetve Schallaburgban (1982).

Megindult a középkori szfragisztkai emléktanyag teljes körű feldolgozása, melyben elsősorban Bodor Imre és Marosi Ernő játszott fontos szerepet. A szfragisztkai kutatásnak két bázisa közül az egyik a Budapesti Történeti Múzeumban, Kumorovitz Lajos Bernát munkássága során jött létre. A másik az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport kezelésében lévő kisebb, a pecsétek eredeti színét, részben súlyát is követő másolatgyűjtemény. A Nemzetközi Pecséttani Bizottság 1981-es, budapesti ülése után kezdték el a hazai pecsétnyomó-állomány általános felmérését, Bertényi Iván vezetésével. Kumorovitz Lajos Bernát 1944-es alapművének bővített, javított változata 1993-ban jelent meg (A magyar pecséthasználat története a középkorban).

1945 után is az egyik legjellegzetesebb szfragisztkai területnek tekinthető a középkor (Bertényi Iván: Az országbírói intézmény pecséthasználata a XIV. században, 1972; A középkori pecsétek felhasználása a művelődéstörténeti kutatásban, 1980; Az írás, mint a rongált pecsétű oklevél hitelességének bizonyítéka, 1984; Komjáthy Miklós: I. Károly király

állítólagos pecsétnyomója, 1967, Kubinyi András (Buda város pecséthasználatának kialakulása, 1961; Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog), 1984), Lovag Zsuzsa (I. András király idézőbillogának második példánya, 1990), Takács Imre (A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei, 1992), Vattai Erzsébet (Középkori titkos pecsétgyűri, 1962; Az esztergomi latinok kettős pecsétje, 1963).

Elkészült több megye pecsét-története (pl. Ódor Imre: Baranya megye jelképei, 1991; Kohajda László: Heves vármegye pecsétje és címere, 1973; Borsa Iván: Somogy vármegye címere és pecsétje, 1984), feldolgozták több város pecsét-történetét is (pl. Kozicz János: Kecskemét címerei és zászlói, 1996; Holub József: Pécs város pecsétjei, 1958; Holub József: Zalaegerszeg régi pecsétjei, 1960; Dobos János: Zenta pecsétje és címerei, 1997).

Nemzetközi összehasonlításban is élenjárt a magyar szfragisztika, amikor egyes kutatók egészen modern szfragisztikai témákat (pl. az 1918–1919-es forradalmi időszak pecsétjei) dolgoztak fel. E vonatkozásban először Réti László folytatott kiterjedt kutatásokat (A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik, 1970; A Magyar Tanácsköztársaság helyi szervei és pecsétjeik, 1973). Egyes megyék vonatkozásában is folytak hasonló kutatások (Csiffáry Gergely: A Magyar Tanácsköztársaság Heves megyei címerei és pecsétjei, 1983; Horváth Lajos: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye pecsétjei. 1918–1919, 1989).

Az 1960-as évektől foglalkoznak céhes szfragisztikával (Bárdosiné Dorner Mária: Vasi céhtörténeti emlékek, 1985; Csiffáry Gergely: Egri céhemlékek, 1982; Szabó Sarolta: Céhek Szabolcs vármegyében, 1993; Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók, 1963; Magyarországi vas- és fémműves céhpecséttek, 1963; A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei, 1995).

Az újabb kutatási terület a késő feudális (polgári) kor falupecsétjeinek feldolgozása, amelyben úttörő szerepet vitt Bezerédy Győző (Baranya községeinek pecsétkatasztere, 1978–1986; Agrárvonatkozású ábrázolások Baranya megye községeinek pecsétjein, 1981; A Zselic községeinek pecsétjei, 1976). Módszertani szempontból is iránymutató volt Horváth Lajos, 1982-ben megjelent kötete, a Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei.

A szfragisztika tárgykörébe tartoznak egyes interdiszciplináris kutatások is, amelyek más szakterületek oldaláról közelítenek a szfragisztikához, illetve a szfragisztika eredményei alapján próbálják más területek tudományos problémáit megoldani (Kumorovitz Lajos Bernát: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában, 1984).

Irodalom:

1. Bertényi Iván: Pecséttan, in: A Történelem Segédtudományai. Osiris Kiadó 2001.
2. Feiszt György: Rövid Magyar Címertan és Pecséttan. Tankönyvkiadó 1986.
3. Kumorovitz L. Bernát 1944: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Gödöllő (Bővített kiadás: 1993).

Numizmatika

A numizmatika a pénzzel és a pénztörténettel foglalkozó történeti segédtudomány. Habár a numizmatika művelői, a numizmatikusok eredetileg a régi érmék gyűjtésével és tanulmányozásával foglalkoztak, érdeklődésük ma már kiterjed a modern pénzfomák és pénzhelyettesítők, valamint az értékpapírok kutatására is. A numizmatikusok legfontosabb tevékenységei közé tartozik mindenekelőtt a pénzek és pénzhelyettesítők gyűjtése és rendszerezése, melyhez szükséges a régi feliratok tanulmányozása (paleográfia) és a címerek ismerete (heraldika). Az ásatásokon feltárt pénzleletek elemzését is numizmatikusok végzik, feladatuk a pénzek korának és származási helyének megállapítása, ez alapján pedig a lelet

korának és eredetének (esetleg egykori tulajdonosának) becslése. Mivel a jelenkori pénzanyag már hatalmas mennyiségű és változatos, a numizmatika több részterületre oszlik, így vannak numizmatikusok, akik csak papírpénzek, csak verde-, illetve nyomdahibás pénzek, csak szükségpénzek, csak értékpapírok vagy éppen kizárólag korabeli hamisítványok gyűjtésével foglalkoznak.

Érmék gyűjtésével már az ókorban is foglalkoztak az emberek, a legelső éremgyűjtők közé a római császárok tartoztak, többek között Augustus is. Később is csak a módosabb emberek engedhették meg maguknak az éremgyűjtést, ezért joggal nevezték a „királyok hobbijának”. Ebben az időszakban keletkeztek a nagy magángyűjtemények. A jelentősebb gyűjtők közé tartozott többek között VIII. Bonifác pápa, Petrarca, I. Miksa német-római császár, XIV. Lajos francia király, II. Joachim brandenburgi választófejedelem.

A numizmatikai irodalom kibontakozása a reneszánsz idején indult meg, ekkor főleg az ókori pénzek portréival foglalkoztak. A rendszerezett kutatások a 16. század végétől indulnak, majd egyre több volt a tudományos igényű munka. A Numismatic Society of London 1936-os megalakulása után sorra jöttek létre az éremgyűjtők szakmai egyesületei. A XIX. század emellett a nemzeti közgyűjtemények létrehozásának időszaka is volt. A leghíresebb közgyűjtemények Bécsben, Berlinben, Brüsszelben, Londonban, Párizsban, Athénban és New Yorkban találhatóak, melyek a század vége óta katalógusokban tárják a nyilvánosság elé gyűjteményüket. A papírpénzek rendszerbe foglalása a XX. században történt meg, fő úttörőjének Albert Picket tekintik.

A történelmi segédtudományok körébe tartozó tudományterület felöleli a pénzként forgó érmék történeti, gazdasági, jogi, technikai és művészeti vonatkozásainak vizsgálatát, foglalkozik a nem érme formájú pénzjelekkel, pénzhelyettesítőkkel (papírpénzekkel, bankjegyekkel), egyéb pénzhelyettesítőkkel (bárcákkal, zsetonokkal, szükségpénzekkel), értékpapírokkal, a nem pénz funkciójú érmekkel (emlékérmekkel, plakettekkel). A magyar numizmatika a XX. század fordulóján hosszabb múltra visszatekintő, sokak által művelt történelmi segédtudomány volt. A hivatásos szakemberek mellett sok gyűjtő is jelentős mértékben hozzájárult a tudományág fejlődéséhez. A magyar numizmatika történetében jelentős esemény volt a Magyar Numizmatikai Társulat megalakulása 1901-ben. A társulat a tudományos tevékenység előmozdítását és a gyűjtők körének szervezését egyaránt feladatának tekintette, 1902-ben szakfolyóiratot indított Numizmatikai Közlöny címen, amely azóta is folyamatosan megjelenik. A magyar pénztörténet egyik alapvető műve, a Corpus Numorum Hungariae (CNH) – Magyar Egyetemes Éremtár – első kötete, az Árpádházi királyok kora 1899-ben, második kötete, a Vegyesházi királyok kora 1907-ben jelent meg, szerzője Réthy László. A CNH pótlékát Zimmerman Lajos készítette el, folytatására Réthy halála után Harsányi Pált kérte fel a Magyar Numizmatikai Társulat. Harsányi az MTA támogatásával hozzálátott a Habsburg-házi királyok érméinek feldolgozásához, munkájának eredményeit 1914–1920 között Adatok a Corpus Numorum Hungariae III. kötetéhez címen rendszeresen publikálta a Numizmatikai Közlönyben. Halála után a munkálatok szüneteltek. A harmadik kötet első része, a Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657 1975-ben jelent meg Huszár Lajos összeállításában. A 19–20. század fordulóján megjelent másik alapvető munka Resch Adolf Siebenbürgische Münzen und Medaillen c. műve (1901) volt, amely az erdélyi pénzeket rendszerezte. Balogh Albin: A magyar pénz története az Árpádok idején (1912), Harkó Géza: A pénz története Magyarországon 1526–1608 (1912) az első pénztörténeti témájú doktori értekezések közé tartoztak. Jelentősek voltak a történész Hóman Bálint numizmatikai vonatkozású gazdaságtörténeti művei: Magyar pénztörténet 1000–1325 (1916), A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában (1921). A 20. sz. első évtizedeiben folytatott sokrétű numizmatikai tevékenységet Gohl Ödön, aki 1902-től 1926-ig szerkesztette a Numizmatikai Közlönyt. Foglalkozott a kelta pénzverés történetével, közreadta a Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzeit tartalmazó katalógust (I–II.,

1910–1911). Az emlékérmekkel kapcsolatos művei közül forrásértékűek A magyar királyok koronázási érméi (1917), a Budapest emlékérméi (1899) és a Budapest újabb emlékérméi (1905) c. munkák. A numizmatika és az éremgyűjtés népszerűsítésében játszott jelentős szerepet Szentgáli Károly, aki első szerkesztője volt a Magyar Numizmatikai Társulat második időszaki kiadványának, az 1922-től megjelenő Érem c. folyóiratnak, amely elsősorban az éremgyűjtőknek szóló, tudományos igényű közleményeket ad közre.

A két világháború közötti időszakban kezdődött Huszár Lajos pályája, akinek sokrétű tevékenysége meghatározó volt a 20. századi magyar numizmatikában. 1929-től 1968-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában működött, 1944-től az Éremtár vezetője volt. Elsősorban a középkori magyar pénzverés történetével és emlékérmekkel foglalkozott. Legjelentősebb munkái a Magyar Egyetemes Éremtár (Corpus Nummorum Hungariae) folytatásán kívül a Procopius Bélával közösen írt Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn (1932), Bethlen Gábor pénzverése (1945), A budai pénzverés története a középkorban (1958), A magyar numizmatika bibliográfiája (Fejér Máriával, 1977), Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute (1980), Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése (1995).

Az 1940–1950-es években a numizmatika terén nem következtek be drasztikus változások. Ez a Magyar Numizmatikai Társulat szervezetében történt, amely 1949-től 1970-ig mint a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya működött. 1970-ben kapta vissza eredeti nevét. A társulatban 1969-től nem folyik gyűjtői tevékenység. Az elhangzott előadások szövegét a társulati évkönyvekben jelentették meg. A Magyar Numizmatikai Társulat tevékenységi körébe tartozik tudományos konferenciák, előadássorozatok rendezése is. Ilyenek voltak az ún. numizmatikai nyári egyetemek az 1980–1990-es években, amelyeket a Magyar Éremgyűjtők Egyesületével (MÉE) közösen rendezett. A MÉE eredetileg Budapesti Éremgyűjtők Egyesülete néven 1969-ben alakult meg, azt követően, hogy a Magyar Numizmatikai Társulatban megszűnt a gyűjtői tevékenység szervezése. 1973-tól mint Magyar Éremgyűjtők Egyesülete működik. Az egyesület 1970-ben átvette a Magyar Numizmatikai Társulattól az Érem c. folyóirat kiadását. Elsősorban a gyűjtőket segítő szakkönyvsorozatot indított.

A II. világháború utáni időszakban, illetve később pályájukat kezdő numizmatikusok közül kiemelendő az ókori pénztörténettel foglalkozó Bakos Miklós, Bíró Sey Katalin, Fitz Jenő (Der Geldumlauf der röm. Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. I–II., 1978), Torbágyi Melinda, a középkori numizmatikával foglalkozó Gedai István (A magyar pénzverés kezdete, 1986), Kovács László (A kora Árpád-kori magyar pénzverésről, 1997) és Pohl Artúr (Évszám nélküli magyar dénárok és obulusok. 1308–1502. 1972; Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458–1490. 1972; Die Grenzlandprägung, 1972; Ungarische Goldgulden des Mittelalters 1325–1540, 1974; Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1325–1540, 1982). Az elmúlt évtizedekben, részint a gyűjtést segítő céllal, több kiadvány jelent meg egy-egy korszak pénzveréséről: Sára János: A Habsburg uralkodók kora és pénzverése Magyarországon (1991); Rádóczy Gyula: Mária Terézia magyar pénzverése (1982); H. Szabó Lajos: A szabadságharc és az emigráció pénzei, kitüntetései. 1848–1866 (1995); Rádóczy Gyula: A legújabbkori magyar pénzek. 1892–1981. (1984); Leányfalusi Károly–Nagy Ádám: Magyarország fém- és papírpénzei. 1926–1998 (1998). A szűkebb értelemben vett numizmatikától, az éremtantól elkülönült papírpénztörténeti művek közül kiemelendő Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora (é. n.), Ambrus Béla: Magyarország papírszükségpénzei 1723-tól 1914-ig és 1914-től 1919. VIII. 1-ig ((I–II., 1977, 1986); Rádóczy Gyula–Tasnády Géza: Magyar papírpénzek. 1848–1992 (1992); Kupa Mihály: Corpus Notarum Pecuniariorum Hungariae (I–II., 1993) c. munkája. Gosztonyi József a kortárs magyar éremművészet alkotásait ismerteti az Érem. c. folyóiratban. Megjelent számos tematikus kiadvány is, amelyek egyes szakterületek (pl. orvostudomány, bányászat, repülés, zeneművészet) érmészetével foglalkoznak: Huszár

Lajos–Varannai Gyula: *Medicina in numis* (1977), Mészáros M. János: *Magyar állatorvosi érmek, plakettek és jelvények* (1986), Zalai Károly: *Gyógyszerészeti numizmatika* (1998), Roznai István: *Magyar bányászati és kohászati érmek 1526–1982* (1983), Nyirádi Lajos–Rác Józsefné: *Erdészeti vonatkozású magyar érmek és plakettek* (1993), Polgár László: *A magyar sport- és polgári repülés érmei* (1989), Szolláth György: *A magyar zeneművészet érmei és plakettjei* (1972). Az ismeretterjesztést szolgálja Káplár László: *Ismerjük meg a numizmatikát* (1984) c. munkája. A numizmatikai szakfolyóiratok köre 1990-ben az *Éremtani Lapokkal* bővült.

Vexillológia

A vexillológia vagy zászlótan a zászlókkal, lobogókkal, a zászlók történetével, szimbolikájával foglalkozó történeti segédtudomány. A tudományág alapjait, és magát az elnevezést is Whitney Smith amerikai heraldikus alkotta meg 1957 körül. A vexillológiát kezdetben a heraldika egyik ágának tekintették, és ez a nézet máig tartja magát. Mások inkább a szemiotika részének tartják. A történetiségen kívül a vexillológia gyakran kitér a zászlók esztétikájára és szimbolizmusára is. A vexillológia mint tudományág nem azonos a zászlók tervezésével, mint művészi tevékenységgel (vexillográfia), bár gyakran együtt jár vele. Már nagyon régi időkben megjelentek az egy- vagy többszínű, vagy olyan ábrával ellátott zászlók, amelyek elsődlegesen a különböző katonai egységek megkülönböztetésére szolgáltak. A középkorban a heraldika elterjedésével igen sokféle színű, ábrákkal ellátott zászló volt használatban (banner, gonfanon, kornéta, standárt...).

A zászló latinul vexillum, németül gonfanon. A zászlón lévő jelvényt signum-nak nevezték. Ez és a katonák közös jelvénye a teljesen zárt sisakok korában egyénivé vált, s a XII. század végén a pajzsra kerülve kialakultak belőlük a címerek. Innentől kezdődően a zászlóra is címer került, a címeres zászló is új nevet kapott. Ez a francia banniére, a német banner, magyaroknál banerium, később banderium. A címer miatt a zászló formája is megváltozott. A gonfanon hosszanti tengelye ugyanis a zászló rúdjaival derékszöveget zár be, a jelvényeknek pedig fejjel a zászlórúd felé fordulva, a lobogó tengelyében kellett elhelyezkedniük. Ezzel szemben a címeres zászló tengelye a rúddal párhuzamosan fut, s a lapján lévő címerkép, ferdén jobbra fordulva a rúdhoz kapaszkodik.

Az ezer évvel ezelőtti csaták Draco Standardjai és a mai futballmeccsek zászlószínekre festett arcú szurkolói azonos jelentésűek: mindegyik esetben egy meghatározott embercsoport juttatja kifejezésre a környezet más csoportjaitól való elkülönülését. A zászló vagy lobogó, mint a nemzeti hovatartozás jelképe, a 16. században alakult ki. Elsőként a hollandok használták. A zászlók napjainkban is kiemelt fontossággal bírnak, mint egy-egy nép, katonai szervezet vagy társadalmi csoport jelképei.

A zászlók nemzetközileg elfogadott osztályozási és jelölési rendszerét Whitney Smith alkotta meg. A következő szimbólumrendszerrel jelölhető, hogy hol használják, (tengeren vagy szárazföldön) illetve mit fejez ki a zászló. Smith összesen 63 szimbólumot alkotott amelyekkel leírhatók a zászlók. A zászlókon szereplő színeknek nincs nemzetközileg elfogadott jelentésük, ugyanaz a szín más-más zászlókon teljesen különböző tartalmakat fejezhetnek ki. Pl. a zöld szín a magyar zászlón a reményt jelképezi, míg Szaúd-Arábián mint az iszlám és Mohamed próféta színe jelenik meg. Egyes színekombinációkból következtethetünk a használó (ország, város vagy intézmény) történelmi örökségére, identitására. Bár nem léteznek olyan írott szabályok, mint a heraldika esetén, egyes kultúrákban pl. a muszlim országokban alkalmaznak bizonyos korlátozásokat a színekombinációkat vagy a színek számát illetően. Más, íratlan szabályokat egyszerűen esztétikai okokból érdemes betartani. Ugyanilyen fontos, hogy a zászló bírjon valamilyen történelmi jelentéssel, hogy kellően reprezentálhassa az országot. Az egyik vezető vexillológus, Ted Kaye 5 pontban foglalja össze a zászlótervezés alapelveit:

1. Egyszerűség: a zászlónak olyan egyszerűnek kell lenni, hogy egy gyerek is le tudja rajzolni fejből.

2. Sokatmondó szimbolizmus: a zászlón szereplő jelképek valóban utaljanak arra, amit kifejezni akarunk.

3. 2-3 szín szabálya: lehetőleg ne használjunk 3-nál több színt. A 3 szín legyen jól megkülönböztethető, kerüljük a különleges árnyalatokat.

4. Ne legyen a zászlón írás vagy pecsét.

5. Egyediség és hasonlóság: a zászló legyen egyedi, a többitől jól megkülönböztethető, de lehetnek hasonlóságok más zászlókkal, ha valamilyen kapcsolatot akarunk kifejezni.

Ezt a segédtudományt a XIX–XX. század fordulóján csupán periférikusan művelték (Magony József: *A magyar címer és a magyar zászló*, 1916). A két világháború közötti időszakban is inkább ismeretterjesztő karakterű publikációk jelentek meg (Bódy Zoltán: *A magyar zászló, címerek, szent korona, koronázási jelvények rövid története*, 2. kiad. 1927; Donászy Ferenc: *Nemzeti jelvényeink története*, 1941). Ismeretterjesztő jellegű Széll Sándor *Városaink neve, címere és lobogója című* kötetének (1941) vexillológiai része. A 20. század közepétől is csupán periférikusan foglalkoztak Magyarországon vexillológiával. Kumorovitz Lajos Bernát több, alapvetőnek számító tanulmányban foglalkozott vexillológiával (*Nemzeti jelvényeink 1848–1849-ben*, 1950; *A magyar zászló és a nemzeti színek múltja. I–II.* 1954–1956). Ring Gizella tanulmányokban foglalkozott a magyar munkásmozgalom zászlóemlékeivel. A szocialista korszakban Kerekes Zoltán publikált több fontos zászlótörténeti tanulmányt a katonai zászlókról (*Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye*, 1971; *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadizászlói. I–II.*, 1971–1972). Kalmár János fegyvertörténeti kézikönyve egyik fejezetében foglalta össze a magyar katonai zászlók múltját (*Régi magyar fegyverek*, 1971). Castiglione Endre *Magyar városok címerei* című kézikönyvében közölte a szocialista Magyarország városi zászlóit (1975).

Pandula Attila tanulmányaiban érintette a katonai zászlók történetét. Rainer Pál ugyancsak a katonai zászlók tárgykörében írt kisebb tanulmányokat. Tomisa Ilona etnográfiai megközelítésből foglalkozik a magyarországi egyházi zászlók történetével („...együtt a processiót... járják”. *Körmeneti zászlók Magyarországon*, 1998).

A legújabb helyi jelképekkel foglalkozó szakirodalom ismerteti az egyes helyi zászlók történetét és jelentőségét (Ódor Imre: *Baranya megye jelképei*, 1991; Fári Irén–Nagy Ádám: *Szeged címere*, 1998). Kozicz János példamutató feldolgozást adott Kecskemét zászlótörténetéről (*Kecskemét címerei és zászlói*, 1996).

Napjaink magyarországi és nemzetközi zászlóival, azok változásával Balogh László foglalkozik gyűjtőként és feldolgozóként egyaránt (*A világ nemzetei*, 1994). Az ő nevéhez fűződik a világ első ilyen jellegű múzeumának létrehozása Budapesten (Zászlómúzeum). A vexillológia magyarországi művelésére 1994-ben megalakult a Magyar Vexillológiai Társaság, amely 1995 és 1997 között Zászlókutató Intézet néven működött, majd megszűnt. A Zászlókutató Intézet adta ki Horváth Zoltán *Zászlók* című publikációját (1995). Napjainkban a Zászlómúzeum fogja össze a kortárs, illetve történeti jellegű kutatásokat, helyt adva tudományos tanácskozásoknak (*Vexillológiai napok*, 1997). Vexillológiai periodikaként jelenik meg a *Zászlóvilág*, illetve a *Zászlómúzeumi Tájékoztató* (Hírlevél).

Genealógia

A genealógia (származástan) a nemzetségek, családok történetét, leszármazási rendjét tanulmányozó történeti segédtudomány. A genealógiai ismeretek, a hagyományok számontartása, felhasználása ősi időkre nyúlik vissza. Különböző vallásokban fontos a genealógia alkalmazása. A mitológiában ugyancsak találkozhatunk ezzel a témával.

Ősei mindenkinek vannak. Mindig fontosak voltak a vélt - illetve valós - ősök, a tőlük való származás felkutatása, bemutatása. Kezdetben elsődlegesen uralkodók, illetve az előkelők családi kapcsolatait rögzítették. Ez később egyre általánosabb lett. A genealógia együtt fejlődött a társadalommal, alkalmazkodott az egyes osztályok, rétegek mozgásához. Tudományos művelés mellett a genealógia sokszor gyakorlati - „alkalmazott tudomány” - jellegű is volt. Legtöbbször az öröklési jog praktikumában alkalmazták a genealógiát.

A genealógiát sokszor kizárólag a nemesség kutatásával azonosították, s mint olyant öncélúnak minősítették. Emiatt azután egyes radikális társadalmi változások nyomán erőteljesen a háttérbe is szorították művelését, illetve szükségtelen, „áltudományos” jellegét hangsúlyozták. Bár sokszor valóban a nemesség vizsgálata volt előtérben, s a genealógiát káros irányzatok is felhasználták, nem szabad elfeledkeznünk a polgárság, az értelmiség, sőt a parasztság vagy a munkásság genealógiájának elemzéséről sem. A birtoktörténeti-helytörténeti kutatásoknál elengedhetetlen a genealógia alkalmazása.

Tágabb értelmezésben mindenképpen idetartoznak a történelmi biográfiák, illetve a tágabb-szűkebb társadalomtörténeti kutatási eredmények is. A genealógiát sokszor, sokféleképpen fogták fel a különböző szakemberek; jelenleg is többféle megközelítése ismeretes. Így a klasszikus felfogás mellett beszélhetünk például *történeti irányzatról*, *orvosi* (orvosgenetikai) *irányzatról*, de előfordul a kérdés *néprajzi* (etnográfiai) jellegű vizsgálata is. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a genealógia bázisán fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben olyan fontos tudományágak, mint a *történeti demográfia*, illetve a *történeti szociológia*.

A családtörténeti kutatások eredményét elsősorban családfákon vagy jegyzékekben foglalják össze. Kétféle alapvető megközelítésben östábla és leszármazási tábla. Az östábla fentről lefelé időben visszafelé halad, a leszármazási tábla fordítva.

A görög és római korból már sok emléke van létezésének. Önmagában a vallásban is nagy szerepet játszottak bizonyos leszármazási elemek. A görögöknél az ősatya kultusza miatt a vezetők előszeretettel vezették vissza eredetüket valamely héroszig vagy akár istenségig, a római korból pedig nemzetségtáblák maradtak fenn. A római családkutatást a görög kultúra importja indította meg, de önálló eredményeket is felmutatott, mivel a római nemzetségek az örökbefogadások és clienturák miatt egészen bonyolultak voltak. A genealógia kezdeti idejében természetesen csak az uralkodók családi kapcsolatait jegyezték fel, később kibővült az uralkodó osztályokkal, még később egészen széles társadalmi rétegekre. Ezek és a középkori családfák természetesen tele voltak ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen adatokkal.

A germán népeknél a vérrokonságon alapuló genealógiát művelték, erre már az V-VI. századból vannak adatok (gótok, burgundok, angolszászok). Suntheim a XV. század végén a Babenbergerek és Habsburgok családját kutatta, majd a genealógia tudományos fejlődése a reneszánsz idején indult meg, a XVI. századtól elsősorban latin nyelven publikáltak ilyen tárgyú munkákat. Ezek megbízásra készültek, az uralkodó osztályok tagjai részére. A tudományosság szempontjából alapvető fontosságú volt a családtörténeti eredmények és a köztörténet összekapcsolása. 1764-től jelenik meg a Gothai almanach, amely a mai napig élő sorozat.

A magyar középkori irattárak tartalmaznak leszármazási adatokat, de csak a XVII. századtól ismerünk családfákat. Az első nyomtatott magyar családkutatás-tárgyú munka Budai Ézsaiás családlexikona a XVII. század második feléből. E korra az idealizált családtörténetek jellemzőek. A ma is hasznosítható forrásmunkák 1778-tól jelentek meg Wagner Károly, Lehoczky András tollából. 1857 és 1868 között készült az a munka, amely a mai napig megalapozza a magyar családkutatást: Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal (I-XIII) (reprintben 1987-1988. Helikon). 1883-ban megalakult a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, melynek folyóirata a Turul.

Szakfolyóiratként említhető a Családtörténeti Értesítő (1899-1901), vagy a Genealógiai Füzetek (1903-1912).

A második világháború után a genealógiát hatalmi eszközökkel visszaszorították, két okból: egyfelől a leszármazási adatok felhasználásának hitleri módja miatt, másfelől pedig kispolgári allűrökre és a nemességkutatásra hivatkozva. A Genealógiai Társaság 1950-ben megszűnt, csak 1983-ban alakult újjá, 1992-től pedig a Turul is újraindult.

A genealógia tudománya alapul szolgált újabb tudományágak létrejöttéhez is, mint a történeti demográfia és a történeti szociológia. A történelem egyik segédtudományaként a birtoktörténet és helytörténet kutatásában elengedhetetlen az alkalmazása. Az orvostudományban is fontos szerepet játszhat egyes öröklődő betegségek felismerésében, tanulmányozásában. Fontos felhasználója a néprajz is. A korábbi időkben polgári felhasználása (a hobbi jellegű tevékenységen felül) birtokviták és örökösödési perek terén nyert jelentőséget. Gyakori volt az ősigazolás vagy őspróba, amely a polgári rétegben több polgárjoghoz kötődő tevékenység vagy jog elnyerésének eszköze volt (tanulás, polgárjog, tisztségviselés joga, stb.).

A legkorábbi időktől fogva alkalmazták a közeli rokonok házasságának megakadályozására, melynek első írásos forrása Augustus idejéből származik.

A genetikai vagy tágabb értelemben a biológiai genealógia a családtan modern ága. Az öröklésbiológiai szempontokat állítja a középpontba. Vizsgálja az öröklődő betegségeket, a bűnözési hajlam öröklődését, a leszármazást, az etnogenézis körülményeit. Összefüggésben áll a populációgenetika stb. kérdéseivel. A vérrokonsági táblázatokat csak a 20. századtól kezdték alkalmazni orvostudományi, öröklésbiológiai és kriminológiai célokra.

Módszertana természettudományos, ezért a régi genealógia általa egyben új értelmet is nyer. Miközben felhasználja a genealógia írásos és egyéb forrásait, maga is forrásként szolgál a hagyományos genealógia és a történettudomány számára. Ezzel a genealógia lényegében empirikus, axiomatikus természettudománnyá lett. A genetikai genealógia is családi, rokonsági egységekkel dolgozik és azonos eszközöket (családfa), nevezéktant (rokonsági terminológia) használ, mint a hagyományos genealógia. A különbség az, hogy a genetikai genealógia módszere tisztán tudományos, nem spekulatív.

A XIX–XX. század fordulóján tömegesen jelentek meg genealógiai munkák Magyarországon. E szakirodalom túlnyomórészt a nemességet taglalja. Jóval kisebb számban jelentek meg más társadalmi osztályok, így a polgárság genealógiáját bemutató írások. A korabeli publikációk az akkori országterület családtörténetét tárták fel. Az akkor feldolgozható források egy része azóta elpusztult, illetve nehezen érhető el. A kor genealógiai irodalmában előfordulnak az egyes családok történetét bemutató okmánytárak, forráskiadványok (pl. Barabás Samu–Thallóczy Lajos: A Frangepán család oklevéltára. I–II., 1910–1913; Gergely Sándor: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család oklevéltára. I–VIII., 1905–1935). Napjainkig használt alapvető kézikönyv Kempelen Béla Magyar nemes családok című műve (I–XI., 1911–1932).

Az adott korban a magyar genealógiai irodalom jellemző példáinak tekinthetők az egy-egy megye nemességének genealógiáját bemutató kötetek (Alapi Gyula: Komárom vármegye nemes családai, 1911; Andretzky József: Baranya vármegye nemesei, 1909; Baranyai Béla: Somogy vármegye nemes családai, 1914; Gorzó Bertalan: Szatmár vármegye nemes családai, 1910; Kövály László: Hunyad vármegye nemes családai, 1900; Orosz Ernő: Heves vármegye nemes családai, 1900; Palatinus József: Békés vármegyei nemes családok, 1909; Palatinus József: Vas vármegyei nemes családok, 1911; Pálmay József: Udvarhely vármegye nemes családai, 1900; Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családai, 1902). A helytörténeti (megyetörténeti) irodalom is gyakran közölt genealógiai anyagokat (Magyarország vármegyei és városai. I–XXII. Szerkesztette Borovszky Samu). Előfordul, az

egy településen élő nemesi familiák genealógiájának feldolgozása is (Benkő Imre: Nemes családok Nagykörösön, 1908).

Gyakoriak az egyes családok történetét bemutató munkák (Almássy Dénes: Az almási és törökszentmiklósi Almássy grófok, 1903; Esterházy János: Az Esterházy család és oldalágainak története. I–II., 1901; Miskolczy-Simon János: A Mikszáth család története, 1913; Szily Jenő: A Batthyány család, 1912; Varjú Elemér–Iványi Béla: A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család története. I–II., 1908–1928).

A kiadott publikációk színvonala egyenetlen. A legmagasabb tudományos igényeket kielégítő kötetek és alacsonyabb színvonalú, kisebb értékű munkák egyaránt megtalálhatóak a korszak magyarországi genealógiai irodalmában. Az is igaz, hogy a korabeli magyarországi szakirodalom egy része családtagok által összeállított, nem is mindig a nagyközönség, a tudomány számára, hanem csak a szűk családi körnek szánt, erősen elfogult írás. Megjelentek almanachjellegű művek is, pl. a Magyar Nemzeti Zsebkönyv – Nemes családok (1905) és a Magyar földbirtokosalmannach az 1910. évre (1910).

Fontos szerepet töltött be a szakterület magas színvonalú művelése, illetve népszerűsítése terén a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. A kor szakfolyóiratai közül kiemelkedő színvonalú az általuk kiadott Turul, amely 1883-tól jelent meg. Számottevő szakfolyóirat volt még a „Nagy Iván” Családtörténeti Értesítő (1899–1901) és a Genealógiai Füzetek (Kolozsvár, 1903–1912).

A két világháború közötti időszakban folytatódott Magyarországon a genealógia művelése. Tovább élt az egyes megyék nemessége genealógiájának feldolgozása (Schneider Miklós: Fejérmegyei nemes családok, 1935–1936; Soós Imre–Horváth László: Ősi sopronvármegyei nemzetségek, 1944; Vasdényei Imre: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében, 1922). Ebben az időszakban is döntően a nemesség volt a vizsgálódás tárgya (Bartal Aurél: A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban, 1941; Erdélyi László: A magyar lovagkor nemzetségei. 1200–1408, 1932; Gregorovich Mária: A bori és borfői Bory család és levéltára, 1935; Haiczl Kálmán: A Kistapolcsányiak, 1934; Magyary-Kossa Sámuel: A nagysarlói Magyary-Kossa család története, 1925).

Felmerült más társadalmi osztályok, így pl. a parasztság genealógiájának vizsgálata is (Darvas József: Egy parasztcsalád története, 1932). Jelentős kézikönyveket publikált Kempelen Béla (Magyar főrangú családok, 1931; Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. I–III., 1937–1939; Nemes családok, polgárcsaládok, 1940). Ezekben az években látott napvilágot több, magyarországi zsidó családok genealógiáját feldolgozó mű is (Blau Henrik: Az 1690. év körül született Lövy Zalmen Gögle... utódainak leszármazási táblázatai..., 1940; Munkácsi Bernát–Munkácsi Ernő: A Munk és a Felsenburg családok genealógiája, 1939).

Gerő József fontos segédkönyveket adott ki (A magyar királyi Belügyminiszter által igazolt nemesek, 1938; A királyi könyvek, 1940). A kor jellegzetes, almanachszerű kiadványsorozata volt, a Daróczy Zoltán által kiadott Nemesi évkönyv. I–XIII., 1923–1935).

A polgári és paraszti családok genealógiai kutatására törekvés, illetve a családtörténettel szorosan összefüggő birtoklástörténet előtérbe állításának vezéralakja volt Szentpétery Imre. Igen kritikus volt a korabeli magyar genealógiai kutatással kapcsolatban. Ezt a véleményét többször megfogalmazta. A II. világháborút követően rövid ideig még tartott az egyes korszerű családtörténeti kutatási irányok felé fordulás, a tárgykör elfogadtatására több kísérlet történt (pl. Szentpétery Imre törekvése a parasztcsaládok kutatásának előtérbe állítására). Ekkor jelent meg egy igen korszerűnek mondható összeállítás, Juhász László Családfa című műve (1946).

Az 1940-es évek végétől a genealógia erőteljes visszafejlesztésére került sor. Az intézkedésekben nyilvánvalóan szerepe volt a közelmúlt rossz emlékű származásigazolásainak, illetve annak, hogy a magyarországi genealógia addig elsősorban a

nemesség családtörténetével foglalkozott. A különféle próbálkozások ellenére, nem sikerült fenntartani a szakterület művelésének addig meghatározó szervezetét. A radikális változások ellenére sem szünetelt a genealógia tudományos művelése. Nagy számban kerültek ekkor állami levéltárakba (elsősorban a MOL-ba) különféle főúri, nemesi levéltárak. Ezek rendezésekor segédletek készültek, melyek nagy számban tartalmaztak genealógiai jellegű adalékokat (Bakács István: A Festetics család keszthelyi levéltára, 1955; Fekete Nagy Antal: Az Orczy-család levéltára, 1959; Iványi Emma: Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára, 1963; Kállay István: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, 1978; Maksay Ferenc: A Csáky család levéltára, 1964). Nagyobb mennyiségben került genealógiai szempontból alapvető fontosságú anyakönyvi mikrofilmmásolat a MOL gyűjteményébe, ami megkönnyítette a későbbi kutatásokat.

Kubinyi András 1970-ben jelentette meg a hazai genealógia helyzetét összegző, jövőbeni feladatait, lehetőségeit áttekintő, összefoglaló tanulmányát (A magyar genealógiai kutatás). A középkori kutatás terén a legjelentősebbek közé tartozik Fügedi Erik (A középkori magyar arisztokrácia mobilitása, 1970), de tanulmányaiban foglalkozott a genealógia részkérdéseivel Bodor {V-319.} György, Borsa Iván, Kállay István, Kristó Gyula és Szabó László is.

Az 1970-es évektől enyhülés mutatkozott a hivatalos politika részéről a genealógia tekintetében. Ezt jelezték pl. a Dunántúli Településtörténeti Konferenciák előadásai, s azok anyagának publikálása. Az addig is meglévő középkori témakörökön kívül előtérbe kerültek kora újkori, sőt 19–20. századi kutatások is. Az addig is kutatott főnemesi-nemesi genealógián túlmutatóan értelmiségi, polgári és paraszti kutatások is előtérbe kerültek. Károly István az 1980-as évek közepén számítógép segítségével feldolgozta egy település (Medina) teljes anyakönyvi adatait. 1983-ban újjáalakult a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, amely azóta is fő fóruma a genealógia és más történeti segédtudományok tudományos művelésének, népszerűsítésének. Az újraindulásnál kiemelt célként fogalmazódott meg az alsóbb társadalmi osztályokra (így a munkásságra és a parasztságra) irányuló kutatás igénye. Ez azonban rövidesen elhalványult.

A genealógia tudományos művelésében, népszerűsítésében alapvető szerepe volt Kállay Istvánnak. A genealógia újbóli megélénkülése idején, korábbi kutatási eredményeit felhasználva több értékes tanulmányt publikált Gyengő László és Filkorn Pál. 1982-ben jelent meg fontos genealógiai kézikönyvként Házi Jenő Soproni polgárcsaládok című műve.

Az 1980-as évek második felétől ismételten megindult a különféle színvonalú genealógiai művek nagyobb számú kiadása. Vajay Szabolcs A Johannita Rend lovagjai című 1987-ben kiadott fontos munkája, a magyar nemességgel kapcsolatos kérdések modern kézikönyve. A tárgykörre olyan összeállítások is ráirányították a figyelmet, mint pl. Gudenus János és Szentirmay László Összetört címerek című, a magyarországi főnemesség 20. századi történetét összegző kötete (1989). Gudenus János állította össze A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája (I–IV., 1990–1999) című sorozatot. Kristó Gyula és Makk Ferenc új eredményeiket felhasználva tárgyalták az Árpád-ház genealógiáját (Az Árpád-ház uralkodói, 1995).

Egyes szerzőknél – többnyire nemesi családok leszármazóinál – megmaradt a hagyományos témakör, a nemesség genealógiai viszonyainak, a korábbi hagyományos magyarországi irodalomhoz hasonló feldolgozása (Csapó Zoltán–Csapó György: A tagyosi Csapó család története, 1985; Szluha Márton: A Szluha család története, 1996; Steven Tötösy de Zepetk: A zepetneky Tötösy család adattára, 1993).

Örvendetes jelenség a legújabb magyarországi szakirodalomban, az egyes családi levéltárak anyagának – részben korábbi szerzők anyaggyűjtéseit felhasználó – kiadása (Borsa Iván: A Justh család levéltára, 1991; Fekete Nagy Antal–Borsa Iván: A Balassa család levéltára, 1990; Mályusz Elemér–Borsa Iván: A Szent-Iványi család levéltára, 1988).

Felmerült egyes művészettörténeti kutatási irányok, pl. a történeti ikonográfia és a genealógia egymást kiegészítő szerepe (Fóúri ősgalériák, családi arcképek. Szerkesztette Buzási Enikő, 1988; Buzási Enikő: Az Esterházyak családi arcképei, 1994; Székely Zoltán: A Cziráky ősgaléria, 1997).

Az 1990-es években kiadásra került több újszerű, a korszerű külföldi kutatási irányokhoz való közelítés igényével megírt kötet (Gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerkesztette Péter Katalin, 1996; Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében, 1998). 1992-ben (főként Vajay Szabolcsnak köszönhetően) újraindult a Turul, amely – a hagyományoknak megfelelően – nemesi, polgári és értelmiségi genealógiákat közöl.

A XX. század során többen kényszerültek arra, hogy külföldre távozzanak, s ott foglalkozzanak magyar genealógiával. Közülük kiemelkedik Vajay Szabolcs, aki sokrétű történeti segédtudományi tevékenységén belül genealógiával is foglalkozik (1943-tól). Több nyelven adta közre publikációit egyebek mellett az Árpád-ház ősei, a királyi családok genealógiája, általánosabb elméleti kérdések, források témájában. A két világháború között Daróczy Zoltán által szerkesztett Nemesi évkönyv sorozatnak 1953–1978 között létezett egy német nyelven kiadott változata, az Adeliges Jahrbuch (Barcsay-Amant Zoltán szerkesztésében).

Irodalom:

1. Juhász László: Családtan. Utmutatás, minták és vázlatok az ősök és a rokonság szemléletes és áttekintő ábrázolására. Szeged, 1946
2. Bottó Béla: Genealógia. Történeti segédtudományi alapismeretek. Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 3. Budapest, 1963
3. Kubinyi András: A magyar genealógiai kutatás. Levéltári Közlemények, 1970
4. Pataky Lajosné: Családnévmutató a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak és gyűjtemények irataihoz (1526-1945). Budapest, 1981 (Levéltári mutatók és jegyzékek 1.)
5. Áldassy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei. I-VIII. Budapest, 1902-1942
6. Csoma József: A magyar nemzetiségi címerek. Budapest, 1904.
7. Fejérpataky László: Magyar címeres emlékek. Monumenta Hungariae Heraldica. I-II. Budapest, 1901-1902.
8. Genealógiai füzetek. Családtörténeti folyóirat címerekkel és leszármazási táblákkal. Szerk.: Sándor Imre és Sebestyén József. I-XII. évf. Kolozsvár, 1908-1914.
9. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1-3. kötet. Budapest, 1900-1904.
10. Kempelen Béla: Magyar nemes családok, I-XI. Budapest, 1911-1932.
11. Kempelen Béla: Magyar nemesi almanach. Az 1867-1909. magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok. Budapest, 1910.
12. Kempelen Béla: Magyar nemesi családkönyv. Budapest, 1927.
13. Kempelen Béla: Családkönyv I. Nemes családok. Budapest, 1940.
14. Magyar főrangú családok. Szerk.: Kempelen Béla. Budapest, 1931.
15. Kempelen Béla: Útmutató az összes nemességi ügyekben. Genealógiai és heraldikai kézikönyv. Budapest, 1907.
16. Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1970.
17. Kövári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854.

18. Nagy Iván: Családtörténeti értesítő címerekkel és leszármazási táblákkal. I-III. évf. Budapest, 1899-1901.
19. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal, I-XII. Pest, 1857-1868.
20. Nyulásziné, Straub Éva: A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címeres levelek jegyzéke. Budapest, 1981.
21. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Második rész: Nemes családok. Szerk.: Pettkó Béla-Reiszig Ede. Budapest, 1905.
22. Tagányi Károly jegyzéke az Országos Levéltárban a magyar és erdélyi udvari kancellária főállításáig található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek. Budapest, Országos Levéltár 1886. -Tagányi Károly-Pettkó Béla: Pótlék Tagányi Károly nemesi jegyzékéhez. Budapest, 1888. (Melléklet a Turul VI. évfolyamához)

Kronológia

.A kronológia (latin chronologia, az ógörög χρόνος = idő és λογία = tan összetétele) az időszámítással, annak történetével, sajátosságaival és felhasználásával foglalkozó történeti segédtudomány. A kronológia az események időbeli viszonyait állapítja meg, ezért az egyik legfontosabb a segédtudományok között, hiszen az események időbeliségének ismerete elengedhetetlen a történelemben.

Az időszámítással foglalkozó történeti segédtudomány - a kronológia - a legfontosabbak közé tartozik, hiszen a történelmi események időrendiségével tisztában lenni minimális követelmény mindenki számára, aki a történelmi múlt feltárásával foglalkozik. Sőt a kronológia talán a legősibb segédtudomány is, amellyel a legősibb kultúráktól kezdve foglalkozik az emberiség. Nemcsak a legismertebb időbeli mértékegységeket (év, hónap, hét, nap, óra, perc) használjuk nap mint nap, hanem számos kronológiai fogalom került a hétköznapi életben használatba anélkül, hogy sokan ismernék e fogalmak valódi tartalmát.

A kronológia legfontosabb vizsgálati területe a különböző típusú naptárak összehasonlítása, egymás közti viszonyuk feltárása mellett az átszámítások lehetővé tétele. A történetileg kialakuló különböző datálási rendszerek egymáshoz rendelése segíti a történettudományt abban, hogy az eseménytörténeti vázat felállítsa, a népek és kultúrák egymásutánosságát - és ezzel lehetséges kapcsolatait, egymásra hatásuk irányait - megállapítsa.

A kronológia, mint önálló tudomány fontosságára sokan a 19. század végétől, Magyarországon többek közt 1909-ben Mahler Ede hívta fel a figyelmet.

A kronológia nemcsak a történelemben, de minden időbeli folyamatot vizsgáló tudományban, így például a geológiában is jelentőséget kap. Itt a kronológia egy rész tudománya, a periodizáció alkalmazandó, amivel a jelenségek, folyamatok időbeli sorrendjét és szakaszolását lehet áttekinthető formába önteni.

Az idő alap-mértékegységeinek meghatározása többnyire csillagászati megfigyelésekhez kötődött. A korai, idővel kapcsolatos megfigyelések a társadalmakban fontos helyet foglaltak el. Az ókori Egyiptomban a Nílus áradásának előrejelzése létfontosságú. Minden élelemtermeléssel foglalkozó kultúra - legyen az állattenyésztő vagy földművelő - számon tartotta az idő múlását. Ennek módja azonban földrajzi régióként, kultúráként és időben is nagyban változó.

A 20. század elején meghatározó tevékenységet folytatott a kronológia tárgykörében Szentpétery Imre. 1912-ben jelent meg Oklevéltani naptára, amely módosításokkal, kiegészítésekkel a mai napig használható kézikönyv. Ugyanő több fontos tanulmányban is érintette a témakört (A datum és az actum jelentése az oklevelek keltezésében, 1912; Középkori időszámításunkhoz, 1912; A legrégebb magyar csizió, 1918). Mahler Ede tevékenysége is fontos (Naptárunk újjáalakítása és a húsvétkérdés, 1916). Szentpétery Imre

1923-ban publikálta Chronológia című könyvét. Kövesligethy Radó (A naptárreform, 1928) és Tass Antal (Naptárunk kialakulása és reformkérdése, 1930; A naptárreform újabb fejleményeiről magyar vonatkozásban, 1931), tanulmányaikban a naptárreform kérdésével foglalkoztak.

A II. világháborút követően a tudományterület folyamatos műveléséről beszélhetünk. Többen jelentkezték összefoglaló jellegű munkáival (Hahn István: Az időszámítás története, 1960; Hahn István: Naptári rendszerek és időszámítás, 1983; Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösöd, 1973; Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. I–II., 1977; Erdődi József: Időszámításunk, 1977; Időszámítási rendszerek. Szerkesztette Kristó Gyula, 1980).

Az újkori kronológiai irodalom kézikönyve Szentpétery Imre Chronológia és Oklevéltani naptár című műveinek összevont, javított, bővített kiadása, A kronológia kézikönyve (1985). Az 1970-es években több, elméleti kérdésekkel is foglalkozó tanulmány jelent meg (Balogh Sándor: Tudásszint és történelmi kronológia, 1977; Komjáthy Miklós: Történelem és történelmi kronológia, 1977).

Az elmúlt évtizedekben jelentős eredmények születtek a magyar naptár (csízio) kutatásának területén. Kiemelkedő Borsa Gedeon tevékenysége (Csízio, vagyis a csillagászati tudománynak rövid leírása, 1986; Ismeretlen Manlius-naptár, 1959; A magyar csízio átdolgozásai, 1978; A csízio ellenlábásai és utóélete, 1979). Említést érdemel még Kovács L. Gábor (Kis magyar kalendáriumm-történet 1800-ig, 1989), Mollay Gábor (Középkori soproni naptárak, 1962) és Verebélyi Kincső (A magyar csízio folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége, 1992).

Több olyan összefoglalás is készült, amely a napi használat igényeinek megfelelően Magyarország vagy a világtörténet főbb eseményeit tartalmazza (Magyarország történelmi kronológiája. I–IV. Főszerkesztő Benda Kálmán, 1981–1982; Kristó Gyula: Kronológia a kezdetektől 1944-ig, 1992; Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája. 996–1946, 1988; Seifert Tibor: Magyar történelmi kronológia. 1971–1990. [A függelékben 1992-ig], 1994; Világtörténet évszámokban 1789-ig. Összeállította Engel Pál, 1988; Ormos Mária: Világtörténet évszámokban. 1789–1945 és 1945–1975, 1982).

Komoróczy Géza a Vénusz-csillag és a babiloni „karám” értelmezéséről, az asztronómia és az asztrológia egységes csillagtudományként való babiloni értékeléséről írt (Bezárkózás a nemzeti hagyományba, 1992).

Egyes szerzők tanulmányaikban, középkori események reductiójára tettek kísérletet. Bertényi Iván, a tatárjárást követő, keletre irányuló magyar katonai vállalkozások időrendjét, illetve a jaroslavi csata időpontját vizsgálta (Magyarország nemzetközi helyzete a tatárjárás után, 1991). Dán Róbert a zsidók magyarországi kiűzésének (1353–1357) időpontját kísérlete meg pontosítani (Mikor űzte ki I. Lajos a zsidókat?, 1991). Makk Ferenc a II. Géza-féle magyar–bizánci viszony időrendjéhez fűzött megjegyzéseket (1980).

Irodalom:

1. Kákosy, László. Ré fiai. Százszorszép K. (1993).
2. Bertényi, Iván (szerk.). A történelem segédtudományai. Osiris K (2003). /Szögi László - Kronológia
3. Shaw, Ian (szerk.). Az ókori Egyiptom története. Gold Book. /Ian Shaw - Kronológiák és kulturális változások Egyiptomban, Liverpooli Egyetem, 2000
4. Szentpétery, Imre. A kronológia kézikönyve (1985)
5. Hahn, István. Naptári rendszerek és időszámítás. Gondolat K. (1983)
6. Filep László - Bereznay Gyula. A számírás története. Gondolat K. (1982)
7. Kristó, Gyula. Kronológia (1986)
8. Smith, Michael E.. Aztékok. Szukits K. (2004).
9. Aguilar-Moreno, Manuel. Élet az aztékok földjén. Gold Book (2006).

10. Clayton, Peter A.. Fáraók krónikája. Móra K. (2007).

Metrológia

A méréstudomány vagy mérés tan (metrológia) a mérés tudományos ismeretköre. Az ide tartozó elvek, módszerek ismerete és normák tudatos és következetes alkalmazása biztosítja a mérési eredmények széles körű felhasználhatóságát és kölcsönös elfogadhatóságát. A méréstudomány tárgykörébe minden beletartozik, ami a méréssel kapcsolatos, legyen az a mérési eljárás megtervezése, lefolytatása vagy az eredmények elemzése. Metrológia másik jelentése mértéktörténet. Ebben az esetben a mértékek történetével, kialakulásával foglalkozó történelmi segédtudományt értjük alatta. Feladata, hogy a különböző korokban használt mértékegységeket a mai ember számára összehasonlíthatóvá és valósá tegye.

A metrológia ma is az elhanyagoltabb történelmi segédtudományok közé tartozik. Többnyire a más témakörökkel foglalkozó történészek publikáltak időnként egy-egy, a metrológia tárgykörébe tartozó tanulmányt. Közéjük tartozott a századfordulón Takács Sándor (A magyar léhen és holden, 1908), a két világháború között Lederer Emma (Régi magyar űrmértékek, 1923–1924).

A mértékrendszerek kialakulását a valós igények kényszerítették ki, egyrészt az emberek egymás közötti kapcsolataiban a mindennapi élet követelményei (mezőgazdaság ipar, kereskedelem fogalmainak mértékegységeinek meghatározása), másrészt társadalmi állami szervezetek kialakulása (törzsi területek, birtokhatárok, adók, honvédelemmel kapcsolatos fogalmak és mértékek meghatározása). A fejlődés előre haladtával egyre fontosabbá vált az egységesítés illetve a mértékek összehasonlíthatósága.

A II. világháború után megjelent néhány, a metrológia tárgykörébe tartozó kötet (Bendeffy László: Szombathelyi Benedek rudasmester, 1958; Lukács Ernőné–Tarján Rezsőné: Megmérjük a világot, 1978; Vámbéri Gusztáv: A font súly, 1973; Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben, 1974). A tárgykör tudományos művelése alapvetően egyes történészek, többnyire részkérdésekre vonatkozó tanulmányait jelenti (Bendeffy László: Középkori magyar hossz- és területmértékek, 1959; Dankó Imre: Adalékok régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséhez, 1973; Jakó Zsigmond: Az erdélyi mértéktörténet kérdéséhez, 1945; Nagy Lajos: A Fővárosi Mértékhitelítő Hivatal története, 1959; Sándor Vilmos: A méter rendszer magyarországi bevezetéséről, 1959; Wellmann Imre: Királyi mérték és mérő alá való föld, 1965).

A metrológia újabb kori magyarországi művelésében meghatározó szerepet játszott Bogdán István (Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század végéig, 1978; Régi magyar mértékek, 1987; Magyarországi hossz- és földmértékek. 1801–1874, 1990; Magyarországi űr- és térfogat, súly- és darabmértékek 1874-ig, 1991; Helyi földmértékeink a XVIII. században, 1967; Királyi öl és királyi hold (Maksay Ferencsel közösen), 1967; Helyi földmértékeink 1828-ban, 1973; Gabonaféléink térfogatsúlya a 18–19. század fordulóján, 1980).

Irodalom:

1. Acsády Ignác: A mérték- és súlyrendszer története Magyarországon. In Közgazdasági lexikon 2. köt Budapest, 1900, 641-645
2. Alberti, Hans-Joachim: Mass und Gewicht. Berlin, 1957
3. Bertényi Iván: A történelem segédtudományai. Budapest, 2001
4. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század végéig. Budapest, 1978
5. Erkey Alfonz: Mérték-, súly-, és pénzisme. Székesfehérvár, 1881
6. Finály Henrik: A Polgár és kereskedő számvetése. Kolozsvár, 1853

7. Hinz Walter: Islamische Masse und Gewichte. Leiden 1955
  8. Lukács Ernőné- Tarján Rezsőné : Megmérjük a világot. Budapest, 1978
- Prickler, Harald: Alte Getreidmasse in austerreiche-ungarische Grenzraum. Eisenstadt, 1966
- Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. Budapest, 1974

Falerisztika

A falerisztika (a görög *ta falara* kifejezésből) a kitüntetésekkel, azok közül a ruházaton viselt formákkal foglalkozó történeti segédtudomány. Az ógörög nyelvben a „τά φάλαρα” kifejezés kör- vagy félhold alakú nemesfém bevonatú plakettet jelölt, amelyet eredetileg a harci lovak szügyére helyeztek gazdájuk harci sikereinek elismerésére. Ebből alakult ki Rómában a „phalera” szó, már elsősorban a harcosok mellkasán viselt katonai kitüntetések jelzésére.

A középkori egyházi rendek mintájára főleg a XIII–XIV. század óta alapítottak egyes uralkodók világi lovagrendeket. Céljuk volt a lovagokat szorosabban magukhoz kötni és érdemeiket megjutalmazni. A rendbe való fölvételt külön szabályozták s a tagoknak külön jelvényük volt. Később, miután a rendek alapítása mind általánosabb lett, ez egyesületek megszűntek valóságos rendek lenni, s a jelvényük mindinkább kitüntetésszámba ment, amíg végül érdemekért osztogatott kitüntetések – rendjelek lettek. Egyúttal a rendi jelvényekül szolgáló keresztek, csillagok mind cifrább alakot nyertek, bővültek, szalagokkal és egyéb megkülönböztetési jelekkel lettek ellátva. A rendjel jelenlegi alakja többnyire kereszt, de előfordulnak csillag alakúak is. A legtöbb rend három osztályra oszlik, de vannak egy, két, négy, öt, sőt több osztályú rendek is. A különböző osztályok jelvényei vagy ugyanazok és ekkor csak nagyságban különböznek egymástól, v. osztályok szerint különböző alakúak. A rendes beosztás a következő: I. osztály v. nagykeresztesek; II. osztály: parancsnokok, középkeresztesek; III. osztály: lovagok, kiskeresztesek.

A modern történettudomány kialakulása során sok történész érdeklődését felkeltette a kitüntetések, rendjelek története is, különösen a lovagrendek történelmével összefüggésben. Jelentős korai képviselője volt a falerisztikának Julius Gottlieb Iversen oroszországi tudós a XIX. században, vagy Magyarországon kislelki Kassics Ignác.

A falerisztika szót e történeti segédtudomány megnevezésére Kristian Turnwald és Oldřich Pilc alkották meg 1936-ban, egyben elhatárolva ezt a területet a testvértudományoktól, a numizmatikától és a heraldikától.

A XIX–XX. század fordulóján nem volt komoly magyar falerisztikai kutatás, illetve publikációs tevékenység. Egyes szerzők (pl. Gohl Ödön, Marosi Arnold) publikálták a Magyar Szabadságharczi Erdemkeresztek akkor előkerült példányait. Folyóiratokban, újságokban ismertették az akkortájt, így pl. az I. világháború időszakában alapított kitüntéseket.

A két világháború között némiképp felélénkült a tárgykör vizsgálata. Egyes általánosabb történeti, művészettörténeti kutatások kapcsán érintettek falerisztikai témákat. Baranyai Béla foglalkozott Zsigmond király Sárkány Rendjével, illetve Fleischer Gyula a Szent István Rend alapításával és a rendalapítás történeti ikonográfiai forrásaival. Részletesen foglalkozott a Katonai Mária Terézia Renddel, annak közjogi jellegével Petrichevich György, aki a rend magyar voltát bizonyító felfogását több kötetben (pl. Elnémított magyar igazságok, 1937), tanulmányban részletezte, amelyek a kortársak körében élénk visszhangot váltottak ki. Ez volt a magyar falerisztika történetében az első nagyobb szabású tudományos vita. Neves történészek, jogtörténészek, jogászok szóltak hozzá a kérdéshez, illetve publikáltak álláspontjukat (pl. Angyal Pál, Ballagi Aladár, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Marczali Henrik, Polner Ödön, Rainer János, Szekfü Gyula, Szladits Károly). Többségük nem azonosult Petrichevich felfogásával, a korabeli állami vezetés azonban igen. Ennek

eredményeként 1931-ben magyar rendként és alapítványként fogadták el a Katonai Mária Terézia Rendet, 1938-tól pedig adományozható rendként megújították azt. A kor másik tevékeny falerisztikusa Rainer Rudolf, aki szerzője a mind ez ideig magyar nyelven kiadott, legteljesebb falerisztikai munkának. A napjainkig kedvelt, alapvető kézikönyv *A rendjelek és kitüntetések történelmünkben* (1943) c. munka.

Ebben az időben több olyan mű is megjelent, amely az időszak jellegzetes elismerésével, a Vitézi Renddel kapcsolatos (pl. *A tízéves Vitézi Rend*. Szerkesztette Szécsy Imre, Oszlányi Kornél, Oszlányi József, Farkas Jenő, 1931; *Vitézek Albuma*, é. n.). Bérczy Róbert állította össze a korszak magyar elismeréseit összefoglaló hivatalos kiadványsorozatot (*Magyar lovagrendek, a Magyar Érdemrend és díszjelvények*. I–III., 1937–1943).

A falerisztika nem számított önálló történeti segédtudománynak, általában (esetenként napjainkig tartó hatállyal) a heraldika vagy a numizmatika egyik ágának tekintették. A 20. század közepén visszaszorult a falerisztika tudományos művelése, s csupán az 1960-as évektől foglalkoztak ismét vele. A szocialista korszak kitüntetési rendszerének teljes kifejlődését követően, 1966-ban jelent meg hivatalos kézikönyvként Besnyő Károly és Ruda Ilona összeállításában (*A Magyar Népköztársaság kitüntetései*). Csak az 1970-es évektől fordult nagyobb figyelem a régebbi korok történelmi kitüntetései felé. Halápi László 1971-ben ismertette az Országos Hadtörténeti Múzeum kitüntetésanyagát. 1972-ben itt rendezték meg az első falerisztikai szakkiállítást.

Magyarország több szempontból is élen járt a falerisztika önálló történeti segédtudománnyá válása, magas szintű tudományos művelése terén. E témakör hagyományosan a Magyar Numizmatikai Társulathoz {V-321.} tartozott, ahol különféle fórumokon, az 1970-es évektől voltak falerisztikai tárgyú előadások. A falerisztika is tárgya a szakterületen meghatározó Numizmatika és a társtudományok című tudományos konferenciasorozatnak (1993-tól). A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1983-tól, újjáalakításától felvállalta a falerisztika művelését. Világviszonylatban is úttörő jelentőségű volt az a két nemzetközi falerisztikai kongresszus, amelyet 1989-ben és 1990-ben a keszthelyi Helikon Kastélymúzeummal közösen rendeztek a keszthelyi Festetics-kastélyban.

Az 1980-as évek elejétől a falerisztika tudományos művelésére az ELTE Történelem Segédtudományai Tanszékén kerül sor, amely nemzetközi összehasonlításban is az elsők közé tartozik. Makai Ágnes az 1848–1849-es magyar polgári forradalom és szabadságharc falerisztikai emlékeit, illetve azok utóéletét tárta fel. Új kutatásai a Katonai Mária Terézia Rendnek a két világháború közötti, magyarországi utóéletét dolgozták fel. A Besnyő Károly szerkesztésében 1979-ben megjelent *A Magyar Népköztársaság kitüntetései* című kötetben összefoglaló történeti tanulmányt írt. 1990-ben Héri Verával közösen publikálta a két legfontosabb magyar múzeumban őrzött falerisztikai emlékeket. (*Állami és katonai kitüntetések*, 1992). Madarász Ferenc és Bencze László sajátos falerisztikai részterületről, a hadgyakorlati érmekről állított össze kötetet (*A Monarchia hadgyakorlati érmei*, 1990). Az 1990-es években, kisebb tanulmányokban, a falerisztika tudománytörténetére vonatkozó eredményeket is közölt Rainer Pál. Lakatos Sarolta több, nagy sikerű kiállításon mutatta be a nyíregyházi Jósza András Múzeum falerisztikai emlékeit. Publikációi is erre az anyagsoporra vonatkoznak (*Rendjelek és kitüntetések a Jósza András Múzeumban*, 1994; *A Jósza András Múzeum Kállay-gyűjteményének falerisztikai algyűjteményéből*, 1997). Zeidler Sándor állította össze a rendszerváltozást követő új Magyarország falerisztikai kézikönyvét (*Kitüntetések a Magyar Köztársaságban*, 1995). Pandula Attila az 1980-as évek elejétől nagy számban közölt hazai és külföldi publikációkat. Fő kutatási területe a Szent István Rend, illetve a falerisztika általános tudományos-elméleti kérdései. Ezeken túl a legkülönbélebb témakörökben publikált a falerisztikán belül. Így az Aranygyapjas Rend, a Katonai Mária Terézia Rend, a két világháború közötti magyar kitüntetési rendszer, az egyházi falerisztika, a női elismerések, az általános magyar kitüntetéstörténet, a falerisztika és a heraldika, a

szimbólumok a falerisztikában, a tűzoltó-kitüntetések, a falerisztika és a történeti ikonográfia, az egyes kitüntetések tulajdonosai, a történelmi személyiségek mint kitüntetéstulajdonosok, a szovjet és román kitüntetések, a falerisztikai gyűjtés. Az egyetemi oktatásban folyamatosan ad elő falerisztikai témákat.

Irodalom:

1. Nagy magyar kitüntetéseknév. A magyar állam rendjelei és kitüntetései. Bodrogi Péter - Molnár József - Zeidler Sándor. RUBICON-HÁZ BT. 2005
2. Kenyeres Dénes. Katonai kitüntetések a magyar történelemben. Kecskemét, Magán kiad., 2004
3. Makai Ágnes-Héri Vera. Kitüntetések. Zrínyi Kiadó, 1990
4. Héri Vera Makai Ágnes. Kereszt, érem, csillag - Kitüntetések a magyar történelemben. Helikon Kiadó. 2002

GYAKORLATI FOGLALKOZÁSOK TÉMÁI

1. téma. Heraldika.

1. A heraldika fogalma, korszakai.
2. A címer fogalma, címerek eredete.
3. A címerjog.
4. A címer részei és díszítményei.

Irodalom

- A történelem segédtudományai szerk. Bertényi Iván. Budapest 1998.
- A történelem segédtudományai szerk. Kállay István. Budapest 1986.
- Áldásy Antal: Címertan Budapest 1923. Magyar Történelmi Társulat
- A magyar városok címerei. Összeállította Castiglione Endre. Budapest 1975.
- A Magyar Királyság és társországainak városi címerei. Schrott Antal és társa Bécs, 1887.
- Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Budapest 1897.
- Baán Kálmán: Magyar családtörténeti és címertani irodalom, 1561 - 1944, Budapest 1984.
- Bertényi Iván: Új magyar címertan. Budapest 1993.
- Csáky Imre: A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII – XIX. században. Budapest 1995.
- Csoma József: A magyar heraldika korszaka.i Budapest 1913.
- Gömbös Tamás: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei. 1993.
- Laszlovszky József: A magyar címer története. Budapest 1989. magánkiadás
- Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Budapest 2001.

2. téma. Numizmatika

A numizmatika fogalma, fejlődésének korszakai.

A pénz kialakulásának folyamata.

Az ókori pénzverés története: ókori Kelet, Görögország és Róma pénzei.

A középkori pénz története.

Újkori pénzek.

Irodalom:

- Gedai István-Torbágyi Melinda: Pénztörténet in Történelem Segédtudományai Osiris Kiadó 2001
- Káplár László: Ismerjük meg a numizmatikát (Pénzek – érmek – gyűjtők). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

3. téma. Szfragisztika

1. A pecséttan története.

2. Pecséthasználat az ókorban.

3. A középkori pecséthasználat: Franciaország, Itália, Németország.

4. Pecséthasználat az újkorban.

Irodalom:

- Bertényi Iván: Pecséttan, in: A Történelem Segédtudományai. Osiris Kiadó 2001.
- Feiszt György: Rövid Magyar Címertan és Pecséttan. Tankönyvkiadó 1986.

- Kumorovitz L. Bernát 1944: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Gödöllő (Bővített kiadás: 1993).

4. téma. Vexillológia

1. A vexillológia fogalma.
2. A zászló és lobogó. A zászló és a lobogó részei.
3. Történelmi és modern zászlók. Alapfogalmak.
4. A magyar zászló és nemzeti színek múltja. Katonai zászlók és lobogók.
5. Az európai országok zászlói.
6. Zászlóetikett.

Irodalom:

- Donászy Ferenc: Nemzeti jelvényeink története. Budapest 1941.
- Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és a nemzeti színek múltja. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 18-60. 1956. 77-119.
- Széll Sándor: Városaink címere, neve és lobogója. Budapest 1941.
- Zászló-enciklopédia. Nemzetek, országok és népek zászlóinak és lobogóinak legteljesebb kézikönyve. Budapest 2000.

5. téma. Kronológia

1. A kronológia alapjai. Az évek számbavétele.
2. Az olimpiai évszámítás.
3. Róma alapításának érája
4. A keresztény világra
5. A zsidó világra.
6. A Krisztus születése szerinti időszámítás.
7. A hidzsra szerinti (mohamedán) évszámítás.

Irodalom:

- Hahn István. Naptári rendszerek és időszámítás. Budapest : Neumann Kht., 2004
- Shaw, Ian (szerk.). Az ókori Egyiptom története. Gold Book. /Ian Shaw - Kronológiák és kulturális változások Egyiptomban, Liverpooli Egyetem, 2000
- Szentpétery, Imre. A kronológia kézikönyve (1985)
- Hahn, István. Naptári rendszerek és időszámítás. Gondolat K. (1983)
- Filep László - Bereznay Gyula. A számírás története. Gondolat K. (1982)
- Kristó, Gyula. Kronológia (1986)
- Smith, Michael E.. Aztékok. Szukits K. (2004).
- Aguilar-Moreno, Manuel. Élet az aztékok földjén. Gold Book (2006).
- Clayton, Peter A.. Fáraók krónikája. Móra K. (2007).

NUMIZMATIKA

Mi a numizmatika?

Nem boldogít és nincs szaga. A köznyelvben leggyakrabban ezeket a szólásokat használjuk a pénzzel kapcsolatban. A pénz történetének tudományos vizsgálata, vagyis a numizmatika tudománya azonban más kérdésekre keresi a választ. Mégis boldogít?

Az éremtan (vagy numizmatika) az egyik legrégebbi történeti segédtudomány. Segítségével megtudhatjuk, hogy miről mesélnek pénzeink, hogyan gondolkodtak eleink, mit akartak kifejezni a pénz kibocsátói egy-egy új veret képi világának megválasztásával. Emellett az érmek és bankjegyek számtalan információt hordoznak arról a korszakról, amelyben születtek. A numizmatika a pénzzel és a pénztörténettel foglalkozó történeti segédtudomány. Habár a numizmatika művelői, a numizmatikusok eredetileg a régi érmek gyűjtésével és tanulmányozásával foglalkoztak, érdeklődésük ma már kiterjed a modern pénzformák és pénzhelyettesítők, valamint az értékpapírok kutatására is. A numizmatikusok legfontosabb tevékenységei közé tartozik mindenekelőtt a pénzek és pénzhelyettesítők gyűjtése és rendszerezése, melyhez szükséges a régi feliratok tanulmányozása (paleográfia) és a címerek ismerete (heraldika). Az ásatásokon feltárt pénzleletek elemzését is numizmatikusok végzik, feladatuk a pénzek korának és származási helyének megállapítása, ez alapján pedig a lelet korának és eredetének (esetleg egykori tulajdonosának) becslése. Mivel a jelenkori pénzanyag már hatalmas mennyiségű és változatos, a numizmatika több részterületre oszlik, így vannak numizmatikusok, akik csak papírpénzek, csak verde-, illetve nyomdahibás pénzek, csak szükségpénzek, csak értékpapírok vagy éppen kizárólag korabeli hamisítványok gyűjtésével foglalkoznak.

A numizmatika története

Érmek gyűjtésével már az ókorban is foglalkoztak az emberek, a legelső éremgyűjtők közé a római császárok tartoztak, többek között Augustus is. Később is csak a módosabb emberek engedhették meg maguknak az éremgyűjtést, ezért joggal nevezték a „királyok hobbijának”. Ebben az időszakban keletkeztek a nagy magángyűjtemények. A jelentősebb gyűjtők közé tartozott többek között VIII. Bonifác pápa, Petrarca, I. Miksa német-római császár, XIV. Lajos francia király, II. Joachim brandenburgi választófejedelem.

A numizmatikai irodalom kibontakozása a reneszánsz idején indult meg, ekkor főleg az ókori pénzek portréival foglalkoztak. A rendszerezett kutatások a 16. század végétől indulnak, majd egyre több volt a tudományos igényű munka. A Numismatic Society of London 1936-os megalakulása után sorra jöttek létre az éremgyűjtők szakmai egyesületei. A 19. század emellett a nemzeti közgyűjtemények létrehozásának időszaka is volt. A leghíresebb közgyűjtemények Bécsben, Berlinben, Brüsszelben, Londonban, Párizsban, Athénban és New Yorkban találhatóak, melyek a század vége óta katalógusokban tárják a nyilvánosság elé gyűjteményüket. A papírpénzek rendszerbe foglalása a 20. században történt meg, fő úttörőjének Albert Picket tekintik.

A tudományág kezdetei

A numizmatika Magyarországon több évszázados múltra tekint vissza, tudományos igényű művelését Schönvisner István (1738-1818) kezdte, akit Mária Terézia 1778-ban nevezett ki a pesti Királyi Magyar Tudományegyetemen az érem- és a régiségtan professzorává. Schönvisner jelentős régészeti és numizmatikai munkásságot fejtett ki, nevéhez fűződik többek között a Széchényi Ferenc gróf által megalapított Magyar Nemzeti Múzeum első éremgyűjteményi katalógusának elkészítése.

Kutatási területek

A numizmatika hagyományosan két részterületet foglal magában: az úgynevezett leíró éremtant (Münzkunde), amely az érmek/érmék szűkebb értelemben vett vizsgálatával (meghatározás, tipológiai és fizikai sajátosságok) foglalkozik; és a pénztörténetet

(Geldgeschichte), amely a pénznek a különböző történeti korokban a társadalomban és a gazdaságban betöltött szerepét vizsgálja (pénzérték-viszonyok, árak, árfolyamok stb.). A numizmatika mindkét ága jelentős hagyományokkal rendelkezik nálunk is, fontos segítséget nyújtva más történeti tudományoknak, így például a felirattannak (epigráfia), a címertannak (heraldika) vagy a régészetnek.

Korszakok

A pénz több évezredes története során számos fordulóponton, minőségi és mennyiségi változáson ment keresztül: nemcsak anyaga, hanem társadalmi megítélése is többször változott. Ezek a történeti mérföldkövek jól elkülöníthető korszakokat jelölnek. A kezdeti időszak egészen a Római Birodalom bukásáig, sőt bizonyos szempontból a már görög nyelvű Bizánci Birodalom megszületéséig tart: az ekkor vert pénzekkel egy önálló éremtani tudományrész, az antik numizmatika foglalkozik. A második nagy korszak a középkori és az újkori pénztörténet időszaka, amely a nemzeti pénzrendszerek létrejöttéig csaknem másfél ezer évet foglal magában. Ez az időszak három időbeli egységre oszlik: a denár- (Magyarországon: 1000-1325), a garas- (1325-1500) és tallérperiódusra (1500-1892). Az utolsó, de immár leáldozóban lévő korszak, a nemzeti pénzrendszerek kora napjainkban záródik le Európa történetében, hiszen az euro megjelenésével ismét átléptünk egy pénztörténeti időszak határán.

Források

A numizmatika mint történeti tudomány legfontosabb forrásai maguk a pénzek (ezek lehetnek fémpénzek, tehát érmék, de lehetnek bankjegyek is), ám fontos szerepük van az írott forrásoknak és a képi ábrázolásoknak is. Az írott források közül különösen is fontosak a különböző törvények, rendeletek, de hasznos adalékokkal szolgálhatnak az adásvételi szerződések és a végrendeletek is. A képi ábrázolások tanulmányozása a pénz társadalomban betöltött szerepének vizsgálatában, de a keltezési, technológiai kérdésekben is segítheti a kutatót.

Az érme

A törvényes fizetőeszköznek minősült, illetve minősülő fémdarabot (pénz)érmének nevezzük. Az érme legfontosabb, kötelező alaki kelléke a kibocsátóra vonatkozó utalás (megnevezés, címer, portré). Járulékos alaki kellékek, tehát az évezredek során nem szükségszerűen jelentek meg a pénzeken: a névérték, a kibocsátás éve, a készítő verde verdejegye. A kibocsátóra történő utalások mindig, a járulékos alaki kellékek pedig rendszerint az előlapon találhatóak meg. A forgalmi pénzérméket eleinte öntéssel, a későbbiek során kézi veréssel készítették, pénzeink a középkor vége óta gépi pénzveréssel készülnek.

Az érem

Az érem kifejezés két fogalmat is jelöl. Érmek alatt szűkebb értelemben a törvényes fizetőeszköznek nem minősülő emlékérméket értjük, amelyek történelmi vagy személyes eseményekhez kapcsolódva készültek, rendszerint veréssel, ritkábban öntéssel. A kibocsátás oka, illetve az emlékérmén megjelenő ábrázolás alapján beszélünk történeti, személyi, városi, kegy- stb. érmekről. Tágabb értelemben az érem szó egyaránt jelöli az érmét és az emlékérmét is. Nyelvünkben ugyanis minden nyelvújító szándék ellenére nem sikerült a két fogalmat élesen szétválasztani: így éremtanról beszélünk, érmészettről alig, az érméket tartalmazó kincsleletet pedig éremleletnek nevezzük stb. Meg kell említenünk még az emlékpénzeket is, amelyek ugyan törvényes fizetőeszköznek minősülnek, de művészi kivitelezésük, alacsonyabb kibocsátási példányszámuk miatt ténylegesen fizetőeszközként nem használatosak. Emlékpénzek jeles évfordulók alkalmából, kiemelkedő személyiségek tiszteletére jelentek, jelennek meg.

Gyűjtemények

A numizmatika elsődlegesen a törvényes fizetőeszköznek minősülő/minősült tárgyakkal (azaz a pénzzel) foglalkozik, de sajátos jellegzetességeik folytán vizsgálja a pénzszerű vereteket, így az emlékérmeket, zsetonokat, bárcákat, sőt a jelvényeket és a kitüntetések, továbbá kutatási területéhez tartoznak a bankjegyek, valamint az értékpapírok is. A numizmatikai gyűjtemények ezért rendszerint nemcsak a régi korok pénzeit gyűjtik, hanem sok más pénzszerű, ám törvényes fizetőeszköznek soha nem minősült tárgyat is. Magyarországon a legjelentősebb éremgyűjteménnyel az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeum rendelkezik, amelynek Éremtára több mint háromszázezer egyedileg nyilvántartott leltári egységből áll (<http://www.hnm.hu>).

Magyar numizmatika

A magyarországi numizmatika a XIX. század óta virágzik. Ez az a történeti segédtudomány, amelynek nem hivatásos művelői köre a legnagyobb és talán a legszenvedélyesebb. Számos pénzgyűjtő, amatőr numizmata gyűjti és kutatja az elmúlt korok pénzeit.

A magyar numizmatika kezdetei a 18. századra nyúlnak vissza. Ebben a korszakban elsősorban a főúri éremgyűjtemények őrei, gondnokai foglalkoztak hivatásszerűen a gondjaikra bízott érmék történetével, rendezésével. Köleséri Sámuel 1717-ben kiadott művében (*Auraria romano-dacica*) nemcsak a régi erdélyi bányászatot ismertette, hanem az erdélyi aranypénzekkel is foglalkozott. Az erdélyi pénzek történetének kutatása a 18. század legkedveltebb numizmatikai témája volt. A numizmatikai munkák azonban jobbra leíró jellegűek voltak, az éremtan oktatására szolgáló első kézikönyvünk is egy német munka latin fordításaként készült el 1799-ben.

Az első igazán jelentős pénztörténeti mű már a 19. században, 1801-ben született. Schönvisner István (1738-1818) a pesti egyetem tanára latinul írt munkájában Erdély éremanyaga mellett Magyarország pénzeit is összegyűjtötte, a honfoglalás korától II. Lipótiig (*Notitia Hungaricae rei nummarie*). A pénzek egyszerű leírása mellett már az egyes korszakok pénzügyi viszonyait is igyekezett bemutatni. Az ő nevéhez fűződik a Széchényi-féle éremgyűjtemény három kötetből és egy kötet képes atlaszból álló katalógusának elkészítése. A gyűjteményt, amely 702 arany, 1768 ezüst és 205 bronz, összesen tehát 2675 érméből állt, 1802-ben Széchényi Ferenc adományozta a Nemzeti Múzeum éremtárának, megteremtve ezzel a nemzeti éremtár alapját. A katalógus numizmatikai értekezést és oklevéltárat is tartalmaz. Munkássága alapján sokan Schönvisnert tartják a magyar numizmatika alapítójának.

A numizmatika 19. századi fellendülésében jelentős szerepet játszott többek között Weszerle József (1781-1838), aki a magyar pénzek teljességének áttekintésére törekedett, valamint Rupp Jakab, aki a magyar középkor pénzeiről készített összefoglaló műveket. A 19. század utolsó évében jelent meg az Egyetemes Magyar Éremtár (*Corpus Nummorum Hungariae*), Réthy László munkája, amely a magyar numizmatikának máig is egyik alapvető műve.

A 20. század a magyar numizmatika intézményesülésének kora volt. 1902-től került kiadásra a Magyar Numizmatikai Társulat folyóirata, a Numizmatikai Közlöny, 1920-ig évente, azóta kétfévente. 1926-ban a Nemzeti Múzeum régiségtárát három osztályra osztották fel, amelynek nyomán a múzeumnak önálló éremtára jött létre, első igazgatója Harsányi Pál (1882-1929) lett. 1922-ben indult útjára a Numizmatikai Társulat újabb periodikája: Az Érem. A hivatásos numizmaták mellett a gyűjtők is nagy mértékben hozzájárultak a magyar numizmatika fejlődéséhez. A magyar éremkincset sokuk adománya gyarapította. A Nemzeti Múzeum éremgyűjteményének magját Széchényi Ferenc adománya képezte. Az intézmény alapításának 175. évfordulóján a gyűjtemény 238961 darabból állt.

Numizmatikai képzés

Magyarországon a numizmatika egyetemi szintű oktatása szorosan összefonódott a régészképzéssel, szinte mindenki, aki az elmúlt évszázadokban a numizmatika tudományos szintű művelésével foglalkozott az ELTE (illetve jogelődje: a Királyi Magyar Tudományegyetem, majd Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem) régészet (eredetileg érem- és régiségtan) szakának oktatója vagy hallgatója volt. Az ókori és a középkori régészeti képzésben ma is fontos szerepet játszik a numizmatika oktatása (<http://btk.elte.hu/regint>). Önálló numizmatika szak működik a Bécsi Egyetemen (<http://univie.ac.at/Numismatik>).

Fogalom és definíció

A numizmatika a különféle pénzek és pénzrendszerek kialakulásával, a pénzhasználattal, a pénzveréssel, illetve ezek történetével foglalkozó segédtudomány. Összefoglaló névvel, tárgyát leegyszerűsítve gyakran csak pénztörténetnek nevezik. Kevésbé elterjedt elnevezése a pénztudomány. A numizmatika elnevezés görög eredetű, onnan került át a latinba. A numizmatika tárgya igen sokrétű. A numizmatika vizsgálódási körébe tartozik a pénz tulajdonságainak, sajátosságainak, a pénzek fizikai jellemzőinek (anyag, súly, felirat, ábrák, fémtartalom stb.), a pénzverésnek, pénzkészítésnek, pénzhamisításnak, a pénzhasználatnak, a pénzforgalomnak, sőt a nem fizetőeszközként használt érméknek (emlékérmék, plakettek, zsetonok) a vizsgálata is. A numizmatika szempontjából pénznek minősül minden olyan, meghatározott értékkel rendelkező tárgy, amely belső értéke vagy valamely törvényerejű rendelkezés következtében a kereskedelmi forgalomban - hosszabb vagy rövidebb ideig - állandó fizetési eszközként használatban volt. A numizmatika jelentőségét elsősorban az adja, hogy a gazdaságtörténet tanulmányozásához elengedhetetlen. Emellett jelentős segítséget nyújt a régészeti leletek datálásához - amennyiben tartalmaznak pénzt -, de fontos adatokkal járul hozzá a metrológiai, művészettörténeti, kronológiai ismereteinkhez is.

PÉNZTÖRTÉNET

Különösen a korai történetkutatásnak fontos forrásai a történelem korszakainak ránk maradt tárgyi emlékei, akár régészeti tevékenység következtében kerültek elő, akár más úton maradtak fenn. Ezen belül pedig különleges adottságaival különül el a történeti korok pénzeinek csoportja. A régészeti tárgyak esetében ugyanis néha igen nehéz meghatározni a két legfontosabb jellemzőjét: a készítési helyét és korát. A pénzek viszont éppen erre tudnak választ adni. A pénz előlapja ugyanis utal a kibocsátóra; ilyen az uralkodó képe, a kibocsátó hatóság (állam, város, tartományúr, egyházfő stb.) címere, valamint rendszerint az ezeket körülvevő felirat. Egyéb jelek (verdejegy, emissziós jegy, évszám stb.) alapján pedig általában meghatározható a pénz készítési helye és kora. Ugyancsak különleges forrásértéke van a pénznek minden kor gazdaságtörténetének kutatásában. Mindezek indokolják a pénztörténet önálló tudományként való kezelését.

A pénztörténet nemzetközi neve - numizmatika - a görög nomizma szóból származik. Megmért fémet jelent és ez egyben utal a pénz eredetére, valamint lényegére. Minden nép történetében megjelenik ugyanis a fejlődésnek az a foka, amikor gazdasága általános értékmérőt, azaz pénzt kíván. Kezdetben többnyire különféle tárgyak (kagylók, prémek stb.) képviselik a pénz funkcióját, ám korán kialakul a fém, nemesfém használata értékmérőként. Az állandóság meghatározott súlyt kívánt, így alakult ki a pénzrendszer egysége, az alapsúlyú nemesfém pénz, amelynek súlya állandó volt, valamint meg kellett határozni és közismertté tenni az egységnyi súlyú pénz nemesfémtartalmát, azaz a nemesfém finomságát. A pénzkibocsátónak szavatolnia kellett ezt a meghatározott súlyt és finomságot, amely követelménynek a nemesfémdarabra (pénzre) vert éremképpel, felirattal tett eleget. Fejlettebb

gazdaság azonban nem elégedhetett meg az egységnyi súlyú pénzzel, ezért ennek hányadosának, illetve többszörösének verésével alakult ki az egyes korok pénzrendszere.

Ha egy önálló pénzveréssel még nem rendelkező nép kapcsolatba kerül egy pénzveréssel már rendelkező néppel, akkor ennek pénzei eljutnak a pénzt még nem használó néphez, ahol ez különféle funkciót tölthet be. Ha gazdasága még nem igényli a pénzgazdálkodást, akkor teaurációs szerepet tölthet be, vagy egyszerűen csak demonetizált formában ékszerként, díszként használják. Erre számtalan példát találunk a népvándorlás kori népekhez jutott római és bizánci pénzek esetében. Előfordul az is, hogy egy pénzt nem használó néphez eljutott pénzek serkentőleg hatottak gazdaságára, és kialakult a pénzhasználatának igénye. Ebben az esetben egy ideig használhatták a korábbi, pénzt megelőző időből való tárgyakat (a nemzetközi irodalom „primitív pénz”-nek nevezi ezeket), vagy a szomszéd néptől hozzájuk jutott pénzeket, esetleg párhuzamosan mindkettőt. Amikor rátértek az önálló pénzverésre, utánozhatták a náluk forgott pénzeket, vagy éppen csak hatott pénzrendszerükre. Az idegen pénzek utánzása sokféleképpen értékelhető. Az utánzott pénz rendszerint magasabb szinten áll, így az utánzat gyakran „barbarizált”, a felirat - az írni-olvasni nem tudás következtében - többnyire értelmetlen betűutánzat. Rendszerint könnyen felismerhető az utánzott pénz és az utánzat (az angol szakirodalom az „imitation”, a német a „Nachprägung” kifejezést használja e pénzekre). Fejlettebb fokot jelent, amikor egy meginduló pénzverés csupán a pénzrendszert veszi át a mintaadó pénzverőtől, vagy az idegen pénzek egyes ábráit teszi a saját felségjelével ellátott pénzre. Előbbire példa a X-XI. század fordulóján megindult közép-európai (magyar, cseh, lengyel) pénzverés, amely a nyugat-európai Karoling-dénárrendszert vette át, míg utóbbira a magyar aranypénzeket idézhetjük: Károly Róbert a firenzei aranyforint képét vette át a magyar aranyakra, később pedig a magyar aranyak Szent László és a Madonna képeit vették át más, európai aranypénzt verő hatóságok.

Eles különbséget kell tenni az utánzat, utánverés és hamisítás között. Az utánzatokat (imitation, Nachprägung) fentebb említettük. Ezek célja nem a megtévesztés volt, nem az, hogy az utánzatot eredetinek higgyék, vagyis hogy az utánzott pénz verdéjében készült, annak pénzverőhatóságának kibocsátásaként, hiszen - fejlettebb formájában - az utánzó saját nevét, felségjelét rátette. Ezzel szemben a hamisítvány magában hordozza a megtévesztésre való törekvést. A korabeli hamisítvány rendszerint silányabb, az eredetinelé értéktelebb, így a hamisítás anyagi előnnyel jár. A történeti korok pénzeinek mai hamisítása viszont műtárgyhamisítás, amikor már nem mint pénzt, hanem mint régiséget hamisítják. A korabeli hamisítás, illetve az illegális nyerészkedés egyik változataként említjük a pénzcsönkítést, amikor a nemesfém pénz levágott, lenyírt, lereszelt része képezi az illegális nyereséget. A történeti korok pénzeinél ez - a kor technológiája következtében - néha nehezen ismerhető fel. Először is a rendeletek csupán azt határozták meg, hogy egy adott, meghatározott finomságú súlyegységből hány darab pénzt kellett kiverni (al marco verés), így az egyes pénzek súlya között nagyobb eltérés is lehetett. Másodszer aXVII. századig kézi verés (úgynevezett kalapácsverés) folyt, ami azt jelentette, hogy egy körülvasalt tőkébe erősítették az alul tüskében végződő alsó verőtövet (a tüskéjét süllyesztették a tőkébe), erre helyezték a lapkát, amire a felső verőtövet kézzel vagy fogóval illesztették rá. A felső verőtöre kalapáccsal többszöri ütést mértek, így préselve a lapkába a kétoldali képet. A lapka azonban gyakran elcsúszott, így lecsúszva a verőtőről éremkép nélküli rész keletkezett, aminek levágása nem tűnt fel. Később ez ellen peremképzéssel védekeztek, ami a csönkítést világosan mutatta. Az utánverés korunk terméke, amikor eredeti (vagy újrakészített) verőszerszámmal korábbi, forgalomból kivont vagy korábbi évjáratú forgalomképes pénzt készítenek, és rendszerint egy kis jellel (rozetta, csillag stb.) tudatják az utánverés tényét. Amennyiben ezt nem teszik, ajel nélküli utánveret hamisítványnak minősül. Előfordul, hogy csupán hivatalosan nyilvánosságra hozzák a pénzutánverés tényét, vagy a maga korában

abban az évben nem vert pénzt készítenek, többnyire tezaurációs céllal, mivel a pénznek meghatározott a súlya és finomsága, azaz színítés és mérés nélkül is pontosan lehet tudni a birtokolt nemesfém mennyiségét. Előbbire példaként idézzük Mária Terézia S. F. verdejelű, 1780-as évjáratú tallérjait, utóbbira pedig a Monarchia 1915-ös évjáratú aranypénzeit. Mindkettőt a mai napig is verik.

A történelem folyamán az is előfordult, hogy egy állam más állam pénzeit ellenjegy ráütésével érvényesítette saját területén, de arra is van példa, hogy devalvációt jeleztek vele.

Mint említettük, a történelmi korok pénzei a műtárgyaknak különleges csoportját alkotják. Ez abban is megnyilvánul, hogy - elméletileg - katalogizálható a történelem folyamán készült valamennyi pénz, hiszen a pénzverés szuverenitásból eredő felségjog vagy uralkodói adományból származó jogvolt, tehát a pénzt valamilyen rendelettel hozták forgalomba. Ábráját, feliratát előírták, amitől persze kis részletben eltérhettek, s a verőtöveket készítő vésnökök művészi képessége sem volt azonos. Egy-egy típusból sok, gyakran több millió példány készült. Indokolt tehát a pénzek katalogizálása, hiszen a típustól nem lehetett eltérni. (Az esetleges eltérést a katalógusok változatként tüntetik fel.) A gyakorlatban persze aligha lehet bármelyik korszak pénzeinek katalógusát tökéletesnek, véglegesnek elfogadni, hiszen főleg a korábbi koroknál még újabb típusok előkerülésére is számítani lehet. A pénztörténet alapja tehát az a leíró numizmatikának nevezhető tevékenység, amelynek eredménye az egyes korszakok pénzeiről készített, minél teljesebb, tökéletesebb katalógus, amelyre egyes példányok meghatározásánál hivatkozni lehet.

A katalógus azonban csak eszköze a kutatásnak. Az egyes korszakok pénztörténetének kutatásában elsődleges forrásként kezelendő éremleletek minden egyes példányának pontos meghatározása az első feladat. A meghatározott pénzek vetik fel ezután a megválaszolandó történelmi kérdéseket. A leletben előforduló idegen pénzek verési ideje és helye, ezek egymáshoz viszonyított arányai és összességükben a lelőhelyhez viszonyított hazai pénzekhez való arányuk, az elrejtési idő és hely, a leletben előforduló pénzek korabeli értéke adják azokat a feladatokat, amelyeknek kidolgozása, valamint a párhuzamos leletek együttes tanulmányozása és ezek alapján egyes területek és egyes korszakok pénzforgalmára, pénzgazdálkodására, külkereskedelmi irányára tett megállapítások lényeges adatokat szolgáltatnak a gazdaságtörténetnek.

Természetesen a leletek vizsgálatából levont következtetéseket össze kell vetni az írott források adataival és más tudományágak kutatási eredményeivel is, hogy az összkép teljes legyen.

A kincsleletek mellett lényeges a régészeti ásatások - mind a temető-, mind a telepátás -során előkerült pénz. Ezek meghatározása elsősorban a régész számára nyújt segítséget, keltezik a temetőt, az ásatási réteget.

Főleg sírleletekben kerülnek elő olyan pénzek, amelyeket átfűrtak, tehát az elrejtési időpontban már nem pénzként, hanem demonetizálva használtak. Ennek értékelése természetesen új kérdéseket vet fel. Csupán ékszerként került-e az eltemetett mellé, vagy kultikus szokással állunk-e szemben? (Például az úgynevezett halotti obulus.)

A gazdaságtörténész és régész mellett azonban más tudományágak számára is nyújt adatokat a numizmatika. Gyakran hívja segítségül a pénzeket a művészettörténész, hiszen a pénzek koruknak kisplasztikai alkotásai is, de a pénz készítési helyének és idejének pontos meghatározhatósága nyújt komoly segítséget a paleográfiának, heraldikának, metrológiának stb. is.

Az egyes történelmi korszakok numizmatikai problémái nem azonosak és a történészek is korszakoktól függően más és más kérdésekre várnak választ a numizmatikától. E kérdésfeltevés és válaszadás lehetőségei érdekében vázlatosan ismertetjük az egyes korszakok pénztörténetét, illetve azok fő jellemvonásait.

A PÉNZ KIALAKULÁSA

I. szakasz – árucseré

Az emberi történelemben a legtávolibb időkre vissza menve az emberek szűkebb vérszerinti kapcsolat alapján rendeződött közösségekben (nagy családok, nemzetségek) éltek, ezért mindent megosztottak egymás között. Pénzre mint csereeszközre nem volt szükség. Az egyszerű gazdálkodási rendszerükben (halászó-vadászó-gyűjtőgetőtől az egyszerűbb őskori mezőgazdasági és kezdetleges „ipari” munkáig) képesek voltak a teljes önellátásra. A szükségleteket kielégítő javak előállítására a technológiai szint alacsony volta miatt nem igényelt specializálódott szaktudást, így kereskedelmet sem. Körülbelül az őskor vége felé és az ókor elején kezdődött és teljesedett ki a szakosodás. A gazdaság különböző termékeinek előállítása egyre inkább különböző, az adott tevékenységben a legjobb embereknél, csoportoknál összpontosult akik később mással nem is foglalkoztak. Így egyrészt sokkal hatékonyabban működött a termelés, más részt egyre jobb, a szükségleteket egyre nagyobb mértékben kielégítő termékeket készítettek (például aki a földművelésben volt jártas több búzát tudott termelni a földjén, a szandálkészítő pedig időtállóbb lábbelit készített stb.) – a fejlettebb termékek előállítása pedig nagyobb szaktudást is igényelt, ami tovább erősítette a folyamatot. Az így megtörtént a gazdasági munkamegosztásból elengedhetetlenül következett az áruk cseréje. Például az iparosok gyártmányaikat élelmiszerekre cserélték.

Az árucseré hátrányai:

- nehéz volt olyan cserepartnert találni aki én árumért a számomra szükséges árut adta;

-; nehézkes volt egy áru értékét egy másikban meghatározni (a cserepartner találás nehézsége miatt nehéz volt az árakat összehasonlítani);

A cserekereskedelem hátrányainak kiküszöbölésére kialakultak az általánosan elfogadott közbünső csereeszközök. Ezek a csere eszközök szintén áruk voltak, viszont olyan áruk amik a legalkalmasabbak voltak más árukra történő cserékre.

II. szakasz – árupénz

Árupénz szükséges tulajdonságai:

- * értékállóság
- * oszthatóság
- * egyneműség
- * szállítható legyen
- * mindenki által elfogadott legyen (gyakran a keresett árucikkek)

A kereskedő társadalmakban tehát a cserekereskedelem gyorsan kijelölt néhány kulcsfontosságú árufajtát, melyet ezután kereskedelmi szabványként használnak. Ez volt a legkorábbi pénzforma, mely az árucserét jelentősen leegyszerűsítette.

Példák az árupénzre: só, szarvasmarha, sivatagos területek pedig gyakran tevé, trópusi társadalmakban kagyló, bálnafog, kövek. Jelenkorban jó példa a börtönökben a cigaretta.

A bronzkorban az egységes öntőformával készített réz- és bronzöntvények terjedtek el fizetőeszközként, a Krisztus kora előtti és utáni évszázadokban pedig a fűszer volt a legelterjedtebb árupénz. A feljegyzések szerint Attila másfél tonnányi borsot kért 408-ban Róma váltságdíjaként. Franciaországban még ma is lehet hallani hogy „drága mint a bors”, míg Angliában a „borsszembér” kifejezés egy minimális bérdíjra használatos. A Salamon-szigeteken egészen a legutóbbi időkig használtak ritka kagylókat fizetőeszközként. Az árupénz még az újabb korokban is sokszor feltűnt, például Ausztráliában, a korai brit Új-Dél-Wales gyarmaton az első települések létrejötte után csaknem azonnal a rum vált általános csereeszközzé vagy börtönökben ahol cigarettát használnak erre a célra.

A szükséges tulajdonságok egyik legjobban kielégítői voltak a nemesfémek. Arany, ezüst, bronz a legáltalánosabban használt árupénzekké váltak már az i. e. 3. évezredben.

3. szakasz – Fémpénz

Amikor a nemesfémeket általánosan elfogadott lett az mérhetőségért pénzérmék formájában használták. Ez olyan pénz, amely jól felismerhető méretű, formájú és mintázatú, többnyire kerek. A pénzérmé feltalálása azért volt jelentős előrelépés az árupénzzel szemben, mert kifejezetten a pénz funkcióinak ellátására alkotják, ezért könnyű szállítani, megismerni, és az értékét is jól megtartja.

„Amióta a föníciaiak feltalálták a pénzt...” – hallhatjuk sokszor ezt a tréfás mondást. De sokan bizonyára nem tudják, hogy nem a föníciaiak, ők ugyanúgy, mint az asszírok, az egyiptomiak, és a hettiták, még csak cserekereskedelmet folytattak. Az első pénz forgalomba hozásának dicsősége a lüdiai Gүgész királyé, de nem sokkal maradt el tőle az argoszi Pheidon sem. Gүgész i.e. 687-ben uralkodott, tehát az i.e. VII. században készült – jelenlegi ismeretek szerint – az első pénz. Amikor a lüdiaiak elkezdtek érméket verni, még nem volt lehetőség arra, hogy ezeket mindenütt pénzként bevezessék. Az érméket először csak a saját területükön használták. A lüdiai királyok ajándékként, vagy jutalomként adták, olykor avatási ajándékként és áldozati adományként.

Krózus, Lüdia királya, aki gazdaságáról volt híres, tiszta arany és ezüst érméket veretett. A lüdiai pénzrendszer alapegysége a талантum volt, amelynek a súlya 30,3 kg. A mina ennek 60-ad részét tette, ½ kg-ot, pontosabban 505 grammot nyomott. Ezt ismét 60 részre, 60 sékelre osztották, amely 8,4 gramm

súlyú volt, és ennek súlya megegyezett kb. 180 gabonaszem súlyával. Az első pénzeket nem tiszta ezüsből vagy aranyból verték, hanem az aranyak és az ezüstnek természetes elegyéből, régi nevén elektronból készítették. (De ennek az elektron névnek semmi köze sincsen az atomban lévő elektronhoz.) általában 2/3:1/3 volt a két fém aránya, emiatt a fémelegy színe fehéres. Az első pénz alakja ovális, tojásdad, vagy szabálytalan. Oldaluk kissé belapított. Meglehetősen vastagok. Előlapjuk rovátkált, hátlapjukon három bemélyített bélyeg van.

ANTIK NUMIZMATIKA

Az antik numizmatika az ókori görög és római, valamint a klasszikus kultúrák peremvidékén élő népek pénzverésével foglalkozik. Az Atlanti-óceán partvidékétől Indiáig és a Rajna-vidéktől Etiópiáig terjedő hatalmas területen számos nép és államalakulat létezett, amelyek pénzverése közül számunkra elsősorban a görög, római és kelta éremverés tanulmányozása fontos, mivel ezek játszottak közvetlenül vagy közvetve szerepet az ókorban a Kárpát-medence területén élő népek történetében.

A görög éremverés alapvetően három nagy korszakra osztható, amelyek elsősorban művészeti stíluskorszakokkal jellemezhetőek: az archaikus kor, amely a görög éremverés kezdetétől a Kr. e. VI-V. század fordulójáig tart, a klasszikus kor, amelynek végét általában

Nagy Sándor (Kr. e. 336-323) uralomraj utasával zárják, illetve hellenisztikus kor, amely Kr. e. 31-ig, az actiumi csata évével zárul, amikor a terjeszkedő Római Birodalom bekebelezte az utolsó független hellenisztikus monarchiát, a Ptolemaidák Egyiptomját is.

A görög éremverés kezdete máig vitatott, de a legáltalánosabban elfogadott elmélet szerint az első éremverészek valamikor

a Kr. e. VII. század utolsó harmadában jelentek meg Kis-Ázsia nyugati részén. A Kr. e. VI. század folyamán aztán hihetetlen gyorsasággal terjedt el az éremverés szokása a görög világban a Fekete-tenger partvidékétől a nyugati görögség (Dél-Itália, Szicília) városaiig. A legkorábbi érmek elektróból, az arany és az ezüst természetben is előforduló ötvözetéből készültek. Az első arany- és ezüstpénzek megjelenését a Hérodotoszi hagyomány Kroisosz (c. Kr. e. 560-547) lüd királyhoz kapcsolta. A görög pénzverésre azonban alapvetően az ezüstverés jellemző. Az aranyverés a hellenizmusig ritka és kivételes, eltekintve a perzsa nagykirályok által tulajdonképpen lüd mintára veretett dareikoszoktól, amelyek évszázadokon át az ókor aranyvalutáját jelentették. A görög világ többé-kevésbé önálló városállamok, poliszok sokaságából állt, és ennek köszönhető a görög éremverés rendkívüli sokszínűsége is, mind az éremképek, mind az érmek súlyrendszereinek tekintetében. A poliszok veretein szereplő ábrázolások szinte címerszerű jelképei a kibocsátónak, mint például a bagoly az athéni pénzekben. A pénzek címletei a súlyokon alapultak. Az alapegység drachma, amelynek többszöröseit (di-, tetra-, okta-, ritkábban deka- és dodekadrachma) és hányadait (obulus, a drachma hatoda, illetve ennek hányadai és többszörösei) bocsátották ki.

A görög pénzverések alapjául szolgáló súlyrendszerek (mint például az attikai, aigineai, korinthoszi, phokaii, phoeníciai, rhodosi, samosi) is igen változatosak, amelyek még egy városban belül is változhattak a mindenkori politikai és gazdasági érdekszövetségeknek, illetve érdekellentéteknek megfelelően. A pénzkibocsátás oka részben a presztízis, hiszen az önálló pénzverés a függetlenség szimbóluma, részben a haszonszerzésre való törekvés a kibocsátó részéről, hiszen a kiverett fém mindig értékesebb, mint a kiveretlen, és az ebből adódó nyereség a kibocsátó haszna. Hogy mikor, melyik ok volt a fontosabb, az helyenként és időnként változott. A görög pénzek alapvetően értékpénzek voltak, és ez alól még a Kr. e. V század utolsó harmadában megjelenő bronzpénzek sem voltak kivételek. A felülértékelés jelensége azonban már a legkorábbi kisázsiai elektrópénzek esetében is kimutatható, mivel az egymást követő kibocsátásokban egyre több lett az ezüst az arany rovására, miközben a névérték változatlan maradt.

Görög éremverés a klasszikus korban

A perzsák felett aratott nagy győzelmekről (Kr. e. 480-479 Szalamisz, Plataia) Nagy Sándor uralomra kerüléséig (Kr. e. 336) tartó időszakot nevezzük klasszikus kornak. A korszak első felének két vezető hatalma Athén és Spárta. Athén Kr.e. 478-477-ben létrehozta a Déloszi Szövetséget, amely a trák tengerpart, az égei-tengeri szigetek, a Hellészpontosz és nyugat Kis-Ázsia tengerpart városait tömörítette. A Spárta vezette Peloponnészoszi Szövetség, pedig a félsziget és az Iszthmosz legtöbb államát, valamint néhány szárazföldi területet, mint Boiótia, Phókisz, Lokrisz fogta össze. A Kr.e. 460-as évek közepére ki is üzték a perzsa nagykirály seregeit az Égei - tengerről, a Kr.e. 449-ben megkötött Kalliasz-féle béke értelmében pedig perzsa hadihajó nem hatolhatott a lukiai partszakasz közepénél nyugatabbra, s a perzsa király tisztviselője vagy katonája nem léphetett a görög lakosságú kis-ázsiai partokra. Ezt követően azonban kiéleződtek az ellentétek az amúgy sem felhőtlen barátságban lévő két szövetség között, amelynek végeredménye a Kr.e. 431-ben kitört Peloponnészoszi háború lett. A majd 30 éven keresztül tartó háború ugyan véget vetett Athén égeikumi uralmának, de Spárta sem élvezhette sokáig győzelmi babérait. Kr.e. 394-es leuktrai csatában pedig a híres spártai hopliták legyőzhetetlenségének nimbusza foszlott örökre szét. A háború igazi nyertese a nevető harmadik, a perzsa nagykirály lett, aki a Kr.e. 387-386-ban megkötött Antalkidasz-féle békében (király békének is hívják, mert Szardeiszban, az egyik perzsa fővárosban kötötték II. Artaxerxész jelenlétében) visszanyerte a kis-ázsiai görög területek feletti uralmat. A görög városállamok egymás közötti harcai tovább folytak, a leuktrai csatát követően egy rövid időre Boiótiáé lett a vezető szerep. Majd a század közepétől viharos gyorsasággal felemelkedő fél-görög Makedón Királyság

dinamikus uralkodójának, II. Philipposznak (Kr.e. 359-336) vezetésével megvalósította a hosszan vajúdó - és nem is egyöntetűen kívánt, de mindenesetre célszerű - görög egységet (vérrel-vassal, mint a porosz Bismarck), amellyel megvetette az elkövetkező korszak hellenisztikus monarchiáinak alapjait.

Ezen keretek között folyt az ókor talán legizgalmasabb és vitathatatlanul legmagasabb művészi színvonalú pénzverése. Ebben az időszakban számos új terület (pl. Kis-Ázsia délkeleti partvidéke, a Közel-Kelet és Egyiptom) is bekapcsolódott a pénzverésbe. A pénzhasználat is egyre jobban elterjedt, egyre szélesebb rétegekhez jutott el, lassanként a mindennapokat is behálózta. Ennek legkifejezőbb jele a bronzpénzek megjelenése volt a korszak második felében. Ez az időszak a görög városállamok, a poliszok pénzverésének a virágkora, amelyek egyénileg, vagy időnként szövetségben bocsátottak ki pénzeket. Több

mint száz görög polisz veretett pénzeket. Ezen államok többségének a pénzverése azonban távolról sem volt folyamatos, némelyek csak alkalmanként, sokszor nem is nagy mennyiségben bocsátottak ki pénzeket. Még az igazán nagy pénzverő államok kibocsátásai is komoly mennyiségi ingadozást

mutattak. A pénzverés léte és mértéke ugyanis alapvetően két dologtól függött: a rendelkezésre álló nyersanyagtól és a kibocsátó költségvetési igényeitől. Ilyen igények voltak elsősorban a hadi kiadások, a nagy állami építkezések, de a nagy ünnepi játékok, sportversenyek, mint pl. az olimpiák rendezése is. Athén, a korszak legjelentősebb pénzkibocsátója kitűnően példázza az igények és lehetőségek találkozását. Már a Kr.e. 480-as évek végén a birtokában lévő laureioni ezüstabányák kiaknázásával nagymérvű pénzkibocsátásba kezdett. A bányákból származó évi 100 talanton ezütből 150.000 baglyos tetradrahmát lehetett kiveretni. *"A laureioni bányák jövedelméből minden polgárnak fejenként tíz drakhmát akartak adni, de Themisztoklész rábeszélte az athéniakat, hogy ne osszák szét a pénzt, hanem építsenek belőle kétszáz hajót az Aigina elleni háborúra. Voltaképpen az ekkor kitört háború mentette meg később Hellaszt"* (Hérodotosz: A görög-perzs háború, 7.144. Fordította: Muraközy Gyula). Ugyanis ebből a pénzből építették meg azokat a hajókat, amelyekkel kivívták a szalamiszi győzelmet, és egyben megalapozták saját hatalmukat is. A Déloszi Szövetség tagállamainak adói (kevés kivételtől eltekintve mind pénzzel járultak hozzá a szövetség céljaihoz és nem hajók állításával) pedig további - kezdetben évi 460 talanton - bevételt jelentettek Athénnek. Thuküdidész így írta le a város vagyonát Kr.e. 431-ben: *" a város, egyéb jövedelmeinek nem is számítva, évenként 600 talentum értékű adót szed be szövetségeseitől, ezenkívül pedig a fellelővárban 6000 talentum értékű vert pénzt őriznek* (Ez a pénz, amikor a legtöbb volt 9700 talentumot tett ki, s ebből fedezték az Akropoliszon a Propülainának és egyben épületeknek, valamint a poteideiai vállalkozásoknak a költségeit). *Ezenkívül rendelkezésükre állnak az állam és az egyes emberek pénzzé még fel nem dolgozott, aranyból és ezütből készült fogadalmi ajándéakai, nemkülönben az ünnep meneteken és versenyeken használt szent eszközök, a médektől nyert hadizsákmány és más hasonló értéktárgyak, összesen nem kevesebb, mint 500 talentum értékben."* (Fordította: Muraközy Gyula). Az athéni tetradrahmák - korabeli becenevük "baglyok" ráadásul jó minőségű ezüstpénzek voltak, amelyek óriási területen, mint pl. a

babiloni és az egyiptomi satrapiák, utánozták őket, gyakran a satrapák, sőt olykor a perzsa nagykirályok nevét is feltüntetve rajtuk.

Athén azonban saját területén szigorúan korlátozta az idegen pénzek forgalmát. A városállamokban csak a saját kibocsátásokat lehetett használni, az idegen pénzeket be kellett váltani. Sőt, egy a Kr.e. 5. század második felében fennmaradt törvény alapján úgy tűnik, hogy még a Déloszi Szövetség területén is korlátozni akarta az idegen pénzeket. A pénzverési dekrétum néven ismertté vált törvény alapján még az is feltételezhető, hogy Athén a Szövetség területén egységesíteni akarta a pénzrendszert betiltva a szövetségi államok saját ezüstpénzverését. "állítsák fel ezt a határozatot a városok főhivatalnoki kőtáblára felírva mindegyek város főterén, és a felügyelők a pénzverde előtt Ha valaki ezüsből pénzt ver a városokban, vagy nem használja az athéniek pénzét, súlyait vagy mértékeit, hanem idegen pénzeket, mértékeket és súlyokat megbüntettetem " (Fordította: Sarkady János).

Az a passzus a több, különböző helyen előkerült töredékben fennmaradt törvény legvitatottabb része, amelyet azonban a numizmatikai forrásanyag nem erősít meg egyértelműen. Az érintett időszakon belül ugyanis nem igazolható a szövetségbe tartozó összes polisz ezüstpénzverésének megszűnése. Az viszont kétségtelen, hogy a Kr.e. 5. század közepétől, sőt van, ahol már korábban is erősen lehanyatlott, sőt meg is szűnt a késő archaikus korszak több jelentős pénzverése. Ez azonban Athén lehengerlő gazdasági fölényével állhatott összefüggésben, mint a törvény hatásával, pl. a Kükládok szigetei esetében. Ázsia nyugati partvidékének városai is inkább csak aprópénzeket vertek, nagyobb címletként "külföldi" pénzeket használtak. Az itt előkerült éremkincsek az északi égeikumi veretek, a perzsa szigloszok és mindenekelőtt az athéni tetradrahmák használatát igazolják. Még az olyan nagy kereskedővárosok, mint Khiosz és Szamos is csak belső forgalomra verettek pénzeket, noha saját ezüstforrásaik voltak. Más esetben pedig egyértelműen politikai okokkal magyarázható a helyi pénzverés szünetelése. Kr.e. 465-463-ban a nemesfémbányákban és hajóépítőfában gazdag Thaszosz szigete nem akarván osztozni ezek kiaknázásában Athénnal, ki akart válni a Déloszi Szövetségből, de Athén ezt keményen megtorolta. A sziget pénzverése csak Kr.e. 410 után indult újra egy teljesen új típusal: Dionüszosz fej az előlapon és térdelő, nyilazó Heraklész a hátlapon.

Ez a típus készült aranyból és ezüsből is több címletben. Hasonló volt a helyzet Aigina szigetével, amelyet Kr.e. 457-ben erőszakkal kényszerítettek a Déloszi Szövetségbe. Ekkor jelentek meg a korábbi, tengeri teknőst ábrázoló pénzeik helyett a szárazföldi teknőst ábrázolók.

Majd Kr.e. 432-ban már lakosságát is száműzték és helyükbe athéni polgárokat telepítettek. Ettől kezdve a "teknőcs" pénzek verése egészen Kr.e. 404-ig szünetelt.

Az Égeikum északi részének késő archaikus kori nagy pénzkibocsátásai az 1980-as évek elején került ún. Dekadrakhma-kincs ismeretében körülbelül a Kr.e. század közepe táján szűntek meg. A terület az idáig legnagyobb pénzkibocsátójának, a biszalti törzsnek a szerepét - bár jóval kisebb mértékben- I. Alexander Makedón király vette át, akinek a Prasziász-tavi bányákból állítólag napi egy talanton ezüstje származott.

Úgy tűnik azonban, hogy ezek a bányák a század közepe után kimerülhettek, mert ettől kezdve tetradrahmánál nagyobb címletet nem gyártottak. A Kr.e. 460-as években új "divat" jelent meg e terület éremverésében. A hátlapi éremkép egy enyhén bemélyedő négyzetben, időnként még kifejezetten be is keretezve, jelent meg, és a kép körül keretszerűen helyezkedik el a felirat is. Kr.e. 450 táján egy új éremverde Ainosz kezdett el

működni. Érmeinek előlapján Hermész, a pásztorok, kereskedők és tolvajok istenének képe a hátlapon pedig egy kecske látható a város nevével körülírva.

A terület legtöbb nagycímletű éremverése azonban valóban megszűnt ebben az időszakban. Kr.e. 432-ben a khalkidikéi városok egy Athén ellenes ligát hoztak létre, amelynek fővárosában, Olünthoszban hamarosan megindult egy új éremverés. 14,25 grammos tetradrakhmáinak előlapján, Apollón fej, hátlapján pedig egy líra látható körülötte XAAKIAEON felirattal.

Verettek apró ezüstpénzeket, de néhány e korszakban görög területen szokatlan, aranypénzt is. A Kr.e. 420-as évektől egymás után szakadtak ki a terület városai a Déloszi szövetségből, és hamarosan számos helyen új pénzverésbe kezdtek: Akanthosz, Amphipolisz, Mende a Liga által használt, Abdera, Maroneia az aiginai, Neapolisz, továbbá a már említett Ainosz és Thaszosz pedig a khioszi súlyrendszer alapján.

A dekrétum nem érintette az elektronpénzek verését. Ilyen pénzeket ebben az időszakban három helyen vertek: A Leszbosz szigetén fekvő Mütilénben, Phokiában és Küzikoszban. Az első kettőben 1/6-od sztatérokot vertek, amelyben Kis-Ázsia nyugati felében voltak forgalomban és gyakorlatilag a perzsa dareikoszok váltópénzeinek számítottak. Értékük egy athéni ezüst tetradrakhmával volt egyenlő. A két város között egy időben pénzverési együttműködés állt fenn, melynek emlékét egy felirat is megőrizte. Ennek értelmében felváltva, hol az egyik, hol a másik város bocsátott ki pénzeket a megállapodás szerinti súlyban és finomságban. Még érdekesebbek Küzikosz veretei. A város az archaikus kor óta bocsátja ki elektron sztatérjait és aprópénzeit is. Ezek a többnyire formátlan, dundi és a hátlapjukon változatlanul a quadratum incusumot megőrző pénzek rendkívül változatos előlapokat használnak. A rengeteg különféle éremkép arra utal, hogy évente változó típusokat adtak ki. Felirat nem szerepel rajtuk, csak a minden vereten megjelenő tonhal-szimbólum jelzi e verdét. Az éremképeket sokszor egészen távoli területekről vették át, mint a nyugati görög Szürakuszai, Gela vagy Tarasz. Nagyon sok éremkép azonban egyértelműen Athénhez kapcsolható, a város mitikus történetét illusztráló, sehol máshol nem található ábrázolások alapján, mint pl. a gyermek Erikhthonioszt felemelő Gaia földistennő Kekropsz, Triptolemosz kígyók, vontatta kocsiját.

A küzikoszi pénzek bonyolították a Fekete-tenger vidéki kereskedelmet, többek között a Krím-félszigettel, és ebben elsősorban Athénnek voltak komoly érdekeltségei a gabona-behozatal miatt. Nem véletlenül feltételezik, hogy a város gyakorlatilag Athén propontiszi (Márvány-tenger) "verdéje" volt. Bár ez persze szó szerint nem is igaz, az mindenestre tény, hogy a küzikoszi pénzek nem igazán polisz veretek, miután sem felirat, sem jellegzetes éremkép nem utal a városra, mint kibocsátóra. A verde talán bérmunkát végzett különböző megrendelőknek, így elsősorban Athénnek - ezért a sok athéni vonatkozású ábrázolás a pénzekben. Dolgozott azonban másoknak is, pl. Pharnabazosznak, a perzsa satrapának, akinek portájával szintén készültek tonhal szimbólumos elektronpénzek. Természetesen az is lehet, hogy a felíratra azért nem volt szükség, mert mint a korszakban egyedüli elektron sztatérokot gond nélkül fel lehetett ismerni. Ismerték is mindenféle, azon kevés pénzek közé tartoztak, amelyeknek korlátlan nemzetközi forgalma volt. Ugyancsak ilyen "nemzetközi" szerepet töltöttek be a lampszakoszi aranyak, amelyek a korszak egyetlen rendszeresen kibocsátott aranypénzei voltak a perzsa dareikoszok mellett. Ezeknek is változó előlapi éremképei vannak és nincs rajtuk a városra utaló felirat, ellenben hátlapi éremképük, egy fél pegazus alapján egyértelműen azonosíthatók voltak.

A Peloponnészoszi Szövetség oldalán a gazdasági szempontból legjelentősebb város Korinthosz volt. Nagymérvű és folyamatos kibocsátásai változatlanul a késő archaikus korban megjelent pegazusos sztatérok, amelyeknek hátlapján már az archaikus kor végén a korinthoszi sisakos Athéné-fej váltotta fel a quadratum incusumot.

A Kr.e. 5. század közepe után a polisz éremverése minden látható ok nélkül csökkent, majd egy időre meg is szűnt. Ugyanekkor - a Kr.e. 420-as években - viszont megjelentek a korábban csak aprópénzket verető Sziküon khimérát és galambot ábrázoló sztatériái, amelyek széles körben elterjedtek. Ez a Peloponnészoszon általánosan használt aiginai súlyrendszer alapján készült éremfajta lehetett a Peloponnészoszi Szövetség "hivatalos valutája", amelyet kifejezetten katonai célokra vertek. Törvényt ugyan nem ismerünk, de fennmaradt egy felirat a Kr.e. 427 körüli időből, ahol a szövetségnek adott adományokat perzsa dareikoszban vagy aiginai ezüstben meghatározva sorolják fel. A Kr.e. 5. században a félszigeten gyakorlatilag csak aprópénzket vertek, kivéve Éliszt, amelynek különféle típusú, ugyancsak aiginai súlyban vert sztatériái kifejezetten az olimpiákra készültek, amelyek felett ők elnököltek.

Kr.e. 364-ben viszont átmenetileg az Arkádiai Szövetség kezébe került az olimpia feletti ellenőrzés és ekkor ők bocsátottak ki szokásos aprópénzeik (tribolosz, obolosz) mellett egy didrachmát Zeusz fejével és ülő Héraklészszel.

A korinthuszi pénzverés a Kr.e. 5. század végétől újra fellendült, és nagyobb mérvű lett, mint valaha. Pénzei tömegesen fordultak elő Sziciliában és Dél-Itáliában is. Persze ennek komoly politikai okai voltak, Korinthosz ugyanis leányvárosának, Szürakuszainak felkérésére segítséget küldött a karthagóiak és az önkényeskedő türannoszok ellen.

Közép-Görögország területén a Boiót Szövetség vezetője, Thébai a legjelentősebb, és a Kr.e. 5. század végén gyakorlatilag az egyetlen pénzkibocsátó. Pénzei előlapján változatlanul az archaikus korban megjelent boiót pajzs, a hátlapján pedig különféle Héraklészszel kapcsolatos ábrázolások láthatók. A szövetségi verés csak Kr.e. 370-es években éled fel újra, amikor Thébai mellett más városok is bocsátottak ki érmeiket, amelyek mind a hagyományos előlapot használták, de különféle hátlapi ábrázolásokkal: Thébai amphóra, Tanagra egy fél ló.

Az érméken a szövetséget vezető tisztviselők, a boiotarkhoszok nevei szerepelnek. Ezek az érmék, a korábbi sziküoni sztatérok szerepét átvéve, széles körben forgalomba voltak Közép - Görögország és a Peloponnészosz területén. A korszak pénzei alapvetően ezüsből készültek, eltekintve a két kis-ázsiai város elektron kibocsátásaitól, illetve a lapmpszakoszi aranyaktól, amelyek - leszámítva néhány alkalmi aranyverést- az egyedüli rendszeresen kibocsátott aranypénzek voltak II. Philipposz uralkodásáig (Kr.e. 359-336). Eleinte az aprópénzek is ezüsből készültek, de amint a pénz használata egyre általánosabb lett a mindennapi életben, egyre kisebb címletek bevezetése vált szükségessé. Ezeknek az olykor alig néhány tized grammos érmécskéknek a használata azonban roppant kényelmetlen volt. Athénben már a Kr.e. 440-es években kísérletet tett egy Dionüszosz nevű férfi a bronzpénzek bevezetésére, de a népgyűlés leszavazta. A város a Kr.e. 4. század végéig nem is tért rá a bronz aprópénzek használatára, akkor is csak a laureioni ezüsbányák kimerülése miatt. Hogy a bronzpénzeket máshol sem fogadták osztatlan lelkesedéssel, jelzi egy a Kréta-szigeti Gortünában előkerült felirat a Kr.e. 4. század végétől, amely szigorú büntetések kilátásba helyezésével kötelezte a polgárokat a város hivatalos bronzpénzeinek elfogadására. Máshol viszont gyorsan elterjedt használatuk, Makedóniában és Thaszoszon már a Kr.e. század legvégén, de rövidesen megjelentek Khioszon, Szamoson, Lampszakoszban, Kariában és a Lüiai Királyságban, majd a Kr.e. 4. század közepétől sok makedón, trák, tesszáliai és peloponnészoszi városban is. A bronzpénzek legkorábbi megjelenése azonban a nyugati görögöshöz köthető.

A pénzverés

A pénzverés több mint két évezreden át ugyanazzal a módszerrel történt: kézi erővel végezték. A korai görögök és a perzsa pénzek között a legrégebbieknek csak az előlapján van veret, a hátlapjuk sima. Ezek úgy készültek, hogy a kovácsüllő felületébe belevésték a megfelelő ábrát, majd erre ráhelyezték az öntéssel készített golyó vagy lencse alakú fémeket. Ezt egy laposra csiszolt végű, vésőszerű szerszámmal rászorították az üllőre, majd a szerszám

felső végére kalapáccsal ütéseket mértek. Így keletkezett egyidejűleg a verettel ellátott oldal és a sima oldal.

Fordítva is csinálták. Ekkor az üllő felületén kis kiemelkedést készítettek, és erre helyezték a fémeket a verés előtt. Az első kalapácsütésnél a csap belenyomult a fémbe, és ezáltal megakadályozta azt, hogy az ütések közben a fém leugorjék vagy elmozduljon. Így a kész érme első lapján többnyire négy oldallal határolt bemélyedések keletkeztek. Ezeket „quadratum incusum”-nak nevezték. Az üllőben lévő négyszögű bemélyedés alsó bélyegként, a kiemelkedő négyszögű csap a szerszámon felső bélyegként szerepelt. Később ezeket bevágásokkal látták el, így a vereten kiemelkedő vonalak keletkeztek. A quadratum incusum alakja gyakran az érme értékéhez igazodott. Két, három, vagy négy mezőre felosztott alakjait ismerjük. Még később a felső bélyeg négyszögű csapját jelekkel, ábrákkal díszítették. Így jutottak el a két oldalon verettel ellátott pénzekhez. Egyes görög érmék sima hátlapján szélmalomvitorlákhöz hasonló bemélyedéseket csináltak. Ezek kezdetleges figurális díszítések vezetnek el a szabályos kétoldalas veretekhez. A négyszögű hátlap még sokáig megmaradt, elsősorban Athén és Aigina, és Rodosz pénzein. Az athéni pénzek előlapján Pallasz Athéné istennő feje, hátlapján a négyszögű bemélyedésben az istennő kedves állata, a bagoly látható.

Egyes görög városok, mint pl. Metapontum, Szübarisz, Pandosszia, Krótosz, stb. ugyanazzal a bélyegképpel verték érmeiket, csak hogy az alsó bélyegen kiemelkedő, a felsőn bemélyedő volt a kép. A veréshez két bélyeget használtak, és nem két veretet. Ezzel akarták a pénzek hamisítását megakadályozni. Ezeknek az érméknek a neve „nummi incusi”.

A pénzverés kezdetei tehát igen kezdetleges technikát mutatnak. A bélyegek vasból, vagy bronzból készültek, acélt akkor még nem tudtak előállítani. A pénzverésnél üllőt, kalapácsot és fogót használtak. A munkások között találunk vésnököket is, akik a bélyegekbe belevésték a képeket, arcokat. A verést végző munkásoknak két-három segítőtje volt. A lapkákat verés előtt felhevítették, és többszöri kalapácsütéssel alakították ki belőlük az érmét. Előfordult az is, hogy a nem kellően felhevített lapka hamar lehűlt. Ilyenkor kivették a bélyegek közül, majd újra hevítve visszatették, és így fejezték be a verést. A lapka szabadon feküdt az alsó bélyegen, és semmi sem gátolta az ütések hatására történő kiterjedését. Az ókor első pénzei között nincs szabályos kör alakú érme.

Ha a felső bélyeget hordó szerszámot nem tartotta pontosan függőleges helyzetben a munkás, akkor az érme egyik oldala vékonyabb lett, és a peremén repedések keletkeztek. Ha pedig a verést félbe kellett szakítani, akár a lapka újraigazítása miatt, akár azért, mert a lapka kiugrott a szerszám alól, a visszahelyezett darabot nem sikerült mindig pontosan az előbbi helyzetbe illeszteni a bélyegvasak közé. Így keletkeztek a kettőzött körvonalú veretek, valamint a nem centrikusak. A pénzverők kezdettől fogva arra törekedtek, hogy a lehető legkevesebb emberi munkaerő, anyag-, és szerszámfogyasztással a lehető legtöbb érmét készítsék el. Számtalan kísérletet végeztek a pénzverés gépesítésére, könnyebbé tételére – új, fejlettebb technológiákat igyekeztek kidolgozni, jobb minőségű anyagból készült verőtöveket alkalmaztak, stb. Minden verde féltékenyen őrizte a pénzverés mesterségének műhelytitkait. Egyrészt féltek a nyilvánosságtól, másrészt a verdék munkásai, sőt saját munkatársaik elől is elzárkóztak. Tapasztalatcserékről, újításokról, kölcsönös segítségről szó sem lehetett.

Egy érmefajon belül is rengeteg variánst mutató vert pénzek jellemzik a görög pénzverést. A korszak pénzei szabálytalan alakúak, átmérőben, vastagságban és súlyban rendre eltérnek egymástól. Az érmék széle gyakran be van repedve. A lágyvasból és bronzból készített bélyegekkel csak kevés – érmét tudtak kiverni, mert a bélyegek gyorsan koptak, és használhatatlannak váltak. De művészi szempontból a görög érmék a kisplasztika remekei közé tartoznak.

A Kr.e. V. század végén, IV. század elején jelentek meg a görög érméken az éremművész vésnökök nevének kezdőbetűi, illetve neveik is. A Szicíliában vert érméken

Eyaine (Eain) neve olvasható; Akragasz város aranypénzein (kb. Kr.e. 413-406 között) pedig a pénzverésre felügyelő tisztviselő, Szilanosz neve szerepel.

PÉNZGAZDÁLKODÁS

A görög pénzhasználati módok alapvető megkülönböztetése a helyi és a külső pénz között húzódott; a lehető legélesebb dichotómiáról van szó. Az agora helyi forgalmában kis értékű ezüst-, és bronzérmék szerepeltek, míg a külkereskedelemben a nagy értékű ezüstérméket, pl. a sztateroszt használták. A külkereskedelemben alkalmazott, nagy értékű érme értéke úgyszólván mindig azonos volt magának a nemesfémnek az értékével. A helyi érme (nomiszna epikhorion) esetében épp fordított volt a helyzet. A kis, helyi érme értéke azonos lehetett a fémtartalmának értékével, a döntő tényező azonban nem ez volt. Az érme értékét a kibocsátó város hatósága adta meg. Nyersanyag híján némely városok gyakran régi érmékre ütötték rá saját pénzjelüket. A régi jeleket kalapálással vagy olvasztással tüntették el róluk. Egyes kis-ázsiai városok még arra sem vették a fáradságot, hogy a régi pecsétet eltávolítsák az érmékről: egyszerűen hozzáütötték a magukét, így jelezvén, hogy az érme értéke megváltozott. (pl. Buzantion sokáig alkalmazta ezt a rendszert). A bronzérmék rendszerint szimbolikus pénz gyanánt szolgáltak. Athénban kezdték használni először őket i.e. 400 körül, de rövid időn belül gyorsan elterjedt az egész görög világban.

Athénban igen egyszerűen történt egy-egy pénznek a lecserélése, amikor megváltoztattak egy-egy forgalomban lévő pénzt: „kihirdették, hogy az athéniak között forgó érmeiket nem szabad elfogadni. Megállapították az árukat, és elrendelték, hogy mindenki adja át a hatóságnak az övéit. Miután összegyűltek tanácskozni, hogy új névértéket üssenek a pénzre, sokszor a hatóságok újra kibocsátották ugyanazokat az ezüstöket. A névérték megváltozását gyűlés – valószínűleg a népgyűlés – vitatta meg, vagy vetette el a gondolatot. A régi érmeiket alacsony áron visszaváltották, beolvasztották, majd – ezüst tartalmuk értékének megfelelően – újraverték, és kibocsátották.

Szürakuszában vert pénzekben nem nagyon volt olyan, amelyen láthatók volnának a névérték megkétszerező felülbélyegzés jelei. Egyes szürakuszi talentum értékét 24 drachmáról 12 drachmára szállították le. De ugyanezt csinálta a boszporuszi király, Leukón is, aki minden érmét begyűjtetett, korábbi értékük kétszeresét verette rájuk,

majd kiosztott annyit, amennyinek az értéke egyenlő volt a begyűjtött érméssel, a felét pedig megtartotta magának. Az ókori embereknek fel sem tűnt, hogy ezzel mennyire lerontották a pénz értékét. Ennek igen egyszerű magyarázata van: az ókori közösségek nem piaci, hanem társadalmi és területi tagozódás bonyolult hálózata tette működőképpé azokat a gazdasági intézkedéseket, melyeket az előljárók kezdeményeztek, s melyek lehetővé tették, hogy ezek az emberek simán lebonyolíthassák mai szemmel nézve bonyolult pénzügyi műveleteiket.

Pénz a helyi és a külső forgalomban

A helyi és külső forgalomban szereplő pénz megkülönböztetése létfontosságú a görög pénzhasználati módok szempontjából. A kétfajta pénz – helyi és az idegen – intézményesen

elkülönül ugyan, de mégis felcserélhető. Két különböző város külső és belső pénzi is felcserélhetők, sőt belső pénzeik is.

Ez volt az egyik legjelentősebb hozadéka a görög pénzgazdasági újításnak, melyet trapeszitész - bankárnak neveztek. Ez a foglalkozás a korai pénzhasználat függvénye volt. Akárcsak a kisméretű rézpénz, a trapeszitész – bankár is alig valamivel i.e. 400 körül jelent meg Athénban, majd rendkívül gyorsan elterjedt az egész görög világban. Ez lehetővé tette, hogy mind a pénz, mind a pénzváltó a köz- és nem a magánélethez tartozott. A trapeszitész – bankár az agorán ült, az asztala mellett, és egyszerű műveleteket végzett: a nagy, ezüst sztateroszokat vagy tetradrachmákat kis réz oboloszokra vagy féloboloszokra cserélte. Egy másik csoport a deigmán ült az asztalánál, és ugyancsak egyszerű műveleteket végzett: idegen érméket váltott athéniakra és athéniakat idegenre. Mindenki Peiraieuszban akarta eladni áruját, mert innen idegenek pénzt is vihetnek haza, nem csupán árut. A pénzváltás egyike volt a kereskedelmi kikötő hatóságai által nyújtott szolgáltatásoknak.

A görög bankár eredetileg kétségkívül a pénzdarabok megvizsgálásával és beváltásával foglalkozott. A trapeszitész – bankárok később más tevékenységeket is gyakorolni kezdtek, de a pénzvizsgálat és pénzváltás mindig is fontos funkciójuk maradt. E két funkció a hellenisztikus korban kifejezetten állami monopólium volt. A trapeszitész – bankárok rendkívül hasznos szolgálatot tettek azzal, hogy pénzt, értéktárgyakat, kincseket és jogi dokumentumokat lehetett náluk letétbe helyezni. A Kr.e. IV. században veszélyes lehetett az őrizetlen görög házakban pénzt, vagy kincseket tartani, így aztán gyakran megesett, hogy bankároknál helyezték el az ilyesmit. A letétbe helyezésre inkább a biztonságos megőrzés kedvéért került sor, s nem fizettek kamatot. A bankár csak abban az esetben használta fel a letétet, ha erre engedélyt kapott a letétbeadótól. Az ilyen esetben a bankár elsősorban a letétbeadó ügynökeként lépett fel, az ő nevében adott kölcsönöket. A letét a letétbeadó tulajdonában maradt, s nem került be semmilyen alapba. A bankár – még pénzváltáskor is külön zsákokba tette a pénzt, s a zsákokat lepecsételte.

A bankárok nem adhattak rendszeres hiteleket földzálogra, hiszen rabszolgák, szabadosok, legjobb esetben is idegenek voltak. Athénban csak szabad polgárnak lehetett földtulajdona. Így a zálogjogot nem lehetett érvényesíteni. Amikor egy bankár kölcsönt adott, ezzel nem teremtett hitelt. A görög bankár vagy saját tőkéjét adta kölcsön, vagy azokat a letéteket, melyek kikölcsönzésére engedély volt. A kölcsönzés igen kis méretekben zajlott. Előfordult néha, hogy a bankár bronzedényeket vett át zálogba a kölcsön fejében, de az is előfordult, hogy idegen uralkodókat vendégül látó, előkelő polgárnak abroszokat, ágyneműket, ezüstműt és serlegeket adott kölcsön. Tengeri hitelt nem adtak a bankárok.

A bankok kifizetési és átutalási műveletei az egész Hellenisztikus korban arra szorítkoztak, hogy mindig ugyanazokat a meghatározott pénzdarabokat adták át a címzettnek, amelyeket részükre betettek. Az állami bankok – kidolgozott eljárás szerint – nagyban végeztek zsiró - átutalást gabonával, és más élelmiszerekkel. A kor adminisztratív módszerei magasan felülmúlták a primitív pénzhasználati módokat.

Az i.e. IV. században gyakoribbá vált, hogy az állam, pénzügyi szükségleteinek fedezésére, piaci módszerekhez folyamodott. Pl. Timotheosz athéni hadvezér i.e. 366 – 365-ben, Számosz ostromának idején úgy fedezte kiadásait, hogy elkobozta a vidék terményeit és eladta maguknak a számosziaknak. Ahhoz, hogy Timotheosz kivitelezhesse ezt az elméletét, piacot kellett teremtenie.

Makedónia pénzei

A Kr. e. IV. század közepétől viharos gyorsasággal felemelkedő fél-görög Makedón Királyság dinamikus uralkodójának, II. Philipposznak (U) (Kr.e. 359-336) vezetésével megvalósította a hosszan vajúdó - és nem is egyöntetűen kívánt, de mindenesetre célszerű - görög egységet (vérrel-vassal, mint a porosz Bismarck), amellyel megvetette az elkövetkező korszak hellenisztikus monarchiáinak alapjait. Ezen keretek között folyt az ókor talán

legizgalmasabb és vitathatatlanul legmagasabb művészi színvonalú pénzverése. Ebben az időszakban számos új terület (pl. Kis-Ázsia délkeleti partvidéke, a Közel-Kelet és Egyiptom) is bekapcsolódott a pénzverésbe. A pénzhasználat is egyre jobban elterjedt, egyre szélesebb rétegekhez jutott el, lassanként a mindennapokat is behálózta. Ennek

legkifejezőbb jele a bronzpénzek megjelenése volt a korszak második felében. Ez az időszak a görög városállamok, a poliszok pénzverésének a virágkora, amelyek egyénileg, vagy időnként szövetségben bocsátottak ki pénzeket. Több mint száz görög polisz veretett pénzeket. Ezen államok többségének a pénzverése azonban távolról sem volt folyamatos, némelyek csak alkalmanként, sokszor nem is nagy mennyiségben bocsátottak ki pénzeket. Még az igazán nagy pénzverő államok kibocsátásai is komoly mennyiségi ingadozást mutattak. A pénzverés léte és mértéke ugyanis alapvetően két dologtól függött: a rendelkezésre álló nyersanyagtól és a kibocsátó költségvetési igényeitől. Ilyen igények voltak elsősorban a hadi kiadások, a nagy állami építkezések, de a nagy ünnepi játékok, sportversenyek, mint pl. az olimpiák rendezése is.

Nagy Sándor 13 évnyi uralkodása alatt óriási mennyiségű zsákmányolt kincs, főleg nemesfém vándorolt Hellászbába és ez fellendítette a pénzverést is. Nagy Sándor birodalmában felvirágzott a kereskedelem. Legrégebbi ezüstérméinek előoldalán a hős Héraklész fejét ábrázolták, oroszlánsörénnyel. A későbbi vereteken az éremkép mindinkább Nagy Sándor arcvonásait vette fel. Ez lényeges különbség volt ami arra utal, hogy megváltozott a hatalom és a nép viszonya. Most már nem a városállam, az állampolgárok közössége áll a középpontban, hanem a király, az egyeduralkodó. Fontosabbá vált, hogy ne egy isten, hanem egy ember kerüljön a pénzre.

A hellenizmus kora

A hellenizmus a nagy birodalmak kora, amelyek a világhódító Nagy Sándor által uralt rövid életű államalakulat romjain jöttek létre. Élükön teljhatalmú egyeduralkodók álltak, akiknek saját nevükben és rendszerint saját vagy dinasztiaalapító elődjük portréjával ellátott pénzei nagy területek pénzellátását biztosították, és ennek megfelelően egységes pénzlább, meghatározott éremkép-tematika szerint készültek, többnyire sok és különböző verdében. Éppen ezért ebben az időben jelentek meg a verdékre, a verdék élén álló tisztviselőkre, az egymást követő kibocsátásokra utaló szimbólumok, monogramok, illetve tisztviselőnevek. A

hellenisztikus államokban már párhuzamosan folyt a rendszeres arany-, ezüst- és bronzverés. A birodalmi pénzverések mellett azonban továbbra is léteztek a városi veretek, amelyeket részben független, részben egy-egy nagyobb államalakulat kebelébe tartozó városok verettek.

Az önálló görög pénzverésnek a fokozatosan terjeszkedő Róma uralma vetett véget, és ami megmaradt belőle, az úgynevezett provinciális éremverés már a Római Birodalom pénzrendszerén belül értékelhető. Róma nagyjából és egészében törekedett arra, hogy a nemesfémverést a birodalom területén saját ellenőrzése alatt tartsa, és a provinciák, városok számára csak bronz-verést engedélyezett a szűkebb-tágabb helyi pénzforgalom aprópénz igényeinek biztosítására. A provinciákban folyó helyi pénzverések jelentősége azonban a mindenkori gazdasági-politikai viszonyok függvénye. Róma a frissen megszerzett görög

területeken a Kr. e. II—I. században még évtizedekig meghagyta a helyi ezüstverést - például a makedonia primai tetradrachmák, thasosi tetradrachmák vagy az úgynevezett új stílusú athéni tetradrachmák -, mivel nem tudta biztosítani a terület római pénzekkel való ellátását. De még a császárkorban is megmaradtak

korábbi görög ezüstpénzverések, mint Nyugat-Kis-Ázsia korábban legerjedtebb pénzéé, zcistophorosé, bár már a császár nevével és képmásával ellátva, sőt bizonyára erős központi ellenőrzés alatt és természetesen dénár árfolyamban számítva. A császárkor folyamán több száz városban vertek provinciális bronzpénzeket, de néhány nagyobb verdétől eltekintve pénzkibocsátásuk nem volt folyamatos, rendszeres, hanem az olyan alkalmi igényekhez igazodott, mint a nagy építkezések, versenyek és egyéb rendezvények, császárlátogatások, amikor a váltópénz iránti megnövekedett keresletet helyi forrásokból kellett kielégíteni. A provinciális pénzverés a III. század folyamán, a birodalmi pénzrendszer felbomlásával párhuzamosan fokozatosan megszűnt. Az egyik legnagyobb és legtovább működő provinciális verdét, az alexandriait Diocletianus záratta be 294 táján.

Fogalomtár

DIDRACHMA: (görögül didrachon); két drachma értékű pénz, amely a perzsa ezüst sztatórral volt egyenértékű és az ókori Görögországnak egyik leggyakrabban használt pénze. Később a sztatór fele, majd a drachma lépett a helyére. Elsősorban Korinthosz és gyarmatai vertek belőle, valamint a szicíliai görög városok. A vert didrachmának a súlya 8,73 grammnak felelt meg.

DRACHMA: Szolón óta (i.e. 594) a legismertebb görög ezüstpénz, amelyet nemcsak a görögök, hanem a velük kereskedő más államok is használtak, egészen addig, amíg a római dénárok forgalma háttérbe nem szorította. Később a drachma a sztatór felét érte, de azt is drachmának nevezték. A drachmával görög súlyt, és egyben ezüsből, ritkábban aranyból készült vert pénzdarabokat is jelöltek. Súlya eltérő volt, de az attikai drachma súlya 4,366 gramm volt.

LITRA (Γ): szicíliai súlymérték, 1/240, illetve később 1/120 talentumnak felelt meg. I.e. 400-tól pénz neve is, amelyet először rézből, majd ezüsből, és aranyból is vertek.

OBOLOSZ (Δ): a talentummal és a drachmával együtt eredetileg régi görög pénzsúly. A sztatór 1/12, illetve a drachma 1/6 részét érő ezüst váltópénzt nevezték obolosznak. Az attikai obolosz 0,73 gramm ezüsből készült, kicsiny, vékony pénz volt. Elsősorban jótékonyági célokra használták. Pl. a halottak nyelve alá is egy oboloszt tettek, hogy az alvilág révészének, Charónnak megfizethesse az Stüx folyón való átkelést.

SZTATÉR (Θ): a legrégebb ismert pénzegység, a perzsa aranysztatérnek a neve, amely a görög pénzverésnek is mintául szolgált. Ismert sztatórok voltak a dareikosz, phillipeiosz és alexandreiosz. Súlyuk 8,1-8,6 gramm között váltakozott. A dareikosz súlya 8,385 g volt, és 3000 db tett ki egy talentumot. Az ezüstsztatór súlya kétharmadát tette ki az aranyszttatór súlyának: 5,57 gramm volt. Ezüstsztatór sok államból ismert (Aiginia, Korkira, Korinthosz, stb.). Többszörös vereteik is forgalomban voltak.

TALENTUM: (görögül talanton). Eredetileg a mérleget, majd mérlegre helyezettet, azaz a mért dolgot jelentette. Később meghatározott arany-, illetve ezüstsúlyt képviselt. Az aranytalentum 3000 dareikoszt foglalt magába. Pénzsúlyként egy talentum 60 minát, illetve 6000 drachmát jelentett. Hellaszban használták az euboiai aranytalentumot, és a

babiloni ezüsttalentumot, az aiginai, a korinthuszi, és a legelterjedtebben az attikai talentumot. Utóbbi súlya 26,2 kg-nak felelt meg, így az attikai drachma súlya 4,366 grammot tett ki. Az aiginai talentum súlya 37,2 kg.

RÓMAI ÉREMVERÉS

Két nagy korszakra osztható: a köztársaság korára, amely egy városállamból világbirodalomná növekvő államalakulat fokozatosan kialakuló pénzrendszerével jellemezhető, és a császárság korára, amely már egy birodalom pénzverése.

A görögök már csaknem háromszáz éve ismerték a vert pénzt, amikor Róma városa még mindig az árucserre-gazdálkodás szintjén létezett. A mai értelemben annak vett legkorábbi római pénzek csak a Kr. e. IV—III. század fordulóján jelentek meg. A római pénzverés egészen sajátos módon indult. Az ekkoriban még meglehetősen jelentéktelen kis közép-itáliai város már évszázadok óta

érempénzt használó, verető népek (görögök, etruszkok) szomszédságában élt, és a Kr. e. IV század végére már bizonyára nem vonhatta ki magát - különösen külkapcsolataiban nem - ezek hatása alól. A rómaiak a Kr. e. III. század első évtizedeiben verettek a Dél-Itáliában általános használt görög súlyrendszer alapján didrachma súlyban ezüst-, és litra súlyban bronzpénzeket, amelyek még csak nem is Rómában, hanem valamelyik dél-itáliai városban, minden bizonnyal görög mesterek által készültek, és csak a ROMANO felirat utal rajtuk a kibocsátóra. Ez a didrachma verés csak valamikor az első pun háború (Kr. e. 264-241) kezdete táján kerül át Rómába. Ugyanebben az időben magában Róma városában nagyméretű, öntött bronzpénzek készültek a belső forgalom számára. Kezdetben még csak nem is kör, hanem téglalap alakúak (aes signatum) voltak, és különféle állatábrázolások díszítették őket. Lényegében velük egy időben jelentek meg a kerek formájú öntött bronzpénzek (aes grave) is, amelyek ugyancsak súlyosak és legnagyobb címletük az as kezdetben a font súlyának (kb. 320 gramm) felelt meg. Készültek az as kisebb címletei (semis, triens, quadrans, sextans, uncia) és néha többszörösei is (tressis, dupondius). Jellemzőjük, hogy pontokkal, illetve vonalakkal jelölt értékjelzések találhatóak rajtuk, amit az itáliai görögöktől vettek át, ahol az értékjelzés a bronzpénzekben már kezdettől fogva számos városban szokásos volt. A bronzpénzek súlya a század folyamán fokozatosan csökkent és Kr. e. 210 után már csak vert bronzpénzek készültek. A klasszikus római ezüstpénz, a dénár csak a Kr. e. III. század legvégén, a II. pun háború idejében (Kr. e. 218-201) jelent meg, és ettől kezdve több mint 400 éven át a római pénzverés alapegysége maradt. A római köztársaságkor pénzverése a dénár bevezetésétől kezdve alapvetően ezüstverés volt. Aranyat a II. pun háború kezdeti szakaszától eltekintve egészen a köztársaság kor végi triumvirátusokig csak néhány kivételes alkalommal vertek. A bronzverés pedig a Kr. e. II. század közepétől egyre jelentéktelenebbé vált, sőt voltak évtizedek, amikor egyáltalán nem is bocsátottak ki bronzokat. A pénzkibocsátás a szenátus kezében volt, közvetlen felelősei, a triumviri monetales nevei (nagyon fontosak az érmek keltezése szempontjából) a pénzekben is megjelentek.

A császárkori pénzverés a polgárháborúból győztesen kikerülő triumvir, Octavianus (a későbbi Augustus) nevéhez fűződik. Ettől kezdve háromféle fémből vertek rendszeresen pénzeket a római font alapján. Aranyat (aureus, és fele a quinar), ezüstöt (dénár, és fele a quinar), illetve bronzokat (sestertius = 2, dupondius - 4, as = 8, semmis = 16 quadrans), amelyeken már nincs értékjelzés, csak méretük, a fémötvetet színe, illetve bizonyos ábrázolások (a dupondiusokon a császárt sugárkoronával ábrázolták) utalnak a címletre. Az

érmek előlapján ettől kezdve a mindenkori uralkodó, illetve családtagjainak portréja, neve és címei (ugyancsak keltező értékűek) szerepelnek. A hátlapok ábrázolásai, a propaganda leghatásosabb eszközei - hiszen a legszélesebb néprétegekhez jutottak el - hol konkrét eseményekről, hol sokkal elvontabb formában uralkodói programokról, vágyott vagy valós helyzetekről tudósítanak. Az Augustus által megteremtett pénzrendszer kisebb-nagyobb változtatásokkal - mint például egy új címlet, az antoninianus (dupla dénár) bevezetése 215-ben az addigra már rohamosan elértéktelenedő dénár mellett - egészen Diocletianus 294-es pénzreformjáig fennállt. Ekkor vezették be az augustusi aureusnál (1/40-ed font) lényegesen könnyebb (1/70-ed font) aranypénzt, megszüntették a teljesen elértéktelenedett antoninianus verését, és helyette bevezették a valóban ezüsből készült, bár meglehetősen ntkzargenteust és egy 10 gramm körüli súlyú bronzpénzt, zfollist. Diocletianus a pénzverés szervezetét is alaposan megreformálta. A III. század közepéig, bizonyos időszakoktól eltekintve, a birodalmi pénzverés alapvetően Róma-központú volt. Az egymást gyorsan váltó, a birodalom határtartományaiban gyakran háborúzó, Rómában alig vagy soha nem tartózkodó császárok idején egymás után nyíltak meg a tartományokban császári verdék (mmt Antiochia, Lugdunum, Siscia, Cyzicus). Diocletianus véglegesen decentralizálta a római verrendszerét. Diocletianus reformját Nagy Constantinus teljesítette ki. Az általa bevezetett aranypénz, asolidus (1/72-ed font) még évszázadokkal a birodalom bukása után is megőrizte állandóságát. Új ezüstpénzei asiliqua (lényegében argenteus súlyú) és a valamivel nehezebb miliarense. A gyorsan redukálódó follis helyett pedig számos új bronzpénz került forgalomba a IV. század folyamán, amelyeknek pontos címleteit sajnos nem ismerjük. A IV. századi pénzekeken megszűnt a császárok korábban jellemző portrészerű ábrázolása, a pénzek előlapjára egy elvont, lényegében minden egyéni vonást nélkülöző uralkodói mellkép került, ami az uralkodási forma megváltozásának legszembetűnőbb jele az antik pénzverésben. Az Isten kegyelméből uralkodó császár személyisége lényegtelen, ő a földi hatalom szimbóluma. Ez az ábrázolási forma jellemzi majd a késő antik pénzverésből kifejlődő bizánci éremverést is.

Éremábrázolások a római császárkorban

Az antik Rómában – hasonlóképp a modern korhoz – a forgalomban lévő pénzérmék nem csupán egyszerű fizetőeszközök voltak, hanem propagandisztikus, vallási stb. eszközök is. A birodalom történelmében az érméken legelőször istenek, illetve kultikus tárgyak voltak láthatóak, így a legkorábbi köztársaságkori érmék közül az ason Janus isten, a denariuson a fogatot

hajtó Roma istennő, Romulus és Remus stb., az aureusokon Mars isten és a capitoliumi sas. A Kr. e. 3. századtól kezdve megjelent a pénzt verető consul neve is. A

köztársaság későbbi századaiban az érméken látható ábrázolások változatosabbak lettek, az előlapon megjelent a többi római isten portréja, illetve a római történelem híresebb személyeinek (Brutus, Scipio stb.) ábrázolása is, illetve egyre többször találkozhatunk egyes események (Horatiusok és

Curiatusok párharca, Mucius Scaevola hőstette) megjelenítésével. Élő személyek portréi csupán a köztársaság legvégén jelentek meg a pénzekben, az első, akinek még életében látható képmása egy denariuson, Julius Caesar. Később, a császárkorban a pénzérméken már a legváltozatosabb események, képek, istenek ábrázolásai fordulnak elő.

Mint fentebb említettük, az első római, akinek képmásával még életében pénzt vertek, Julius Caesar volt. Augustus uralkodásának kezdetétől egészen a birodalom bukásáig már szinte mindig az uralkodó portréja került az érmék előlapjára. Szintén Augustus korától fordul elő, hogy a császári család nőtagjai is megjelentek az érméken.

Antonia, Augustus nővére volt az első élő nő, akinek képmása és neve együtt szerepelt hivatalos római vereten. Az, hogy az előlapon kizárólag a császár portréja, illetve a császári család egy tagja szerepeljen, nem volt törvényszerű. Rendkívül ritkán előfordultak olyan érmék – Caligula és Claudius quadransai, illetve Nero egy-egy denariusai –, amelyeken mindössze az S-C (Senatus Consulto) vagy a császárt dicsőítő felirat (általában koszorúban) látható.

CNG 69 #1448 17.69g

Dirty Old Coins, LLC

Maguk a portrék egészen a 3. század végéig meglehetősen valóságos ábrázolást mutattak, ettől kezdve azonban a pénz romlásával párhuzamosan a portré minősége is romlott. Nagy Konstantin és fiai portréi már nehezen megkülönböztethetőek egymástól, ez még inkább így van I. Valentinianus és Valens portréival.

A császár fejét egészen az 5. század végéig minden esetben profilból ábrázolták (ez alól kivételt képezhettek az ajándékozás céljára készített, nem hivatalos fizetőeszköznek szánt, általában többszörös súlyú medallionok, azaz mai szóhasználattal érmek). Igen gyakori a mellkép, maga a fej lehet fejdísz nélküli, illetve babérszörűvel, sugárkoronával, diadémval vagy sisakkal díszített. Az antoninianusok megjelenéséig a denárokon és az aureusokon az uralkodót mindig babérszörűvel vagy fedetlen fővel ábrázolták, a sugárkorona csak a bronzpénzekben fordult elő. Ritkán volt látható a császár fejékeként kalászszeplő, corona mularis, esetleg oroszlánbőr, ez utóbbi kiváltképp Caracalla veretein. A császár mellképét köpeny, páncél, esetleg mindkettő fedte. Kezében általában semmit nem tartott, de előfordult lándzsa, pajzs, glóbusz stb. A kézben tartott tárgyak leggyakrabban a 3.

századi érméken fordultak elő. A haj és a szakáll viselete sűrűn váltakozott, az előbbi kiváltképp a nőknél, akik a tornyos parókákat kedvelték leginkább.

A római érmék hátlapjának különleges jelentőségük van, mivel az érmék a birodalom minden szegletébe eljutottak, így propaganda- és hírközlő szerepet

egyaránt betöltötték. A hátlapok ábrái az állami és politikai élet, a kül- és belpolitikai és hadi események változásait tükrözték, összekapcsolva a megfelelő vallási elemekkel.

A hátlati ábrázolásokban az első és a harmadik század közt az istenek, istennők vannak előtérben. A harmadik század végétől az érmék már közvetlenebbül adtak hírt a politika alakulásáról, háborúról, békéről stb. Az érméken a római pantheon gyakorlatilag minden istene előfordul.

A római pénzrendszer

Argenteus: ezüst pénz a denariussal egyenlő értékű, Julianus (361-363) idejéig vertek.

As: Az "egység" latin neve, eredetileg súlyegységet jelent, Augustus alatt az as 11 , 12 gramm súlyú volt, a római pénzrendszer alapja volt.

Aureus: A Római Birodalom standard aranyérméje volt 25 denariussal és 100 sestertiussal egyenlő. A solidus váltotta fel Nagy Constantine (306-337) idején.

Bigatus: Közös elnevezés a Köztársaság kori kétlovas fogattal (biga) veretett hátlapú denariusoknak.

Centenionalis: a latin "századik" megfelelője, késő római bronz a solidus század része.

Denarius: a legfőbb címlet mind a Köztársaság, mind a Császárság korában. A Binliában megnevezett penny megfelelője. A későbbi civilizációk által is igen kedvelt címlet.

Dupondius: az As kétszerese eredetileg " kétszeres súlyt" jelentett.

Follis: eredetileg pénztartót jelölt, később biozetianus pénzreformjaként címletként veték i. sz. 269-től, két denariussal megegyező értékben.

Minim: késő római egészen apró bronzpénz neve, jellemzően Galliában és Britanniában verték.

Miliarensis: ezüst érme, Nagy Constantine verette először. A solidus 1/14 -ed része később 1/12-e.

Nummus: a lecsökkentett méretű antenionalis elnevezése a 4. sz. második felétől.

Quarans: a legkisebb római bronzérem, az as negyed részével egyenlő.

Quadrigatus: elnevezését a Jupiter által irányított négylovas fogatról (qudriga) kapta, a második Pun háborúig (i.e. 202) használt elnevezés.

Quinarius: kis ezüst érme, egyenlő 5 as-sal és 1 danaruiussal.

Semmis: bronz érme 1 as értékű.

Sestartius: elnevezés a latin " semmis tertius"-ból. A Köztársaság idején kis bronz érme, a Császárság idején a legnagyobb bronz érme, egyenlő 2,5 as-sal és negyed denariussal.

Sextans: bronz érme az as 1/6 -od része.

Siliqua: a legkisebb római súlyegység neve, i. sz. 324 után Nagy Constantine idején ezüst címletű pénz a solidus 1/24-ed része.

Solidus: az aureus helyére lépett be új aranypénzként a 4 sz.-ban Nagy Constantine idején. Tremissi: késő római arany érme, a a solidus harmad része.

Triens: korai bronz érme előként a második Pun háború idején verték, 3 -ed denariussal egyenlő.

A római érmék gyakoribb feliratai

AVG: AVGVSTVS - Ez a címlet először Octavian használhatta, aki a Szenátustól i.e. 27. január 16-án kapta a jogot a viselésre. Ez után minden uralkodó, mint a legfőbb hatalom jelképeként viselte a címet. A birodalom késői időszakáig az uralkodók egyszerre viselték az Augustus és Caesar címet. A késői időszaktól kezdve az uralkodó család ifjabb tagjai kapták a Caesar címet. Társuralkodó esetén az érméken megfelelő felirat AVGG volt, nagyon ritkán mikor hárman uralkodtak egyszerre, AVGGG felirat van.

CAES, CAE, C: CAESAR - Az első uralkodók családneve rokonságban Julius Caesarral. Később a vérrokonság megszakadásával is fennmaradt a cím az uralkodó családoknál. Időnként a "nemes" előtag (NC, NOB C, NOB CAES) is megjelenik az érmén, ez az uralkodó család ifjabb tagjai használták.

CONOB: Constantinopolis Obryza (Konstantinápoly tiszta arany). A 4. század második felétől jelenik meg a római solidusokon.

COS, CONS, CO, C: Consul - a legmagasabb rang a Köztársaság idején. I.e. 509-től a Köztársaság bukásáig két konzult választottak évenként. Az uralkodók is viselték ezt a címet családtagjaikkal együtt. Nagyon kevés rómainak adatott meg a jog, hogy kettőnél többször viselték ezt a címet családtagjaikkal együtt. Az uralkodók persze ez alól kivételek voltak. A leggyakoribb forma a COS+a konzultság száma. Pl. (COS XVI). Ettől eltérő ritka jelölések is voltak, pl. Septimus Severus (Emese veret) használt IIC, IICO jelzést. Probus használta a CONS, Commodus és Gallienus a C és szám jelölést alkalmazott.

DN: Dominus Noster - " A mi urunk", a 4. században jelenik meg először, a század második felétől felváltotta az IMP feliratot.

DD NN: Dominorum Nostrorum - " A mi urunk" többes számú kifejezése.

III VIR R P C : Triumvir Reipublical Constituendal - " A három ember egyike a Köztársaság irányítására" . A felirat i.e. 43-ból a második Triumvirátustól (Marcus Antonius, Octavianus, Lepidus) ered Brutussal és Cossiuszal szemben.

IMP: Imperátor - Uralkodó, " parancsnok ". A köztársasági időkben a győzedelmes tábornokokat illették e címmel. A birodalmi időkben az uralkodók gyakran győzelmeik számon tartására használták a feliratot, pl.: IMII, IMPIII stb, függetlenül attól, hogy részt vettek-e az ütközetben vagy sem. GERM, DAC, PART etc: Germanicus, Dacicus, Parthicus. Számos győzelem után az uralkodók a legyőzött területek nevét felvették uralkodói címükben.

CENSP, CENS PERP: Censor Perpetus - Cenzor. A Cenzor a szenátorok felett uralkodó személy volt.

F: Filius - (fiú) Az uralkodó fia.

N: Nepos - unoka

PRON: Pronepos - dédunoka

PP- PATER PATRIAE: - Az ország atyja. A legtöbb Augustus címet viselő uralkodó használta e címet, bár nem közvetlenül az uralkodás kezdetétől. A hagyomány gyakorlata alapján az új Augustus visszautasította a címet addig amíg tetteivel ki nem érdemelte.

P FEL, PF FEL: - Pius Felix - alázatos, engedelmes (az istenekhez, Rómához, a családhoz) és boldog (jó szerncse és siker). A harmadik században terjedt el.

N, NOST: - Nostor (a mienk) - A DN jelülés mellett vált gyakorivá a negyedik század folyamán.

INV: - Invictus (legyőzhetetlen). A késő harmadik és kora negyedik században terjedt el.

PM, PONT, MAX-PONTIFEX MAXIMUS: - " A legfelsőbb pap". Amikor több Augustus uralkodott a legidősebb viselte a címet míg a többiek a PONTIFEX - ként uralkodtak. Az uralkodó volt a legfelsőbb állami vallási vezető. A birodalom kereszténnyé válása után a címet (a mai napig is) a pápa viselte.

SC: - Senatus Consulto - " A szenátus rendeletére". A birodalmi időkben a bronz érmék fémértéke alacsonyabb volt a nominál értékénél. Ezért teljes értékben való elfogadását a szenátus rendeletével igyekeztek elérni. A harmadik század végéig szinte minden bronz érmén szerepelt a felirat.

SPQR: - Senatus Populusque Romanus - (Szenátus és a római nép). A római uralkodó osztály (szenátus) és a nép ötvözött erejét igyekszik kifejezni. Trajan gyakran használta az SPQR OPTIMO PRINCIPI (a legjobb uralkodónak) feliratot.

MAX: - Maximus - (a legnagyobb). (Nagy) Constantin használta a feliratot. Uralkodása idején senki nem kérdőjelezte meg a használatát.

SM, P: - Sacra Moneta - (szent pénz) , Pecunia (pénz). Időnként verdejel megjelölésre használták.

VOT: - Vota - (fogadalom). Az uralkodók hű szolgálatot fogadtak meghatározott időre, ez jelent meg az érméken, pl. VOTX. Időnként meghosszabították a periodust, pl. VOTX ET XX vagy VOT X MVLX XX.

PERP : - Perpetus - (örökké). Az első században a Censor felirattal együtt jelenik meg.

DV, DIV, DIVO: - Divus - (isten) Haláluk után istenné avatott uralkodók.

PT: - Pater - (atya). Együtt használták az AVGG felirattal az " Augustusok apja "

TRP: - **TRIBVNICA PROTESTAS** - (Tribunusi Erő). A köztársasági időkből ered a plebejusok hatalmát fejezte ki. I.e.23 Július 1- én Augustus megszerezte ezt a címet, ez teljes vétó ill. felügyeleti joggal bírt a szenátus felett.

VMNR: - Venerabilis memoria - (tisztelet és emlékezés). I. (Nagy) Constantin felszentelésekor alkalmazták.

KELTA PÉNZVERÉS

Lényegében összefoglaló elnevezése a görög-római világ európai peremterületein élő

barbár népek pénzverésének, akik etnikailag igen sokfélék (dákok, germánok, géták, illírek, kelták, trákok stb.). A „kelta” pénzverés zöme Kr. e. 250 és az időszámításunk kezdete közötti időszakra keltezhető. Erre a pénzverésre alapvetően jellemző, hogy néhány görög, illetve római éremtípust utánoztak és az idők folyamán saját ízlésük, művészeti törekvéseik alapján egyéni ízűvé formáltak, sok esetben szinte már a felismerhetetlenségig átalakítva az eredeti előképek ábrázolásait. A legjellemzőbb előképek II. Philippos (Kr. e. 358-336) és Nagy Sándor (Kr. e. 336-323) makedón uralkodók arany staterjai (az úgynevezett nyugati keltáknál és a Cseh-medence lakóinál), valamint ugyanezen két uralkodó ezüst tetradrachmái (a Kárpát-

medencében és a Balkánon). A Dél-Franciaország és Észak-Itália területén élő népek pedig előszeretettel utánozták massalia (Marseille) drachmáit. A római köztársasági dénárok és quinárok utánezatai a Kr. e. I. század folyamán jelentek meg mindenfelé a „kelta” népek körében. Ugyanebben az időben jelentek meg az önálló éremfeliratok, rendszerint különböző nevek, latin betűkkel, így Galliában, Noricumban, a Kárpát-medencei boióknál és a mai Budapest környékén letelepült kelta eraviszkuszoknál, akik római köztársasági dénárokat utánoztak, és ők az egyetlen kelta törzs, akik a törzs nevét RAVIS, illetve IRAVISCI formában rávésték a pénzeikre.

BIZÁNCI PÉNZVERÉS

A Római Birodalom 476-ban megszűnt. Keleti fele azonban Constantinopolis székhellyel, az idők folyamán egyre csökkenő területekkel ugyan, de egészen 1453-ig fennállt mint Bizánci Birodalom.

Tényleges bizánci pénzverésről azonban csak I. Anastasius 498-aspénzreformjától kezdve beszélhetünk. Ekkor vezették be több különféle címletben a nagyméretű, görög számos értékjelzésekkel ellátott bronz nummiákat, amelyek egészen a IX. század végéig készültek, bár idővel már csak a legnagyobb, 40 nummiás

címletek. A bronzokon 538-tól a császárok uralkodási éveinek számával jelzett keltezők találhatók a VIII. századig. A bizánci aranyverés a Nagy Constantinus által bevezetett solidusokat folytatja lényegében változatlan formában egészen a XI. századig. Ezután az aranyak már szélesebbek, laposabbak, valamivel könnyebb súlyúak lesznek, a XI. század végétől pedig a tál alakú szküphatoszok válnak általánossá, és a XII. században már ez a szküphatosz forma jellemző az egész bizánci pénzverésre. Az ezüstverés lényegében sosem volt jelentős Bizáncban, néhány rövidebb időszakot leszámítva. Kezdetben tovább folytatták a római típusú siliqua verést, majd Heradius császár 615 táján bevezetett egy hexagrammnak nevezett, nehezebb (6,75 gramm) ezüstpénzt, III. Leó (717-741) pedig az arak dirhemek mintájára a miliaresiont.

A bizánci pénzek ábrázolásai kezdetben a késő római hagyományokat folytatták, a feliratok is római jellegűek és latin betűsek. A keresztény szimbolika a VIII. századtól vált általánossá. Megjelent Krisztus, Szűz Mária és a szentek ábrázolása. A latin feliratokat is fokozatosan felváltotta a görög.

A bizánci aranypénzek európai jelentőségük a kora középkorban, hiszen ez az egyetlen rendszeresen kibocsátott aranyveret a XIII. századig. 1204-ben kereszties hadak elfoglalták Bizáncot, létrejött a Latin Császárság. A maradék, részekre bomlott Bizánc Kis-Ázsiába szorult vissza egy jó fél évszázadra, de még a VIII. Paleolog Mihály (1260-

1282) által restaurált birodalom sem volt képes visszaszerezni korábbi jelentőségét; pénzverése is jelentéktelenné vált.

KÖZÉP- ÉS ÚJKORI PÉNZVERÉS

Európa államainak pénzverését a középkortól kezdve három nagy csoportba oszthatjuk:

Denárperiódus: a középkori pénzverés kialakulásától a XIII. század végéig.

Garasperiódus: a XIII-XIV század fordulójától a XV-XVI. század fordulójáig.

Tallérperiódus: a XV-XVI század fordulójától a XIX. században kialakuló nemzeti valuták megjelenéséig.

DENÁRPERIÓDUS A pénzügyileg is jól szervezett Római Birodalom és a határain túl élő „barbár” népek közötti kapcsolat időnként és helyenként igen élénk volt. Ennek eredményeképpen a birodalom határain kívüli népekhez is eljutott a birodalom pénze. Ha a római (későbbi időkben bizánci) pénzek beáramlása valamilyen oknál fogva megszűnt, akkor a népek gyakran utánozták a birodalom pénzeit. Vitatott az utánzatkészítés értelme. Gazdasági oka nem volt, mert az ártermelés fejletlensége nem eredményezett állandó pénz

használatát követelő kereskedelmet, valamint nem volt pénzben fizetendő egyenes adó. A teauráció sem egyértelmű, mert nemesfémeket nem csak pénzutánzatban lehetett teaurálni. A régészeti jelenségek nem utalnak általános kultikus szokásra. E népek ékszeranyaga gyakran csodálatos gazdagságú, így aligha lehetett cél az utánzat ékszerként viselése, bár ez több esetben feltételezhető.

Az éremleletek összetétele a birodalmon belül és a limesen kívül rendkívül eltérő. A birodalom határain kívüli népeknél előkerülő éremleletek többsége arany, kevés az ezüst, bronz pedig csak elvétve akad közöttük. A birodalmon belül viszont éppen fordítva van. A két gazdasági rendszert összehasonlítva e jelenséget természetesnek kell találnunk: a birodalmon belül gazdag, differenciált pénzforgalmat igénylő pénzgazdálkodás folyt, míg a „barbár” népeknél éppen ez hiányzott.

A Nyugat-római Birodalom bukása után a birodalom területét előzönlötték azok a népek, amelyeknél pénzforgalom gyakorlatilag még nem létezett. Mivel a birodalom lakossága nagyjából helyben maradt a maga pénzforgalmi igényével, megindult egy kiegyenlítési folyamat. A birodalom korábbi lakosai romanizálták e törzseket, ők viszont a birodalom adminisztrációját megszüntetve visszaszorították a pénzgazdálkodást. Ez egyrészt kisebb értékű pénzek használatát eredményezte, solidus helyett általános lett a triensek verése, másrészt az egészen csekély értékű bronzpénzekre sem volt szükség.

Európa átrendeződése végül is stabilizálódott. A Bizánci Birodalomban a régi hagyományok alapján folyt tovább a pénzverés, Európa egyes népeinél megjelent pénzutánzatoknak nem lett folytatása, ám feltűntek az új birodalom (Német-római Császárság) csírái, amelyben természetesen szerepe volt a pénznek is. Nyugat-Európában a frankoknál kialakuló Merovingok királyságában, illetve annak gazdasági szerkezetében tűnt fel először a pénz igénye. Kezdetben még itt is csak antik pénzek mintaadásáról beszélhetünk, de pénzláb alapján készültek (a római fontot használták) és saját uralkodójuk nevét tüntették fel az általuk készített véreteken.

A feudalizmus klasszikus politikai, gazdasági, társadalmi szerkezete a Karoling Császárságban alakult ki. Ennek gazdasági rendszerébe illeszkedett a pénzverés is. Az árutermelés azonban még nem váltott ki akkora belső kereskedelmet, hogy különböző értékű pénzekből álló pénzverést tételezett volna fel. A kor gazdasági igényét kielégítette az

ezüstvaluta, ennek azonban új alapokat kellett adni. Ezt a feladatot Nagy Károly 781 körüli pénzreformja végezte el, amelyet az európai középkori pénzverés születésnapjának tekinthetünk. Ez a reform a 327,45 grammos római font helyébe a nehezebb, 408 grammos fontot (amelyet karoling fontnak nevezünk) tette pénzverési alapsúlyvá, és ebből 240 db dénárt rendelt el kiverni. Később ugyan ezen a pénzlábon könnyítettek, többet vertek ki egy fontból, mégis évszázadokra meghatározta a pénzverés alapját: csak ezüsből vertek pénzt és csak dénárt, valamint ennek felét, obulust.

A Karoling Birodalomban a pénzverés korán decentralizálódott. Nagy- és kisebb tartományurak, egyházfők, városok rendelkeztek önálló pénzveréssel. A kor (IX-X század) egyik legjellegzetesebb emlékepe volt az úgynevezett karoling templom. Egyszerű háromszög alkotta a templom ormát, alul két vízszintes vonal jelezte a lépcsősort, a háromszög és a felső vízszintes vonal közötti függőleges vonalak képezték az oszlopokat. Körötte vagy a CHRISTIANA RELIGIO gyakran nagyon torz változata, vagy a verdére utaló körirat. A bajor verdékben később a középső oszlopsort egy vízszintes felirat váltotta fel. Az

előlapon legtöbb esetben közepén egyenlőszárú keresztet találunk, gyakran különböző jegyekkel a kereszt sarkaiban, s a körirat itt utal a kibocsátóra. Természetesen ezeknek az ábráknak számtalan változata van, de ettől teljesen eltérő éremképek is ismeretesek. A feliratokra általában jellemző a pontatlanság, néha az értelmetlenségig torz, és gyakran visszafelé olvasandó. Ennek elsődleges oka a vésnök analfabetizmusa volt, de közrejátszott az is, hogy a vésnök elkezdte a feliratot vésní, s ha elszámította magát, kihagyott a betűsorból, ritkábban üres hely maradt, amit valamivel ki kellett tölteni.

A Karoling Birodalmon kívüli pénzverés is jobbára ennek alapján indult el és folyt.

Kissé részletesebben kell foglalkozni a skandináviai viking telepek pénztörténetével. Európa gazdasági életének egyik meghatározója volt a vikingek kereskedelme, egyrészt az arab Szamanida Birodalommal, másrészt Nyugat-Európával, főként annak tengermelléki és folyókon elérhető városaival.

Ennek következményeként a vikingek által ellenőrzött területeken éremleletek sora került elő, amelyeket a IX-X században rejtettek el. Részben arab dirhemekből, részben nyugat-európai, főleg német és angol dénárokból állnak, amelyek mellett kisebb számban itáliai, majd a XI. század elejétől cseh, lengyel és magyar pénzek, néha pedig bizánci pénzek is találhatóak. Ezeknek az éremleleteknek szinte állandó kísérői a tört nemesfém; arany és ezüst. Mivel a pénzek között is gyakori a töredék, e leleteket elsősorban nemesfém nyersanyagként lehet és kell értékelni. A pénzverés szempontjából két jelenségre kell utalni:

E viking-területi leletekben gyakran előfordulnak eredeti veretek mellett utánszámok, amelyeknek készítési helyét ez idáig nem sikerült meghatározni.

A nagyarányú külföldi pénzbeáramlás mellett megindult egy önálló viking pénzverés is, amelynek intenzitása azonban nagyon kicsi volt. Felirat nélküliek és egyoldalúak. Egyik legjelentősebb településükről Hedeby-brakteátáknak nevezi őket a szakirodalom. (Az olyan egyoldalú vereteket, amelyeknél - a vékonyság miatt - az előlapi ábra a hátlapon negatív lenyomatban látszik, brakteátáknak nevezzük.)

Kelet-Európa új államalakulataiban - Cseh- és Morvaország, Lengyelország, Magyarország - nagyjából egy időben, a X század végén, a XI. század elején indult meg az önálló pénzverés. Valamennyi kialakulására a karoling pénzverés hatott; a lengyelére inkább a szász, a csehre, morvára és magyarra pedig a bajor.

E korra érettek meg a feltételek az önálló pénzverésre Kijevben is, ahol a bizánci arany- és ezüstpénzverés hatása érvényesült. Ez azonban igen rövid életű volt, és az orosz fejedelemségekben - ezt követően - évszázadokon keresztül csak ezüstrudakat (grivna) használtak fizetési eszközül.

A magyarság a honfoglalást megelőző korban ismerkedett meg a pénzzel. Ez a IX században arab dirhem és bizánci pénz lehetett. Pénzforgalomról azonban a XI. század elejéig nem beszélhetünk. A X. századi leletekben előforduló pénzek - nyugat-európai dénárok, arab dirhemek, bizánci pénzek - legtöbbje átfúrt, tehát demonetizálva, ékszerként használták. A források és a leletek arról tanúskodnak, hogy a magyarságnál is fel kell tételeznünk az

úgynevezett „primitív” pénz létét. Ez valószínűleg prém (arab forrás), tinó (Szent István törvényei) és esetleg egyéb tárgy lehetett. Csak a X század végére alakultak ki azok a feltételek, amelyek indokoltá tették az önálló pénzverés megindulását.

István királyunk első ezüstdenárját valószínűleg azonnal koronázása után verték. Előlapján egy lándzsát tartó kéz van LANCEA REGIS felirattal, hátlapján pedig egy magyar formakincsekkel átalakított karoling templom REGIA CIVITAS körirattal. Átlagsúlya 1,24 gramm. Második pénztípusának előlapja egyenlő szárú keresztet ábrázol STEPHANVS REX felirattal, hátlapján ugyancsak kereszt van a már ismert REGIA CIVITAS felirattal. Átlagsúlya megegyezik az első típuséval. A harmadik típus éremképe azonos a második típuséval, átlagsúlya azonban 0,76 gramm. A REGIA CIVITAS a verdehelyre utalhat, és Esztergomot

vagy Székesfehérvárt jelenti. A magyar állam X-XI századi külpolitikájában a nyugat-európai orientáltság ellenére jelentős szerepet játszott Bizánc. A kor két superhatalmának súlyát csak kitűnő diplomáciával és politikával lehetett kivédeni. Ezt a magyar vezetőség - a dinasztiaival az élen - meg is tette. Ennek pénztörténeti lecsapódása az a XI. századi (valószínűleg Szent István kibocsátása) bizánci pénzláb alapján vert aranypénz, amelyből mindössze három példány maradt fenn. Szent Istvánt ábrázolja STEPHANVS REX felirattal, hátlapján pedig ugyancsak koronás fő körül PANNÓNIA körirat.

I. István utódai alatt a pénz minősége alig változott. Jó ezüsből készült és súlyos maradt. Ábrái Salamontól váltak változatosabbá, figurális ábrázolás is előfordult. Jó minőségüket a nemzetközi pénzforgalomban közkedvelt szerepük is igazolja. Ez értékmérőnek is mondható, annál is inkább, mert ekkor a pénz egyik leglényegesebb feladata a nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepe volt.

Magyarországon a pénzverés mindenkor megmaradt kizárólagos felségjognak. A XI. században azonban I. András alatt testvére, a későbbi I. Béla és Salamon alatt unokatestvére, a későbbi/. Géza, mint dukátussal rendelkezők, BELA DVX, illetve DVX MVONAS felirattal verettek pénzt saját nevükre.

Az ezüstdénár válságának első jelei a XII. században kezdtek mutatkozni. Egyrészt a királyi kincstárak növelésére a pénz Európa-szerte romlott; súlya és finomsága csökkent. Német földön, majd hatására máshol is brakteáták verésére került sor. A legtöbb kibocsátó évente új pénzt adott ki, amit a következő évben - illeték levonása mellett - ismét be kellett váltani. Amely kibocsátó nem követte ezt a politikát (például a kölni, salzburgi érsekek, karinthiai hercegek, aquileiai pátriárkák), annak pénze nemzetközileg igen közkedvelté vált. A gyenge minőségű pénz elveszítette hitelét, és gyakran - legalábbis a nagyobb értékeket - veretlen ezüsttel fizették. A reformkísérletek pedig többnyire hatástalanok maradtak.

Magyarországon Kálmán királlyal kezdődött a pénzrontás korszaka. A legsúlyosabb helyzet a XII. században volt. István 90%-os finomságúnál is jobb 1,24, illetve 0,76 gramm súlyú denára XII. századi utódai alatt 50%-os finomság alá csökkent, súlya pedig alig haladta meg a 0,1 grammot. Ennek hatására idegen pénzek áramlottak az országba (a salzburgi érsek és a karinthiai herceg által veretett úgynevezett friesachi típusú pénzek, majd a bécsi dénárook), csökkentve a királyi pénzverésből származó hasznot. Egyik, viszonylag sikeres intézkedés volt az úgynevezett szlavón dénárook verése (a magyar király nevében a szlavón bán vert pénzt), amelyek nem estek évi beváltási kötelezettség alá. Az alapvető problémát azonban ez sem tudta megoldani.

GARASPERIODUS A keresztes hadjáratok során megindult kereskedelem egyre inkább nélkülözte az értékálló és dénárnál nagyobb értékű pénzt. A keleti kereskedelem elsősorban az itáliai városállamok érdekeltsége volt, így elsőként itt jelentkezett a fokozott

igény, de a megoldás is. Megismerkedtek a keleti birodalmak aranypénzéivel, és a tapasztalatokat Firenze 1252-ben realizálta: aranypénzt veretett, a fiorino d'orót. Példáját gyorsan követte több itáliai város, majd - még a XIII. században - Franciaország és Anglia, 1325 körül pedig Károly Róbert magyar és János cseh király és lassan Európa többi pénzverő hatósága is. Itália elsősorban a keleti aranyra alapozta aranypénzverését, a XIV században azonban ez a forrás - ha rövid időre is - megszűnt. Ebben a válságos időben döntő szerephez jutott a magyar arany.

Magyarországon Károly Róbert próbálta az ezüstvaluta válságát megoldani. 1323-ban elrendelte a báni dénár mintájára az állandó értékű ezüstdénár verését, amelyet nem kell évente beváltani. Az „állandóság” azonban csak rövid időre sikerült, a kamarai haszon érdekében a rendeletet vissza kellett vonni. A megoldást az aranypénzverés jelentette, különös tekintettel Magyarország rendkívül gazdag aranybányáira. Keleten, az afrikai aranybányákból évi 2000 kg-ot termeltek. Európában - Magyarországon kívül - valamennyire is számottevő arany csak Csehországban és Sziléziában volt, ahonnan évente mintegy 100-100 kg aranyat termeltek ki. Ezzel állt szemben Magyarország évi 1000 kg aranytermelése (vagyis Európának több mint 80 százaléka), amelyre alapozni lehetett a középkori magyar aranypénzverést. A magyar arany iránt Itália már a XIII. században élénk érdeklődést mutatott, s a fokozódó aranypénzverésre növelte érdeklődését és felvásárlási szándékát is. Amikor pápai felhívásra fel kellett függeszteni a mohamedánokkal a kereskedelmet, és így teljesen elapadt a keleti arany, Itália minden aranyigényével Magyarország felé fordult. Károly Róbert azonban a magyar gazdaságvédelmére az arany felvásárlását monopolizálta: csak a királyi kamarának lehetett és kellett beszolgáltatni. Ugyanakkor megtiltotta a nyersarany kivitelét az országból. Ez a gazdasági intézkedés a középkori 1:10 arany-ezüst értékarányt 1:20-ra változtatta Európában.

Károly Róbert aranypénzeit firenzei mintára verette: ebből a fiorino d'oróból ered a magyar forint elnevezés. 1 budai márka (245,53 gramm) 23 karát 9 gran finomságú (987 %) aranyból 69 db-ot vertek, tehát a 3,55 gramm súlyú aranyforint 3,52 gramm színaranyat tartalmazott.

Az aranypénzverés Károly Róbert alatt Budán folyt. Az esztergomi verde mint kizárólagos verési hely már a XIII. században megszűnt, és egy kamarai igazgatás alatt a XIII. század közepétől Budán is vertek pénzt. Kívülük Zágrábban működött verde a szlávón dénárok verésére. Károly Róbert a reformintézkedések során 10 kamarára osztotta az országot, s ekkor keletkeztek a rövidesen nagyhírvé vált verdék: Körmöcbánya, Nagybánya, Kolozsvár stb. Ettől kezdve kellett hogy szerepeljen a pénzeken a verdejegy is, az egyes verdék termékeinek megkülönböztetésére ellenőrzés szempontjából. A verdék élén a kamaragrófok álltak, akik a királytól bérelték a kamarákat.

A Károly Róbert alatt megnövekedett kincstári készletet az özvegye számolta fel, amikor Endre herceg nápolyi trónját biztosítandó mintegy másfél millió aranyforintot vitt ki Itáliába és osztott szét ellenérték nélkül. Ugyanekkor ismét megindulhatott a keleti kereskedelem. Elmúlt a krízis, az arany-ezüst értékaránya visszaállt 1:10-re; ez

azonban a magyar arany gazdasági hatalmát nem ingatta meg, az amerikai arany megjelenéséig szilárd alapja maradt a magyar gazdaságnak és biztosította számottevő európai szerepét. A magyar gazdaságra azonban ez negatív hatással is volt. Mivel a külkereskedelmi

deficitet arannyal ki lehetett egyenlíteni, a magyar gazdaság nem kényszerült intenzív fejlesztésre.

A kor gazdasága, kereskedelme azonban az arannál kisebb, de a dénárnál nagyobb értékű váltópénzt is igényelt. Ezt az igényt a garasok elégítették ki, amelyek már a XIII. században Itáliában, Franciaországban (Tours), Csehországban megjelentek. Magyarországra a XIII. század végén kezdtek beszivárogni a cseh garasok. Károly Róbert - reformja keretében - 1329-ben kezdett garast verni. A 937 %-es finomságú budai márkából először 62, majd 72 db-ot vertek. Az arányok: 1 aranyforint = 16 garas 1 garas = 7 dénár

A garasverés ekkor még nem vált jelentőssé; Károly Róbert 1329-1337, Nagy Lajos 1345-1369 között veretett garast, és majd csak Mátyás király reformja hívta újra életre 1467-ben. Pedig a garasverés alapját adó ezüsttermelésünk európai viszonylatban sem volt lebecsülendő. Európa össztermelése évi 43 000 kg-ra tehető; ebből Csehországban 15 000 kg-ot termeltek ki, és utána Magyarország következett évi 10 000 kg-mal. A döntő szerepet biztosító arany mellett azonban mégis háttérbe szorult. Így Magyarországra nézve maga a „garasperiódus” elnevezés is kevésbé helytálló, és használatát csupán a nemzetközi gyakorlat teszi indokolttá.

A XV. század folyamán egyre silányabb ezüstdenárok készültek, míg az aranyat változatlan finomságban verték tovább; éremképében is csak a címerelemek (amelyek a dinasztiaiktól függetek) és feliratában a nevek változtak.

Újabb változást Mátyás király reformja hozott, akinek 1467-ben új adó bevezetésével sikerült megvalósítania az állandó értékű ezüstpénzt. Újraindította a garasverést, s mellette dénárt és obulust vertek, amelyeket már nem kellett évente beváltani. Az új pénzek megkülönböztetésül teljesen új éremképet, a Madonnát alkalmazták, amely ettől kezdve - 1939-ig - állandó éremképpé vált a magyar pénzverésben. Megállapította a dénár értékarányát: 1 aranyforint = 100 dénár. Ez az arány döntőjelentőségűvé vált a magyar pénzverésben, illetve a pénztörténetben, mert ettől kezdve forintnak neveztek 100 denárnyi összeget. Később, főleg aXVTI. század első felében lejátszódó infláció idején az aranyforint elnevezést felváltóc/wkíí értéke 500-600 dénárt is elérte, a forint elnevezés (magyar vagy kamarai forint) azonban mindenkor 100 denárnyi összeget jelentett.

A magyar aranypénz tovább folytatta diadalútját. A külföldön előkerülő éremleletekben gyakori a magyar aranypénz, és a korabeli források számadási tételekben különböző neven sokszor idézik. Közkeveltségét azonban leginkább az bizonyítja, hogy-ellenjeggyel történő érvényesítés mellett éremképeit: Madonna és Szent László - Németalföldtől Moszkváig utánozták.

TALLÉRPERIÓDUS A XV. század végén a gazdag tiroli ezüsbányákra alapozva megkezdődött a súlyos ezüstpénzek verése, guldinernek vagy guldengroschennek neveztek. Elsősorban az ezüsttermelő országok vették át, így Csehország, majd Szászország, de a XVI. század folyamán egész Európában elterjedt, és az arany mellett a korszak olyan értékpénzének tekinthetjük, amely mellett a különböző helyi aprópénzek a váltópénz szerepét töltötték be.

A tallér elnevezés Csehország egyik legjelentősebb vezéréről Joachimstalról kapta nevét; Joachimstalerből lett a Taler, azaz a tallér.

Magyarországon II. Ulászló alatt vertek először guldinert. Ez a veret arról is nevezetes, hogy első alkalommal szerepel magyar pénzen évszám: 1499. AXVI. század legelején azután valamennyi pénzünkön megjelent az évszám, és ez ettől kezdve állandósult. II. Ulászló guldinerei nem voltak forgalmi pénzek. Eltérő súlyuk egyértelműen bizonyítja, sőt valamennyi guldiner-nek aranyverete is ismeretes, ami a magyar arany jelentőségének ismeretében egyáltalán nem meglepő.

A tallérperiódus magyar pénzverése az ország politikai kettősségét tükrözi. Habsburg-Magyarország területén I. Ferdinánd alatt vertek először a forgalom számára tallért 1553-

ban,, illetve ami forgalomba is került 1554-ben. 1 budai márka (245,53 gramm) ezüsből 8/17 db-ot vertek, súlya így 28,83 gramm, színsúlya pedig 25,78 gramm volt. A tallérnak voltak hányadosai (1/2 és 1/4), valamint többszörösei (leginkább dupla, de háromszoros, négyszeres, sőt III. Ferdinándnak ötszörös) is. A tallérvértékek mellett változatlanul verték tovább az aranypénzt, a dukátot (amelynek ugyancsak voltak többszörösei és hányadosai), másrészt az ezüst aprópénzt. I. Ferdinánd korában a dénárt 8 latos (50%-es) ezüsből verték, nyerssúlya 0,58 gramm, színsúlya pedig 0,29 gramm volt. A XVII. század elején végigsöpört Európán egy inflációs hullám, az úgynevezett „Kipper und Wipper” korszak. 1620-1622 között a dénár ezüsttartalommal 3 latosra (187%-es) esett, színsúlya így mindössze 0,10 gramm ezüst volt.

Közben János Zsigmond kénytelen volt az ország keleti felén berendezkedni. Széchenyi, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Fogaras, Brassó a kor, illetve a terület védői. Az erdélyi nemesfémbányák az arany- és tallérverést állították előtérbe. Az erdélyi fejedelmek pénzverésében még a rövid ideig uralkodóknál is, mint például Székely Mózes, Barcsai Ákos, Kemény János általános a 10 dukátos verése, sőt Apafi Mihálynál 50 hí 00 dukátos véretekkel is találkozunk, jól lehet ezek az utóbbiak nem forgalmi pénzek voltak. Aprópénzverés, ha nem is volt jelentős, természetesen folyt; különböző (garas, széles garas, 3-as garas, 12 denáros garas, 6 denáros garas), dénár és obulus, valamint lengyel hatásra poltera készült.

Már a XVI., de különösen a XVII. századi Magyarországon előkerülő éremleletekben a magyar dénárokkal mellett nagy számban találunk idegen pénzeket. Kis számban tallérokat a Habsburg-tartományokból (főleg Tirolból) és német területről, aprópénzt pedig a XVII. század első felében, főleg különböző lengyel pénzeket: félgaras, garas, 3-garas (dutka), poltura, a század végén pedig inkább krajcárértékeket, elsősorban a Habsburg-tartományokból (Ausztria, Tirol, Stájerország, Karintia, Csehország, Morvaország, Szilézia).

A Habsburgok alatti pénzügyigazgatás a magyar pénzverést is igyekezett a többi Habsburg tartomány pénzveréséhez igazítani. A tallérverésben ezt el is érte. 1659-ben újabb lépés történt e téren, Magyarországon is bevezették - az eddigi aprópénzek megtartása mellett - a krajcár értékeket; 15, 6, 3 és 1 krajcárrost vertek. A 15 krajcárrost 563%-os, az 1 krajcárrost 250%-os ezüsből verték. Ezen kívül tovább verték természetesen az aranyat (a dukátot és többszörösét, leginkább 10 dukátost), a tallért és a magyar hagyományokkal rendelkező dénárt és obulust. Lengyel mintára azonban polturát is vertek, az osztrák zweierek példájára pedig duariust.

1680-ban új pénzlábat állapítottak meg: 1 bécsi márka (281 gramm) 23 karát 8 grán finomságú aranyból 80/20 db dukátot vertek; súlya így 3,495 g volt. A tallért 14 latos (875%) finomságú ezüsből verték, 1 bécsi márkából 9 3/4 db-ot, súlya így 28,82 gramm. Az aprópénzt gyengébb minőségű ezüsből készítették.

A magyar pénzverésben kiemelten kell foglalkozni II. Rákóczi Ferenc pénzverésével. Aranyat és féltallért veretett; ezeket azonban fegyvervásárlásra kellett fordítani. Az aprópénz - poltura - eleinte ezüsből készült, később azonban 20, 10 & 1 poltúrákat (csekély számban 4 polturát) veretett rézből. Ám ezeket igen könnyen lehetett hamisítani; inflálódott is, s így devalváltak, amit egy a Madonnát ábrázoló kis ellenjeggyel jelöltek a pénzen. Az ellenjegy egyúttal a hamisítást is megakadályozta, mert a finomabb kis ábrát nehezebb volt hamisítani. Rákóczi pénzverésénél utalni kell még pénzeinek külső képére. A kor általános szokása ellenére nem engedte saját képét rátétni a pénzre, mindössze egy arany próbaveretről van tudomásunk. Az értékjelzésen kívül a Madonna és az országcímer szerepel Rákóczi fejedelem pénzein, a 20 és 10 poltúráson: PRO LIBERTATE felirattal.

Érzelhető változást az eddigiek után csak az 1754-es, úgynevezett konvencióspénzláb bevezetése hozott (Ausztria és Bajorország pénzügyi egyezménye), amely 1856-ig volt érvényben. 13 lat 6 grán finomságú kölni márkából (233,856 gramm) 10 tallért

verték: 1 tallér = 2 forint. (A 1/2 tallért ezért gyakran nevezték forintnak, de csak a konvenciók pénzláb szerinti 1/2 tallér egyenértékű a forinttal.) Továbbá 1 forint = 60 krajcár.

1760-ban vezették be a rézpénzverést, és ettől kezdve állandósult a Habsburg-tartományokban (így Magyarországon is) a nem nemesfémből készült fém pénz. Mária Terézia alatt polturát, dénárt, 1,1/2 és 1/4 krajcárt vertek rézből. 1762-ben kezdődött a papírpénz szerepe.

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc pénzverése ugyancsak különösen fontos jelenség a magyar pénztörténetben. A pénzláb ugyan nem változott, de pénzverésünkben első alkalommal jelent meg pénzeinken magyar nyelvű felirat, s a verdejegyek is a magyar nyelvű városnevekre utalnak: K. B. = Körmöcbánya, N. B. = Nagybánya.

Pénztörténeti szempontból Ferenc/Ázsef hosszú uralkodása (1848-1916) a legváltozatosabb. 1857-ben Német Vámunióban (Zollverein) résztvevő államok és Ausztria a konvenciók pénzláb helyett új, azonos pénzlábat vezettek be. A 900-as finomságú 500 grammos fontból 30 db Vereinsialert vertek, amelynek súlya 18,518 gramm volt és 16,666 gramm színezüstöt tartalmazott. Aranyból a dukát mellett kereskedelmi célokra aranykoronát vertek; egészét és 1/2-et. Ezek is 900-as finomságúak voltak, súlyuk 11,11, illetve 5,55 gramm volt. A Vereinsmünzenek mellett a Landesmünze töltötte be a helyi váltópénz szerepét.

1867-ben ismét változtatták a pénzlábat, bevezették a „forintot” 1 forint = 100 krajcár. A Magyarországon (Körmöcbányán és Gyulafehérvárott) vert pénzek felirata ettől kezdve ismét - és végérvényesen - magyar nyelvű volt.

1870-től a Latin Pénzügyi Unió pénzlába szerint kereskedelmi célokra vertek 8 forint/20 frank és 4 forint/10 frank aranypénzeket. 900-as aranyból készültek, súlyuk 6,45161, illetve 3,2258 gramm volt.

1892-ben vezették be az Osztrák-Magyar Monarchiában az aranyalapú koronávalutát, amely a tallérperiódus minden maradványának végét vetett. A koronát követő magyar valuták, pengő (1926) és forint (1946) ugyancsak aranyalapúak, értéküket az aranyhoz viszonyítva állapították meg.

Amint a bevezetőben írtuk, a numizmatika elsősorban tárgyi anyaggal foglalkozó tudományág. Kutatási módszerében azonban az írott források mindenkor szerepet játszottak; ám az újkor felé haladva az arány egyre inkább változik. De mint ahogy sem az ókorban, sem a középkorban nem nélkülözhetők az írott források, éppen így nem nélkülözhető a legújabb korban a tárgyi anyag; csupán az arány változik.

A magyar papírpénz története

1918 előtt a Habsburg birodalom első papírpénzeit 1762 július 1-én keltezéssel bocsátotta ki. Ezek az 5, 10, 25, 500, 100 Forintos címletű bankócédulákat a Wiener Stadt Banco közreműködésével sikerült kibocsátani 12millió Ft értékben. Népszerűsítés céljából 5%-os kamatozású bankkötvényekre lehetett átváltani. A könnyű kezelés és szállítás miatt olyannyira kedveltek lettek, hogy felárat is hajlandóak voltak fizetni értük.

Ezeket a bankócédulákat 1763 után részben fém pénzre visszaváltották és megsemmisítették 7850000 Ft értékben, részben pedig kötvényre lehetett cserélni. A papírpénzhiányt pótlandó 1771 július. 1-i keltezéssel új bankócédulák kerültek forgalomba, ugyancsak 12millió Ft értékben. Megjelentek az 500 és 1000 forintos címletek is. A magán forgalomban való elfogadásuk még ezeknek a bankócéduláknak sem volt kötelező.

II. József (1780-1790) által kibocsátott 1784 november 1-i keltezésű bankócédulák elfogadását a magyar közpénztárakban kötelezővé tette. 20 millió Forint értékben kerültek forgalomba. A kötelező közforgalmú bankócédulákra vonatkozó rendeletét halála előtt visszavonta. I. Ferenc (1792-1835) a franciák elleni háború finanszírozására 1794-ben 7,75 millió Ft értékben bocsátott ki új bankócédulákat. 1796-ban 50-es címletű bankók jöttek forgalomba 44 millió Forint értékben. A háború ideje alatt titokban újra kibocsátottak

papírpénzt a forgalomban lévő értékük 1798-ban elérte a 92 millió Forintot. 1797-ben kényszerforgalommal ruházták fel a bankócedulákat, egyúttal megtagadták ezüstre való beváltásukat. 1800 január. 1-i keltezéssel megjelentek az új bankócedulák immár 1 és 2 Forintos címletekben is eltűnt az ezüstpénzek pótlása.

Anélkül, hogy nyilvánosságra hozták volna folyamatosan új bankócedulákat, hoztak forgalomba. Devalválásuk nyilvánvaló volt. 1800-ban 1 ezüst Forint már 2 Forint bankócedulát ért. 1805-ben a franciák által megszállt Bécsből a pénzjegynyomda Pestre menekült. 1806-ban újabb kibocsátásra került sor, ismét nagyobb mennyiségben, mint ahogy azt meghirdették. 1809-ben mikor a franciák újra Bécsben voltak, Pestről Nagyváradra menekült a nyomda. Napóleon a Bécsben megtalált eredeti nyomdaeszközökkel 1 és 2 Forintos bankócedulákat nyomtatott. A pénzmennyiség értéke 1810-ben meghaladta az 1 milliárd Forintot. A devalváció megállapíthatatlan volt. 1810 augusztusában 100 ezüst Forint 445 papír Forintot, decemberben 960, 1811-ben elrendelték a devalvációt. Minden 5 Forint értékű Einlösungssehein-nek nevezett papírpénzre cserélték be. Ezeknek a váltóforintoknak és a hozzájuk kapcsolódó bankóceduláknak leértékelése 1816-ban következett be.

Az 1848-ban kitört magyar szabadságharc idején új 1 és 2 Forintos bankjegyek kerültek kibocsátásra. Az aprópénzhiány enyhítésére ezek negyed ill. nyolcad részei is elfogadott fizetőeszközök voltak. Magyarország terhére az Almássy Gyula által szignált ún. "Almássy bankót" bocsátottak ki. Az 1859-ban Olaszország és 1866-ban Poroszország ellen elvesztett háború újbóli papír-pénzkibocsátást vont magával. A fémpénz forgalomból való eltűnése 10 krajcáros papírpénzt hoztak forgalomba 12 millió Forint értékben. Emellett vidéken megjelentek a papír szükségpénzek. 1867 után a Magyarországgal való kiegyezés után előkészítette az aranyvaluta bevezetését. Az Osztrák - Magyar Bank megalakulásával 1880-ban megjelent az első kétnyelvű bankjegy. 1881, 1882, 1884, 1888-ban 1, 5, 50 Forintos címletű államjegyek kerültek forgalomba. A háború idején az összeomlás szélére jutott Monarchia, 1918-ban 25 és 200 koronás bankjegyeket hoztak forgalomba, üres hátoldaluk miatt fehérpénznek nevezték őket.

A szabadságharc (1848-1849) papír-pénzkibocsátása

A magyar papírpénz megjelenésének közvetlen okai között, az előző részben tárgyalt, az osztrák bankó zettelek ezüstpénzre váltásának nehézségeit is említhetjük. Kossuth kérése a Kizárólagos jogú Osztrák Nemzeti Bank felé, miszerint tegyék lehetővé a bankjegyek ezüstre való átválthatóságát, de nem teljesült, mivel nem is teljesülhetett. Kossuth előre sejtette az osztrákok válaszát, és egyre inkább a magyar bankjegykibocsátásban gondolkozott, amit a 12 pont által követelt Magyar Nemzeti Bank felállítása is alátámasztott.

A gond a papír-pénzkibocsátás fedezetének megteremtése volt. A kormány részben kamatos kincstári utalványok kibocsátását tervezte 4-5 millió forintértékben, részben pedig a bankjegykibocsátáshoz a nemzeti adakozást vetette igényben. Az adakozás mértékét becslések 1.600.000 pengő-forintra teszik. 1848 májusában, a Pesti Hírlapban Kossuth ismertette, hogy 12,5 millió pengő-forint értékű 1 és 2 forintos magyar bankjegyek megfelelő fedezettel hamarosan kibocsátásra kerülnek. A kincstári kamatos utalványokat a Landerer és Heckenast nyomdában 50, 100, és 500 forintos címletekben állítottak elő. Augusztus 6-án került forgalomba az első magyar bankjegy 2 forintértékben. A bankjegyek korlátolt mennyisége miatt szeptember 6-án megjelentek az 5 forintos államjegyek, majd október 8-án az 1 forintos bankjegyek. Kossuth az Országgyűléstől kért felhatalmazást a 10 és 100 forintos államjegyek forgalomba hozatalához. A 100 forintosok még 1848-ban, míg a 10 forintos 1849. március 24-én Debrecenben került forgalomba. Az Országgyűlés Debrecenbe költözésének idején Kossuth kérésére az aprópénz hiány enyhítésére-forgalomba hozták a 15 és 30 pengőkrajcáros kincstári utalványokat.

Az aprópénzek hiánya a bankok feldarabolásához vezetett. Mind a magyar, mind az osztrák 1 és 2 forintos bankjegyeket darabolták 2, 4 esetenként 8 részre is.

Egyszerűbb pénzjegyeket a papírpénzgyártás felgyorsítására csak 1849-ben nyomtak Szegeden. Ezek 2 és 10 forintos címletekben 1 millió forintértékben kerültek forgalomba 1849 július 1-i keltezéssel.

A Magyar Kereskedelmi Bank ezüstoffedezettel bíró bankjegyeit az osztrákok 6.996.477 forint 54 krajcár ellenértékét beváltották, a többit kötelező beszolgáltatás után, az ország különböző városaiban eléették.

Az emigráció időszaka (1851-1866)

Kossuth 1851-ben Amerikába utazott külpolitikai és gazdasági segítségért. Ennek ered-ménye a new yorki 1, 5, 10, 50, 100 dolláros kölcsönjegyek. A nyomtatást a Danfort, Bald and Co. New York and Philadelphia cég végezte el. Az első példányok az 1 dolláros darabok 1852, január 1-i keltezésűek. Az első nagyobb címletek 5 és 10 dollár Ohio-ban kerültek kiadásra 8000 dollár értékben. Az 50 és 100 dollárokon Kossuth saját kezű aláírása szerepel. Az összegyűlt összeg nagy részén Kossuth fegyvereket vásárolt. Philadelphióban Kossuth 1, 2, 5 forintos magyar pénzjegyeket is nyomtatott. Ezek zöme a század elején került elő egy raktárból, ahol a fegyverekkel együtt őrizték.

Kossuth 1852-ben, Londonban telepedett le, ahol a piemonti kormány anyagi támogatásával 22 millió darab összesen 35, 5 millió forintértékű pénzjegyet nyomtatott ki. A titokban folytatott pénzjegynyomás ellenére az osztrákok tudomást szereztek az ügyről. A 2 és 5 forintos pénzjegyet megszerezték és Ferenc József Kossuth ellen pert indított. A bíróság előtt Kossuth elvesztette a pert és a papírpénzeket el kellett égetni. Ezek a legkritikább Kossuth-bankók. Kossuth 1866-ban, Torinóban kísérelt meg utoljára papírpénz kibocsátással. Ezeknek csupán a nyomólemezei készültek el, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban találhatóak.

Papírpénz kibocsátása a független Magyarországon 1918 október végén felbomlott az Osztrák - Magyar Monarchia. A Párizs környéki békék során elrendelték az utódállamok számára az Osztrák - Magyar Bank jegyeinek nosztofikációját (felülbélyegzését). A Magyarországon keletkezett papírhiányt az osztrákok segítségével sikerült megoldani. Még a forradalom előtt a Bécsi Főintézet a Károlyi- kormány rendelkezésére bocsátotta a 200 és 25 koronás bankjegyek kliséit és a nyomtatáshoz szükséges papírt is.

A kormány csak a 200 koronás jegyeket nyomtatta ki a Magyar Földrajzi Intézetben 1918 november 7. és 1919 február 8. között 1.755.280.00 korona értékben. Ezeket a népnyelv "fehérpénznek" nevezték el. Az Osztrák- Magyar Bank főintézete ezeket a jegyeket hamisnak nyilvánította, mivel a Tanácsköztársaság ideje alatt készültek. A korábbi kibocsátású a népnyelv szerint "kékpénzek" sokkal keresettebbé váltak, egyúttal el is tűntek a forgalomból. A díszázsiót hozott magával, a "kékpénz" javára elérte a 100%-ot is.

A Tanácsköztársaság az Osztrák - Magyar Bank 1919 december 31.-én lejáró pénzkibocsátási szabadalmát beszüntette és a Budapesti Főintézet elérte Lengyel Gyula kormánybiztost nevezte ki. A bankjegyhány miatt az élelmiszerellátás is akadozott. A Forradalmi Kormányzótanács rendeletére a Magyar Postatakarékpénztár 50, 10 és 20 koronás pénzjegyeket hozott forgalomba. Eközben folyt az utódállamokban a felülbélyegzés.

A 10 koronástól a 10.000 koronásig itthon is felülbélyegezték a bankjegyeket. A Tanácsköztársaság bukása után a Tanácsköztársaság által forgalomba hozott pénzeket 5:1 arányban devalválták, kivéve a postatakarékpénztári jegyeket. Az új bankjegyek nyomásához Magyarországon nem állt rendelkezésre megfelelő technika. Ezért a kormány a svájci Orell Füssli céget bízta meg a magyar papírpénzek 20 koronánál nagyobb címleteinek a legyártására. Később az állam a magas szállítási költségek miatt a magyar állam megvásárolta az ún. photo guilloche eljárást. A svájciak által nyújtott kölcsönből létrejött 1922-ben a Magyar Pénzjegynyomda Részvénytársaság. 1925-től már Magyarországon nyomták az összes korona címletű bankjegyet.

A pengő pénzrendszer (1927-1946)

Az 1925. XXXV. te. . a korona helyére a pengő rendszert vezette be. Az átszámítás alapját 1 Pengő 12.500 koronával volt egyenlő. Később a Magyarországon kifejlesztett rotációs réznyomógépek segítségével jobb minőségű bankjegyek kerültek forgalomba. A bankjegyforgalom aranyfedezete 1927-ben még 60%-os, 1929-ben azonban már csak 40%-os volt. Ez a monarchia adósságainak kötelező átvállalásának, a népszövetségi kölcsönnek és a növekvő bankjegyforgalomnak volt köszönhető.

Az 1931-ben kitört nemzetközi pénzügyi válságot az állam a külföldi tartozások visszafizetésének leállításával próbálta kivédeni. A Pengő inflálódásának kezdete 1938-ra tehető, amikor a kormány meghirdette az 1 milliárd pengős fegyverkezés programot, amihez csak 600 millió pengő fedezet állt rendelkezésre. A visszacsatolás során 1938 és 1941 között Erdély, Bácska, Felvidék, Kárpátalja ismét az ország területéhez tartozott, ezáltal jelentősen megnőtt a pénzforgalom, ez tovább növelte a leértékelődési nyomást. A háború is jelentősen hozzájárult a pénzromláshoz. 1938 és 1944 között az állam 21,5 milliárd pengőt fordított hadikiadásokra, ez 1938-as GDP kétszerese volt. A nyilaskormány 1945 folyamán forgalomba hozott 1943. február 24. keltezésű 1000 és 100 pengőt, valamint csillaggal ellátott sorozatszámú 1936-os 10 pengőt és 1930-as 100 pengőt. Ezek Veszprémben készültek a nyilas kormány székhelyén, de csak Ausztriában a kitelepített csapattestek között került forgalomba. A többi bankjegyet Szálasiék zöld színű nyilaskereszttel felülbélyegezték.

Az inflációt tovább fokozta, hogy a Vörös Hadsereg 1944 folyamán 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 és 1000 pengőöket hozott forgalomba. A pénzromlást a háború után a kormány 1945 december 19-i rendeletével próbálta megakadályozni. Az 1000, és 10.000 pengős bankjegyeket bélyegezték úgy, hogy a névérték nem változott, de a bélyeget a névérték háromszorosáért kellett megvásárolni. Az elértéktelenedés következtében újabb és újabb bankjegyek jöttek forgalomba. 1946 május 27-től a bankjegyeket 6 millióval (milpengő), július 1-től 12 millióval (B.-pengő) hozták forgalomba. A legnagyobb címlet az 1 milliárd B.-pengő (1024 pengő) volt. Ez utóbbi azonban már nem került forgalomba. A pengő története mindmáig a világ legnagyobb valuta inflációja volt.

A Forint pénzrendszer (1946 -)

A pengő helyére a 90004946. MESZ. Rendelet alapján a forint pénzrendszer lépett. A forint- pengő átszámítási kulcsot a következőkben határozták meg: 1 forint= 4x10²⁹ pengő. 1946-ban 47,4 quadrillió pengő volt forgalomba ami forintban kifejezve 0,01 fillérrel volt egyenlő. Az új valuta elnevezése nem volt zökkenőmentes, készültek, pl. Horváth Endre által tallér címletű bankjegytervezet is. 1946 augusztus 6-án az Amerikai Hadsereg visszaszolgáltatta a nyilasok által elhurcolt magyar aranykészletet. Ebben 2663 db aranyrúd, 1 tonna aranypénz és aranygranulátum volt összesen 28 tonnányi. Ez hosszú ideig fedezetet jelentett a forint a kibocsátásához. A forint iránti bizalmat segítette elő, hogy a következő 25 % -os aranyfedezeti arány 1946 decemberében már elérte a 33,8 %-ot.

Az új valuta bevetésekor 1 forint 0,07575 g színarannyal volt egymértékű. A kg arany 1946-ban 13.200 forintot ért. Az USA dollár 11,74 Ft a német márka 0,12 Ft, az osztrák schilling 0,17 Ft, az angol font 29,35 Ft-os hivatalos árfolyamon lett jegyezve 1946-ban.

A forint iránti bizalom növeléséhez az állam deflációs politikát folytatott. Az előirányzott pénzmennyiséget, a vásárlóerő és a rendelkezésre álló árualap egyensúlyban tartása céljából fokozatosan hozták forgalomba. A bankjegyforgalom 1946 augusztus 31-én még csak 355,6 millió forintot tett ki. Az első forintban számolt költségvetési év 300 millió forintos hiánnyal zárult. Kezdetben a speciális papír hiányban csak 10 és 100 forintos bankjegyeket hozták forgalomba ofszet nyomással. 1947-ben finn és francia importból beszerzett jó minőségű bankjegypapíron réznyomással elkezdődött az új 10, 20 és 100 forintosok nyomása. 1951-ben az 50 forintos majd 1970-ben az 500 forintos is megjelent.

1949-ig a Kossuth-címer, 1957-ig a "Rákosi-címer", utána 1990-ig a "Kádár-címer" volt bankjegyeinken. 1990-től az új köztársasági címer nyomtatott bankjegyek kerültek forgalomba. Az 1000 forintos 1983-ban, az 5000 forintos 1991-től volt forgalomba. 1996-tól új kibocsátású bankjegyeink a 200, 500, 1000, 2000, 5000, 10.000 és 20.000 forintos.

ÚJKORI PÉNZEK

A középkor végén tapasztalható fémhiányt az Alpokban talált új ezüstkészletek és az Újvilágból származó ezüst enyhítette. Az arany helyét újra az ezüst vette át, s elkezdtek verni a tallérokat. Az ezüstkínálat növekedése egybeesett a korábban elképzelhetetlen XVI. századi inflációval. De az alapanyagkészletek növekedése révén nőtt a nagyobb és kisebb címletek köre is, ami elősegítette a pénzhasználat terjedését. A római kor óta először a kis címletű fémpénz mai értelemben vett aprópénzzé vált, amellyel kényelmesen lehetett vásárolni. A bér munka, a városi népesség és a mobilitás növekedése is hozzájárult a pénzhasználat terjedéséhez, az iparosodás meg megvetette a tömegfogyasztói piac alapjait. Rendszeressé vált az adószedés, növekedtek az állami bevételek és a kormányzati adminisztráció költségei is. Az államok egyre nagyobb szerepet kaptak a pénzpiacokon, kialakultak a hosszú távú államkölcsonök. Az ókor után ebben az időszakban tapasztalható a pénzgyártás gyökeres átalakulása is. A kézi verés helyett megjelentek a prések: a vésett ütőfelületű lengőkaros préssel egyszerre csak egy pénzermét lehetett előállítani, míg a rotációs présen görgők között áthaladó fémszalagokból több szerszám egyszerre több érmét sajtolt. A legjobb azonban a hagyományos dombornyomó gépesített változata, a csigaprés volt.

A fémpénz mellett a bankrendszer fejlődésével és a nemesfém-utánpótlás elapadásával a XVIII. században Nyugat-Európában kezdtek megjelenni a papírpénzek is, bár még csak elenyésző mennyiségben. A papírpénz először Svédországban és Angliában jelent meg azért, hogy a bankoknak ne kelljen minden esetben a tényleges nemesfémot mozgatniuk, hanem csak az arra szóló kötelezvényt jelentő papírt, amely mögött elvileg megfelelő anyagi háttér, azaz nemesfém volt. A papírpénz bármikor beváltható volt nemesfémre a bankoknál. Kezdetben mégis sok bankcsőd történt a bizalom szélsőséges változása és a hazardírozó bankpolitika miatt. A papírpénzzel kapcsolatban egészen a XIX. század végéig, azaz az aranyalap összeomlásáig uralkodott az a vélekedés, hogy addig működik jól, ameddig arany- vagy ezüstpénzre szabadon átváltható.

A kezdeti próbálkozásokat és alkalomszerű pénzkibocsátást felváltotta a központosítás és az állami ellenőrzés. Informális ellenőrzést jelentett, hogy a megerősödő és egyre inkább központi bankként működő jegybankok a vidéki bankok bankjegyeit időről időre visszaküldték, hogy váltsák be fémpénzre. Mindazonáltal papírpénz használatával az igényeknek (és érdekeknek) megfelelően sokkal több pénz kerülhetett forgalomba, mint a nemesfémpénzek korában. A papírpénz megjelenésével ugyanakkor gyakoribbá váltak az állam- és bankcsödek, általánossá vált az infláció, aminek általában a pénznyomtatás leállítására és pénzreform vetett véget.

Pénz a XX. században és ma

Az első világháború politikai következményei még ma is éreztetik hatásukat, s pénzügyi hatásai sem kevésbé jelentősek. A háborút követően az országok egymás után tértek vissza az aranyalaphoz. A világ pénzügyi központjának szerepét azonban a világháborúból győztesen és sértetlenül kikerült Egyesült Államok és benne New York városa vette át. A világgazdasági válság idején vált nyilvánvalóvá, mennyire is függött Nyugat-Európa az amerikai pénztől, melynek kivonása Európából súlyos válságot idézett elő. 1931 után az országok felfüggesztették az aranyban való kifizetéseket, s a nyugati valuták a világháború után ismét elszakadtak az aranyalaptól. Az 1944-ben Bretton Woodsban elfogadott új nemzetközi pénzügyi rendszer ugyan még a jegybankok számára lehetővé tette a valuták átváltását aranyra fix áron, az arany azonban az 1970-es évekre deklaráltan is eltűnt a

pénzügyi rendszerből. A XX. század végére aztán már maga a pénz is kezdett eltűnni a mindennapok fizetéseiből, hiszen szerepét egyre inkább átvette a hitelkártya és más készpénzkímélő eszközök, melyekkel az egészen apró kifizetésektől eltekintve készpénz nélkül lehet lebonyolítani a legtöbb tranzakciót. Bár a tendencia várhatóan folytatódik az elektronikus pénz irányába, a tagadhatatlan globalizálódás ellenére a nemzeti fizetőeszköz a szuverenitás jelképe maradt mind a kormányok, mind az egyes emberek számára.

Pénzhelyettesítők

A gazdaság fejlődésével a nemesfémek véges mennyisége nem tudta kielégíteni a kereskedelemben szükséges pénz-szükségleteket. Ekkor a kereskedők váltókkal adtak fizetési ígéretük hitelesítésére, addig amíg pénzhez nem jutottak. Egymás váltóival kereskedők végül egymás között is fizettek. Ismeretlenek váltójának beváltása viszont nehézségeket okozott. Ezért volt előre lépés mikor a bankok bocsátottak ki váltókat, amiket innentől bankjegyeknek neveztek. Az ország fizetőeszközének egységesítésére végül az állam vette kézbe a bankjegy kibocsátás egyedüli jogát. A pénzhelyettesítők rendszerének alapja a pénzintézeteknek és az államnak az a garanciavállalása volt hogy a bankjegyek nemesfémre válthatók át.

Innen származik az angol pénz neve is: Az angol font ('£') az a pénzegység volt, mely egy ún. bástya-fontnyi valódi ezüstöt ért – ezért hívják az angol pénzt Font Sterlingnek (angol: „valódi”). Ez az arany szabvány rendszere a világon csaknem mindenütt elterjedt és legtovább az Egyesült Államokban maradt fenn, 1971-ig Nixon elnökségének idejéig. Bár ma kezd terjedni egy nem állami pénz is az USA-ban, aminek kibocsátója vállalja, hogy bármikor aranyra váltja. A pénzhelyettesítők megjelenése többnyire válságjelenség. A megbízható, stabil pénz részbeni, vagy teljes hiánya kényszeríti ki ezt. Így pl. Argentínában állami-adósságjegy jelent meg LECOP -néven a 2001-2002-es válság idején, valamint ilyen pénzhelyettesítő volt ugyanekkor a "créditos" a javak gyűrűszerű cseréjének szervezete, a (Red Global de Trueque) RGT által kibocsátott "bankjegy" is. Közmegegyezéssel elfogadták pénzként és ez működött.

Rendeleti pénz

A rendeleti pénz elnevezése olyan pénzre utal, melynek fedezete valami más árukészlet. A pénz értékét a kormányzat rendelkezésben írja elő (innen származik a „fiat” neve is, ami latinul ‘legyen meg’-et jelent) és kötelező érvényű törvényes fizetőeszközként használatos. E „törvényes fizetőeszköz” használatának valami más formájú fizetség érdekében való elutasítása törvényellenes és a történelem során többször is halálbüntetéssel járt (mint például Rómában Diocletianus uralkodása idején és a Nagy francia forradalmat követő pénzügyi összeomlás idején). Kormányok a múltban gyakran fordultak rendeleti pénz használatához, például a háborús szükség esetén felfüggesztették az átválthatóságot, más alkalommal pedig csak egyszerűen pénzt nyomtattak, amennyi csak kellett nekik. Mikor a hatóságok a gazdasági növekedés értékén felüli mennyiségben nyomtatnak pénzt, a megnövekedett pénzkészlet idővel felhígítja a kinnlevő minden pénz piaci értékét. Ezt a folyamatot inflációnak hívják. Amikor az USA 1971-ben véglegesen áttért a rendeleti pénz használatára, a fejlett országok többsége addigi rögzített dollárértéke miatt gyakorlatilag az egész nyugati világ pénzügyi rendszere rendeleti pénzre változott.

Az első Öbölháborút követően Szaddam Husszein iraki elnök eltörölte az addig használt iraki rendeleti pénzt és újat bocsátott ki („Szaddam-dollár”), de a politikailag elkülönült kurdok („svájci dinár” néven) továbbra is használták az ország északi részén minden központi hatóság vagy áru fedezete nélkül. Ez a minden fedezet nélküli pénz több mint egy évtizedig – a második Öbölháborút követő rendszerváltás utáni cseréig – viszonylag szilárd és erős volt.

Érdekesség: Az euró a rendeleti pénz egy jó példája. Ez az új nemzetközi pénz forgalomba helyezésével többet is felváltott a világ legrégebbi valutái közül.

Hitelpénz

A hitelpénz gyakran a pénz más formáival (mint rendeleti és/vagy árupénz) együtt létezik, és felhasználói szempontból attól megkülönböztethetetlen. A fejlett gazdaságok pénze a nemzeti rendeleti pénzből származó hitelpénz. Szigorúan véve az adósság nem tekinthető pénznek, főként azért nem, mert az adósság nem lehet egy elszámolási egység (ugyanis minden adósság valamilyen tényleges értékben van nyilvántartva). Tehát, bár a hitelpénz egyáltalán nem tekinthető pénznek, a ritkaságán kívüli másik két (csereszköz és tárolhatóság) szerepének szempontjából mégis pénzhelyettesítőként működik. E szerepeiben az igazi pénz keresletét tompíthatja és ezzel a pénz piaci értékének dinamikáját befolyásolja.

Ha a pénz egyszerűen csak egy „tartozok egy kis arannyal”-t jelent, akkor a maga papír nem egy elszámolási egység, hanem csupán egy kényelmes csereszköz. Egy teljesen átváltható szigorú aranyalapú gazdaságban a papírpénz csak egy adósságlevél-fajta. Azonban, ha papírpénz lebeg, azaz értéke nem meghatározott egy adott külső számlázási egységhez viszonyítva, akkor többé nem lehet adósságlevélnek tekinteni, hanem a kereslet és kínálat dinamizmusa által meghatározott, tisztán pénzügyi értékévé válik. Ezt a dinamizmust a kínálat oldaláról a központi bank, míg a kereslet oldaláról a magánszektor mozgatja piaci elvek alapján.

A hitelpénz a pénzkölcsönadás és -vétel melléktermékeként egyre növekszik; ezt a következő példa is szemlélteti: Mondjuk egy bankban letétbe helyezünk egy bizonyos összegű arany pénzt és azt a bank kölcsönadja valakinek azzal az ígérettel, hogy ő azt egy jövőbeli meghatározott időben egy kis extrával majd visszatéríti. Ebben az időben ez a személy ezt a pénzt rendes pénzként használhatja, de mivel ez még mindig a mi pénzünk, így mi is használhatjuk, mondjuk valami költségünk kiegyenlítésére utasíthatjuk a bankot, hogy a számlánkról egy másikra tegye azt át. Esetleg ezt egy csekk megírásával intézzük el. Ebben az egyszerű példában tehát két személy egyidejűleg használta ugyanazt az arany pénzt (valóságos értéket). Úgy tűnhet talán, hogy a kölcsönadás során pénz teremtődött. Egy lépéssel megtoldva kis történetünket, a kölcsönvevő egy boltban elkölte a kölcsönvett pénzét és a boltos letétbe helyezi azt a bankban, így ismét kölcsönadhatja valaki másnak, aki ismét csak pénzként használhatja. Ekkor már három személy használta az eredeti letétünket, és ez mehet csaknem a végtelenségig. A kölcsönvevő minden esetben ígéretet tesz arra, hogy a kölcsönt egy kis extrával megtéríti és minden esetben úgy nézhet ki, mintha valami új pénz jönne forgalomba. Ezt a látszólagos pénzt hívjuk hitelpénznek, magát a folyamatot pedig a pénz multiplikátor-hatásának. A felügyelő hatóság a bank által kikölcsönözhető pénz mennyiségének meghatározása által befolyásolhatja a pénzkínálat mértékét és ezzel a gazdasági folyamatok egészét. Ennek a látszólagos pénznek az értékét a meghatározott időbeni visszatérítésre tett hitelképes ígérek adják. A hitelpénz általában a más formájú (mint rendeleti, vagy áru-) pénzzel párhuzamosan létezik akárhol, ahol bankszerű kölcsönzés történik, és annak melléktermékének tekinthető. Elvileg ezek az ügyletek bankok nélkül is lebonyolíthatóak, de a bankok szolgáltatásai a kölcsönökkel kapcsolatos kockázat felmérésével és annak kezelésével bizonyos fokú állandóság nyújtására is kiterjednek.

A keresztes hadjáratok idején értéktárgyaikat sokan a katolikus egyház templomos lovagjaira bízták, akik gyakorlatilag megteremtették a modern hitelszámlák rendszerét. A templomos lovagok a rájuk bízott értékek fejében pergament adtak hitellelvéként bárkinek, aki egyik államból a másikba pénzt akart átjuttatni. A lovagok e pénzügyi tevékenysége később kölcsönök folyósítására is kiterjedt, amiből kincstárunk oly mértékben feltöltődött, hogy még a kor királyainak bankárjaiként is működtek. (Ennek ellenére éppen azon királyok egyike, akinek igen sok pénzt kölcsönöztek a 14. század fordulója körül, Szép Fülöp francia király volt az, aki kiirtásukat, teljes megsemmisítésüket elrendelte, hogy adóságait ne kelljen visszafizetnie és vagyonukat eltulajdoníthassa.)

Az 1200-as években, a nemzetközi kereskedelmi utak kereszteződésében kialakult városokban Európa-szerte nagy kereskedelmi vásárokat szerveztek, melyek egyik leghíresebbje a franciaországi Champagne-ban volt, és a kereskedők nagy számban sereglettek össze ezekre az eseményekre. A nyilvánvaló kockázat elkerülésére a pénzt nem vitték magukkal, hanem bankároknál tették letétbe, akik egy elismervényt adtak nekik, hogy e letét váltóját akárkinek pénzügyi eszközökben térítik meg. E váltók (mai megfelelője a csekk) értékét az elfogadóknak a váltó megírójába és az ő bankjába vettett bizalma adta. Így tehát e pénzügyi eszközöket nem mindenki használhatta, azok csak hitelképes emberek és bankárok számára voltak elérhetőek. A legnevesebb bankárok rendszeresen küldtek képviselőket a vásárokra. Párizsban gyakoriak voltak a francia királyok váltói, míg Londonban a pápák hitelezői az ottani bíborosoknak és egyháziaknak küldtek váltókat. 1239-ben Milánó szabad város a Barbarossa Frigyes ellen vívott háborúja költségeinek fedezésére bocsátott ki ún. *debitus communis*-nak nevezett késleltetett visszafizetésű kötvényeket, melyeket mindenkinek el kellett fogadnia törvényes fizetőeszközként. Csak Podestà Besso oldotta fel ezt a kötelezettséget 1257-ben.

A templomos lovagok által megteremtett rendszer idővel a ma is ismert hitelpénzre fejlődött, amikor is bankok kölcsönkérelmek jóváhagyásával gyakorlatilag pénzt „teremtnek” (ennek csak az adott ország nemzeti bankjainak e kölcsönök fedezetére – általuk megállapított – megfelelő mennyiségű rendeleti pénz tárolásának előírásával gyakorolt felügyelet, az úgynevezett kötelező jegybanki tartalék szab határt). Néha, mint az az Egyesült Államokban a gazdasági világválság idején, vagy a takarékszövetkezetek (Savings & Loan) krízise idején is történt, a bankrendszerbe vetett bizalom csökken és a kormánynak közbe kell avatkoznia a hitel-ipar működésének fenntartása érdekében.

Magánpénz

Az Egyesült Államokban 1837 és 1866 között volt az ún. „szabad bank kora”, mely időszakban csaknem bárki saját magánpénzt adhatott ki. Így 1860 előtt az államok, helyi közszolgáltatási intézmények, magánbankok, vasút- és építési vállalatok, boltok, éttermek, egyházak és magánszemélyek egyaránt kibocsátottak kb. 8000 különböző pénzt. Ha a kibocsátó tönkrement, bezárt, elköltözött vagy akármi más módon felfüggesztette tevékenységét, az általa kibocsátott pénz értéktelenné vált. Az ilyen szervezeteket megbízhatatlan hírnevükre utalva „vadmacska-bank”-nak becézték. Megjegyzendő azonban, hogy Lawrence H. White kutatásai szerint a „vadmacska-bank” történetek ereje nem pénzügyi hatásukban, hanem szórakoztató mivoltukban van, ugyanis modern gazdaságtörténészek kimutatásai szerint a becenevet megérdemlő bankok száma nagyon alacsony volt. Ennek a gyakorlatnak az 1863-as Nemzeti Bank Törvény vetett véget.

Sok más nemzetnél is alkalmaznak hasonló módszereket a magánszektorban a kormánnyal való versengésének korlátozására. Említésre méltó, hogy míg Ausztráliában egy 1910-ben hozott törvény által kiszabott nagyon magas adókulcs zárta le a magánpénzek forgalmazásának gyakorlatát, addig a skót és észak-írországi magánbankok még ma is kibocsáthatnak saját magánpénzeket, valamint az Egyesült Államok kormánya a 20. században létrejött Szövetségi Tartalék (Federal Reserve, rövidítve Fed) nevű, magántulajdonban lévő pénzintézetre ruházta a pénzkibocsátás monopóliumát.

Manapság számos, főleg digitális formájú magánpénz van közforgalomban világszerte – dollármilliárdos nagyságrendekben. E magánpénzek legtöbbször régebbi formájú (például arany) pénzfedezete van. Természetesen, mivel a pénz a hatalom gyümölcse (ld. #Pénz és gazdaság) és rendszerint annak gyakorlása mellett még nagyobb hatalom megszerzésére is használatos, ezért az aranyat törvényes pénzként elfogadók az aranykészletek tulajdonosainak hatalmat adnak. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az arany kiállta az évezredek próbáit és a rendelkezésünkre álló minden árucikk között értéke a legmaradandóbbnak bizonyult, s mellette minden más anyag vesztett fontosságából –

mondhatni, a legkiválóbb elszámolási egységgé vált. Még az arany pénzértékének változásai sem az arany, hanem a pénz értékét mutatják. Ez egyébként igaz más, az élet alapvető szükségleteit kielégítő árucikkekre is, mint például az étel, energia, közlekedés és lakás, ugyanis például egy tál étel értékét bizonyos értelemben éhségünk szabja meg árától függetlenül.

Elképzelhető, hogy egy magánpénznek arany helyett valami más anyag szolgáljon fedezetül. Végső soron az arany, platina vagy ezüst hasznossága (elektromos és némely orvosi területet leszámítva) jelentősen lecsökkent, ugyanakkor más fedezetű fizetőeszközök értéke hasznosságukat tekintve megnőtt. Ilyenre lehet példa az energiafedezet (wattban mérve), vagy szállítás (kg / km / óra mértékegységgel), vagy a szocializmusban egykor használatos munkaerőóra is. Fontos azt értenünk, hogy amíg a pénz elsősorban nem más, mint valaminek csereeszközként való használatában való megegyezés, addig a közösség (vagy a hatalmat gyakorló kisebbség) elhatározásától függ, hogy az általuk használt pénznek milyen fedezete legyen (vagy hogy éppenséggel teljesen virtuális legyen a pénz). Az amerikai gazdaság például az utóbbi években a virtuális fedezet felé látszik tendálni.

Pénzkészlet

Pénzkészletnek vagy pénzkínálatnak nevezik egy adott gazdasági rendszeren belül javak vásárlására alkalmas pénz mennyiségét. Ezt a készletet négy csoportba osztják a belefoglalt pénzformák alapján. Míg az M0 kategória csak az alappénzeket foglalja magába (mint például az érmék, bankjegyek és a központi bank letétjei), addig az M3 kategória minden pénzfomára, így a hitelpénzre is kiterjed. Az M0 kategória a magánbankok tartálékainak fedezésére is szolgál. Az Egyesült Államokban a Federal Reserve felelős a pénzkészlet ellenőrzéséért és a pénzügyi rendelkezések meghozataláért. Magyarországon ezek a Magyar Nemzeti Bank feladatai.

A pénzkészlet növelése

Mint azt már említettük, a történelem során viszonylag ritka, de könnyen szállítható és felosztható lágyszövetek, mint arany és ezüst szolgáltak pénzként. Később a modern kormányzatok által ma is kibocsátott papír bankjegyek vették át a pénz szerepét. A modern kapitalizmus kialakulásával megjelentek a bankhitelek különböző formái. Ezek alapján a pénz számos fejlődési fokozatai közül a következőket nevezzük meg:

Bankjegyek: a bankok által, főleg a 19. században kibocsátott, kamatot hozó egyfajta papírpénzek, melyek ma már nemigen használatosak. (Igaz, a magyar nyelv a bankjegy szót a jelenkori papírpénzre is használja.)

Papír- és fémpénz: az egyes kormányzatok által kibocsátott törvényes fizetési eszköz (rendeleti pénz). Ide tartoznak a szilárd hitelképességű kormányzatok által kiadott kamatozó kötvények is, melyeket sok szempontból papírpénznek tekinthetünk.

Bankhitel, melyet a letéteken keresztül a bankok személyeknek, vállalkozásoknak vagy a kormányzatnak folyósítanak (ne felejtjük el, hogy egy bank által folyósított kölcsön új pénz, ami visszatérítése révén „megsemmisül” és csak a használat után kapott kamat marad meg). Tehát minden adósság, legyen az jelzálog, hitelkártya vagy utazási csekk, ténylegesen igazi pénz.

A pénzkészlet csökkentése

A pénzkészlet csökkentésének legnyilvánvalóbb módja a pénz elpusztítása, azaz a papírpénz elégetése, vagy a pénz forgalomból való kivonása, bár a közforgalomban lévő ún. törvényes fizetőeszköz a teljes pénzkészletnek csupán 4%-át teszi ki.

Egy másik mód az, hogy mikor egy bankkölcsönt visszafizetnek, vagy egy államkötvényt beváltanak, a szerződés vagy a kötvény értékét képviselő pénz „megsemmisül”, vagyis kivonják a forgalomból.

A pénzkészlet a megtakarítás bankból való kivételével is csökken, minthogy azt az összeget a bank a továbbiakban nem kölcsönözheti ki. Tulajdonképpen a bankban tartott

pénzbetétek egyfajta kölcsönnek tekinthetők, minthogy a takarékoskodó megtakarított pénzét kamat ellenében a bankra bízta (esetleg a biztonság kedvéért – elfogadva, hogy az infláció mértékében betétjének értéke is csökken). Ezt az összeget a bank magasabb kamattal másoknak kikölcsönzi, és ekkor ez a pénz egyidőben két, vagy több helyen is létezhet, vagyis a pénzkészlet ezzel növekszik. Mikor a takarékot kiveszik, a banknak adott „kölcsön” visszatérül, azaz továbbá nem létezhet több helyen és ez a „kettős pénz” eltűnik.

Szélsőséges esetekben, egy pánikhelyzetben a letétezők nagyobb iramban veszik ki letétjeiket, mint ahogy a bankkölcsönök bevonhatóak lennének, ami a bankot fizetéseképtelenné teheti, és ez biztosítás hiányában a bank letéteseinek elvesztését eredményezi. Ilyen helyzet alakult ki a Nagy Gazdasági Világválság idején, melynek következtében a pénzkészlet óriási mértékben zsugorodott. Az Egyesült Államokban az ún. New Deal folyamán sok banktörvény keletkezett, létrehozták a Szövetségi Letétebiztosítási Vállalatot (FDIC) a személyes letétek biztonságának garanciájaként. Európában más úton oldódott meg a probléma: az Hitler náciizmusa és a Mussolini fasizmusa által elindított fegyverkezés és a hadiipar korábban soha nem látott iramú gazdasági fejlődést eredményezett, ami végül a második világháború kitöréséhez vezetett.

CÍMERTAN

A címertan (heraldika) a címereket vizsgáló tudomány. Európa-szerte ismert elnevezését az uralkodók, legelőkelőbb főurak környezetében működő, díszes ruhájukon uruk színeit viselő heroldok megnevezéséből kapta. (A herold szó ősi, ófelnémet alakja, a hariwalt a hadsereg igazgatására utalt, s az ófrancia herault közvetítésével terjedt el. A heroldok küldöncként szerepeltek a középkori csatákban, a címerek alapján azonosították a harcmezőn elesetteket, követi megbízásokat teljesítettek, a lovagi tornák rendezőiként működtek. Mindennapi munkájukhoz szükségük volt a címerek alapos ismeretére.) A címertan egyaránt foglalkozik a címerek történetével (s ezen belül a társadalom életében játszott szerepével), szerkesztésük, leírásuk szabályaival, sőt a címerek művészi kivitelezése kapcsán bizonyos művészettörténeti, illetve művészeti kérdések is vizsgálati körébe tartoznak. A címerjog területén a heraldika érintkezik a jogtörténettel, illetve a jogtudománnyal, a címerképek ábrázolásai pedig számos művelődéstörténeti vizsgálatot is lehetővé tesznek. Így a heraldika kutatási eredményeit a múlttal és a jelennel foglalkozó legkülönbözőbb tudományok hasznosíthatják.

A címer a középkori fegyverhasználaton alapuló olyan (legtöbbször pajzs alakú) jelvény, szimbólum, amelyet magánszemélyek vagy testületek megkülönböztető jelként használhattak vagy használhatnak. A címer neve latinul arma, armorum insignia, olaszul arma, angolul arms, franciául armes, armoiries, németül Wappen. Valamennyi elnevezés az ősi címereknek a fegyverekkel való szoros kapcsolatát juttatja kifejezésre. Magyar címer szavunk minden bizonnyal a Poitouban és Anjouban (Franciaország) használatos, sisakdísz jelentésű címer szóból ered, és - valószínűleg még a XIII. században - a nápolyi Anjou-udvar közvetítésével kerülhetett nyelvünkbe. Egy 1326. évi oklevél tanúsága szerint a szó még sisakdísz jelentett, s csak a későbbiekben bekövetkezett jelentésváltozással vette fel mai értelmét. (Etimológiája végső soron a növényhajtást, csúcsot jelentő görög szóig vezethető vissza.)

A címer fogalmának a meghatározása koronként és országonként változott. Általában az alábbi lényeges jegyeit figyelhetjük meg:

A címer színes jelvény. (Ebből azonban nem következik, hogy mindig színesen is ábrázolják: a legtöbb középkori címer a korabeli pecsétek szintelen vésetein maradt ránk.)

A címerábrázolások mértani formák vagy stilizált képek. A címereken a térbeli ábrázolás nincs megengedve, illetve csak kismértékű lehet.

A címer legfőbb hordozója a pajzs. A heraldikusok többsége úgy vélekedik, hogy pajzs nélkül nincs is címer. Újabban azonban egyes szerzők a zászlókon, köpenyeken, sisakokon ábrázolt, illetve sisakdíszként szereplő, sőt olykor a címer funkcióját betöltő egyéb jelvényeket is címernek tekintik, ha azok bizonyos egyéb feltételeket kielégítenek.

A címerek örökölhetők, a földbirtokhoz vagy a családhoz kötődnek. Egyes esetekben azonban - főleg a testületi címereknél - az állandósult használat vagy legalábbis annak az igénye helyettesítheti az öröklődést.

A címerek eredete a heraldika egyik legvitatottabb problémája. A régi heraldikusok szerves kapcsolatot véltek felfedezni az ókori görög vázafestészet pajzsai, illetve Akhilleusz Homérosz Iliászában leírt, különböző jeleneteket ábrázoló pajzsa és a középkori címerek között. Mások a Római Birodalom hadijelvényeiben, ismét mások a régi germán rúnákban látták a középkori címerek elődeit. Később az a felfogás terjedt el, hogy a címerhasználatot a XI. század végén, illetve a XII. század elején a kereszties hadjáratokban részt vevő lovagok a muzulmánoktól tanulták el. Az újabb kutatás ezeket az elméleteket megcáfolta. Napjainkban egyes német heraldikusok az ősi germán hit- és mondavilág elemeiben, nyugat-európai kutatók bizonyos vallási, folklorisztikus vagy irodalmi hagyományokban keresik a címerek előképeit, de vannak, akik a totemekből, s olyanok is, akik a régi tulajdonjegyekből,

házjegyekből eredeztetik őket. A kutatás mai állása szerint elképzelhető, hogy Európa egyes területein eltértek egymástól azok a praeheraldikus (heraldika előtti) jelvények, amelyeket aztán a harcosok a pajzsaikra emeltek. Az mindenképpen bizonyosnak tűnik, hogy a címerhasználat elterjedésének közvetlenül katonai okai voltak. A nehezebb fegyverzet s főleg az arcot felismerhetetlenné tevő sisakok elterjedése folytán a harcoló lovagoknak azonosíthatóvá kellett tenniük magukat a csatamezőn. Ilyen célra a legmegfelelőbb volt a pajzs, amelynek nagy, szabad felületére egyaránt lehetett különféle mértani ábrázolásokat és egyes állati, növényi vagy egyéb képeket festeni, illetve elhelyezni. E vizuálisan szembeütő ábrák gyors elterjedését elősegítette, hogy a korabeli társadalom - néhány egyházi személyt leszámítva - írástudatlan volt.

A címerpajzs azonban nem volt minden oldalról látható. A címerek így a zászlókra is rákerültek, majd a pajzs jelvényét a nyeregtakaróra és a sisakra is ráfestették, illetve rátűzték. (Heraldikai sisak, sisakdísz, sisaktakarók.) A címer többi alkotórésze, a pajzstartók, a címerköpeny, illetve címersátor, a jelmondat, a csatakiáltás és a különböző heraldikai jelvények később alakultak ki, s ritkábban szerepelnek a címerábrákon.

A címerek története több mint nyolc évszázadot ölel fel, mivel a pajzsokra, zászlókra

alkalmazott jelek állandósulását, címerré válását a XII. század első felére tehetjük. Egyes heraldikusok Geoffroy Plantagenetnek a XII. század derekán készült, a franciaországi Le Mansban őrzött gyásztáblácskáját tekintik a legrégebb címeres ábrázolásnak. Ezen az elhunyt jobbujjában kivont kardot, baljában ágaskodó oroszlánokkal díszített hosszúkás (normann) pajzsot tart. Sapkára emlékeztető sisakján ugyancsak egy festett oroszlán látható. Minthogy Jean Rapicault krónikája szerint 1127-ben, Geoffroy lovaggá ütésekor arany oroszlánocskákat ábrázoló pajzsot akasztottak a nyakába, egyesek e dátumhoz kötötték a címerek „születésnapját”. Az újabb kutatás azonban a Plantagenet-címer kialakulásának az időpontját erősen problematikussá tette: bebizonyosodott, hogy Rapicault krónikáját 1175-1180 táján, tehát mintegy fél évszázaddal később írták, magának Geoffroyknak 1149-ből ránk maradt pecsétje pedig nem ábrázolja az oroszlános pajzsot. Michel Pastoureau francia heraldikus szerint a legkorábbra keltezhető címer ezek után Raoul de Vermandois személyéhez köthető. Igaz, hogy ő is kétféle pecsétet használt, első

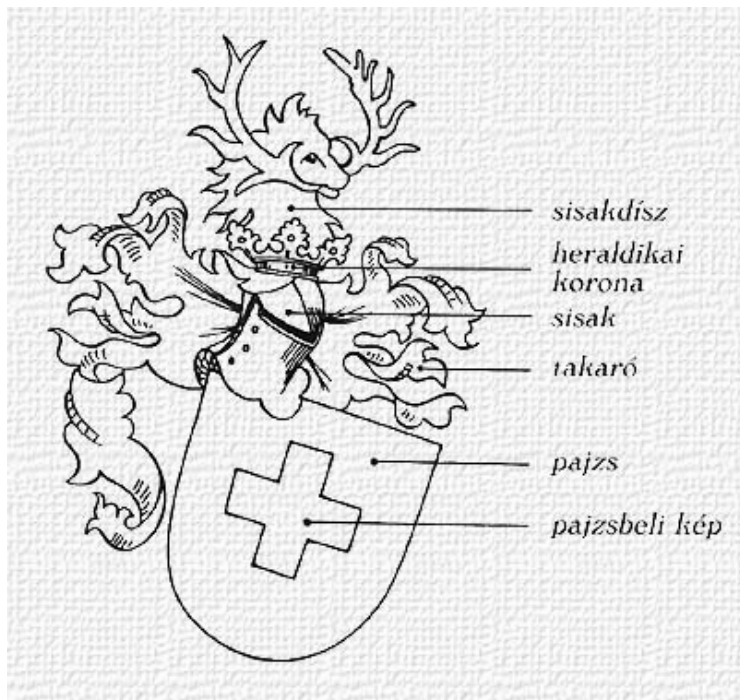
1130-1135 közötti pecsétjén egy sakkozott zászló látható, 1146-ból ránk maradt pecsétjének pedig a pajzsa sakkozott, de ugyanaz az ábrázolás szerepel mindkét pecséten, s a sakkozott (kockázott) pajzs maradt továbbra is a de Vermandois-k címere, azaz állandósult jelként való használata mindenképpen bizonyítható.

A címerek ezután Európa-szerte igen gyorsan elterjedtek, s csakhamar Magyarországra is eljutottak, ahol III. Béla királyunk 1190 táján vert pénzein figyelhető meg először pajzsra helyezett jelvény, a kettős kereszt, amely aztán államcímernk évszázadokon keresztül használt mesteralakjává vált. Igaz, III. Béla utódai egy darabig nem szerepeltették, s csak IV Béla emelte ismét pajzsára. Államcímernk másik, a XX. századig élő eleme, a vörössel és ezüsttel többször vágott pajzsmező Imre királyunk egyik 1202-ben kiadott oklevelének arany függőpecsétjén látható először. Itt a vágásokban oroszlánok is megfigyelhetők. Minthogy hasonló vágásos (és oroszlános) pajzsot láthatunk II. András királyunk különböző pecsétjein is, e címer tartós használata már a XIII. század első harmadában bizonyítható.

Az uralkodókon kívül elsősorban a környezetükben szereplő világi előkelők, lovagok körében találjuk meg a címerek legkorábbi viselőit. Ez érthető is, hiszen leginkább nekik volt

lehetőségük a nehézfegyverzet megvásárlására, s a középkori lovagi tornákon is elsősorban ők szerepeltek. (Hazánkban a tatárjárást megelőző időből mintegy tucatnyi - főként pecsétről ismert - címert tart számon a szakirodalom.) A lovagok, világi nagybirtokosok mellett azonban csakhamar mások is szerepelni kezdenek a címerviselők sorában. Csakhamar megjelennek a kisebb nemesek címerpajzsai, a városi, polgári, a céhcímerek, sőt a fegyvert nem vagy csak ritkábban forgató nők, papok és parasztok is viszonylag hamar kezdenek alkalmazkodni az új divathoz. A címereknek fokozatosan kialakul a tulajdonjelölő funkciója is, a nem katonáskodó elemek elsősorban pecsétjükre, használati tárgyaikra helyezik pajzsban ábrázolt jelvényüket. A címerhasználat így túlterjed a fegyveres harcok, a lovagi tornák világán, s elsősorban ennek köszönhető, hogy amikor a XVI. századra lassan befejeződnek a lovagi tornák, amikor a puskapor és az ágyú elterjedésével a csataterекről fokozatosan kiszorúlnak a címeres pajzsok, a címerek tovább élnek, most már zászlókon, épületeken, pecséteken, díszruhákön, ládák oldalára festve, egyéb használati tárgyakra helyezve. Az élő heraldika korából a kései heraldika (hanyatló heraldika) korába átlépve a címerek egyre inkább díszítőelemekké válnak, ugyanakkor kialakul a heraldikai szakirodalom, majd egyes országokban megpróbálják jogszabályok keretei közé szorítani a címerviselést.

A címerjog a heraldika születése idején nem létezett. A középkori címerfelvételnek általában nem volt jogi akadály. Mindössze arra kellett ügyelni, nehogy valaki olyan címet válasszon, amelyet másvalaki már használ. Ez a megszorítás is inkább a gyakorlati élet kívánalmaként alakult ki: ha különböző családok tagjai azonos címet viseltek volna, az alkalmatlanná vált volna tulajdonjelölésre, emellett veszélyekkel is járhatott, hiszen az egyik család ellenségei a másik család tagjait is üldözték volna. Ez a megkötés fokozatosan joggá alakult: a címerügyekben - főként az előkelők között - felmerült jogvitákban gyakran bíróságok döntöttek, s többnyire annak ítélték meg a kérdéses címer használatát, aki régebben élt vele. Az ilyen pereket el lehetett kerülni, ha valaki az uralkodótól - oklevélbe foglalt - címeradományt kért és kapott. Magyarországon a legrégebbi ismert címeradományt Károly Róbert király nevében 1326-ban állították ki Imre fia, Miklós, az enyerei Hercegh család állítólagos őse részére. A címerek általában a családban apáról fiúra öröklődtek; egyes országok, nagy hűbértokok esetében azonban a (föld) területhez kötődtek, s az új uralkodó, hűbérúr annak a jeleként viselte őket, hogy az illető területét a magáénak vallja. Ez az utóbbi szokás alakította ki az igénycímerket, amelyeket az illető ország, földbirtok tényleges

uralmában, birtokában nem lévő olyan uralkodók, nemesek viseltek, akik a heraldika nyelvén is hangsúlyozni kívánták jogukat az illető területre. Így például az angol királyok a százéves háború befejezése után még évszázadokig viselték a francia liliumokat mint Franciaország trónjára támasztott igényük jelképeit. Ily módon egy személy több címet is a magának vallhatott. A nők viselheték apjuk címerét és a férjüket is, az is előfordult, hogy a kettőt egyesítették, de gyermekük már többnyire csak a férj (tehát a saját apja) címerét örökölte.

Az újabb korban egyes uralkodók megpróbálták bizonyos

központilag szabályozott elveket érvényesíteni országuk címerviselésében. 1696-ban XIV Lajos francia király elrendelte, hogy csak olyan címeit szabad viselni országában, amelyet az e célból összeállított nagy címerkönyvbe bevezettek. A d'Hozier vezette összeírásnak voltaképpen nem a szabályellenesen használt címerek kiszűrése volt a célja (olyan címet is be lehetett jegyeztetni, amelyet az illető addig nem is viselt), sokkal inkább a királyi kincstár feltöltése: csaknem 60 000 család regisztráltatta a címerét, a bejegyeztetők saját névre szóló oklevelet kaptak, amely címerük rajzát ábrázolta, az illetékként kifizetett 20-20 livre azonban az uralkodót gazdagította... A XDC század elején, Napóleon császársága alatt Franciaországban az újonnan kialakított arisztokrácia és a felső hivatalnoki kar tagjait, valamint az egyes városokat olyan heraldikai rendszerbe sorolták, amelynél a címerpajzsról azonnal le lehetett olvasni az illető címet viselő személy vagy város rangját. Hasonló próbálkozásra került sor a XIX. században Oroszországban is, ahol az egyes városok kaptak - a cári bürokrácia által kialakított hierarchiába történt besorolásuknak megfelelően - különböző címerpajzsokat. Napjainkban az ilyen szabályozások nem divatosak. Azokban az országokban, ahol engedélyezik a magánszemélyek címerviselését, általában megelégednek annak a megkövetelésével, hogy a használni kívánt címerek megfeleljenek a címertan szabályainak, és különbözzenek az illető országban már viselt címerektől. Általában hasonló kívánalmakat támasztanak a város címerekkel szemben is.

A címereket tulajdonosuk vagy tulajdonosaikra való tekintettel hat főcsoportra lehet osztani. Ezek:

1. felség,
2. családi- vagy nemzetségi,
3. országos,
4. testületi,
5. méltóság- vagy tiszti,
6. a közös címerek.

Azon jogcímek szerint, amely alapján a címet a tulajdonosok használhatják, ismét többféle csoportot ismerünk:

1. önjogúlag felvett,
2. adományos,
3. örökségi,
4. engedményes,
5. kegyúri-, vagy oltalom,
6. házassági,
7. pót,
8. igénycímer.

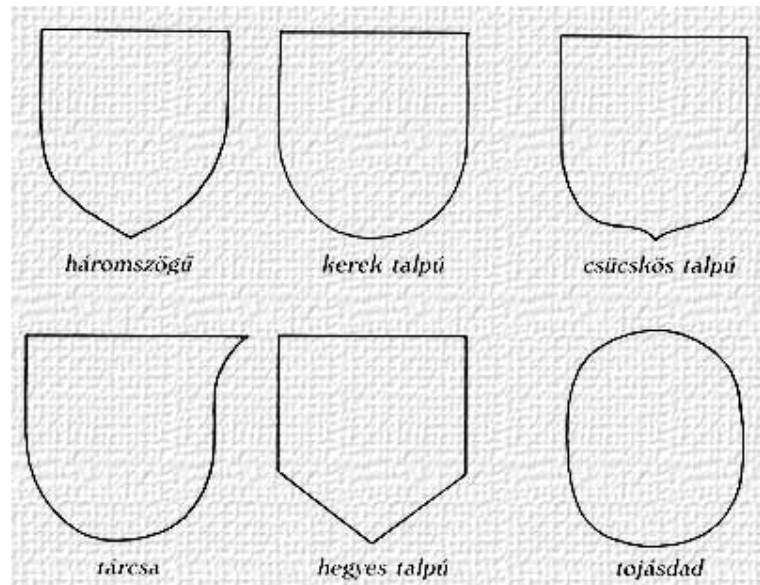
Szerkezetük szerint a címerek lehetnek:

1. törzscímer,
2. törtcímer vagy mellékági címer,
3. bővített-, vagy javított,
4. beszélő,
5. kétes,
6. emlékeztető címer,
7. szégyen,
8. gúnyos- vagy tréfás címer.

Sok heraldikus igaz vagy szabályos címernek nevezi a nem kétes címereket, de e megkülönböztetés fölösleges.

A címer legfontosabb alkotóeleme a pajzs. Alakja az évszázadok során többször változott. Az élő heraldika korában többnyire a csatapajzsot, illetve a tornapajzsot utánozta. A legkorábbi nyugati heraldikai emlékeken leginkább a hosszúkás, nagyalakú normann pajzs

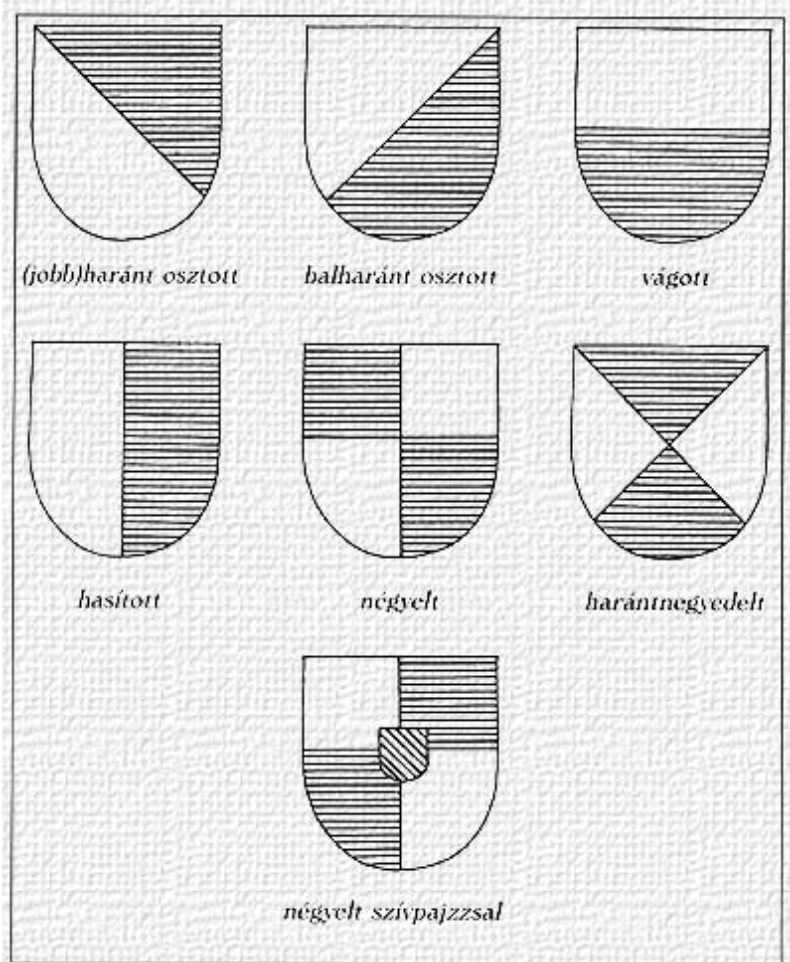
fordul elő. E nagy felületű pajzs később fokozatosan kisebbé vált, és - többnyire kissé kerekített oldalú - háromszögű pajzssá fejlődött. Ez a pajzstípus az idők folyamán megfigyelhető kisebb arányváltozásokkal napjainkig használatban maradt, de mellette más, további pajzstípusok is elterjedtek: így a XIV században a kerek talpú vagy doborpajzs, majd a tárcsapajzs lett divatos. Ezen a lándzsa, dárda megtámasztása céljából felül vagy oldalt kis bemélyedést alakítottak ki, amely a szimmetria

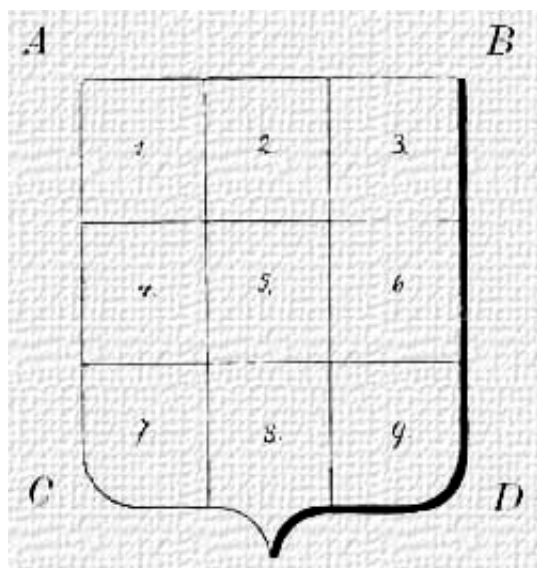
kedvéért sokszor mindkét oldalon szerepel. Számtalan továbbfejlesztett, sokszor agyondíszített, olykor korcs formája is fennmaradt - reneszánsz pajzs néven. Itáliából terjedt el - a reneszánsz kortól hazánkban is használt - lófej-pajzs, amelyet szintén előszeretettel cifráztak. Volt, amikor a címerpajzsot négyzethez, téglalaphoz hasonlóan alakították ki (négyzetletű pajzs - Garai Miklós nádor 1401. évi pecsétjén), máskor a pajzstalp közepéhez kis nyúlványt erősítettek (csücsköstalpú pajzs). Főleg nők címere szerepelt a csúcsára állított rombuszt utánzó rutapajzsban. A barokk korban a címerrajzolók művészi ízlését már nem

kötötték az élő heraldika időszakának ténylegesen használt pajzsalakjai, jó néhány egyéb formát is kialakítottak (ovális, kerek stb. pajzsok). Mivel egyidejűleg többféle pajzsalak is divatos volt, ugyanazon személy címere különböző formájú pajzsokon ábrázolva is ránk maradhatott. (Ezért is nem kötelező a címerleírásnál a pajzs alakjára kitérni.) Minthogy pedig a korai pajzsformák közül több - más alakú címerpajzsokkal párhuzamosan alkalmazva - hosszú évszázadokon keresztül tovább élt, a pajzsalakok csak bizonyos keretek közt használhatók fel kormeghatározásra.

A pajzs leggyakrabban egyenesen áll, de olykor, főleg összetett címerpajzsok esetén (azaz több pajzs együttes szerepeltetésénél) jobbra vagy balra dőlt helyzetben is

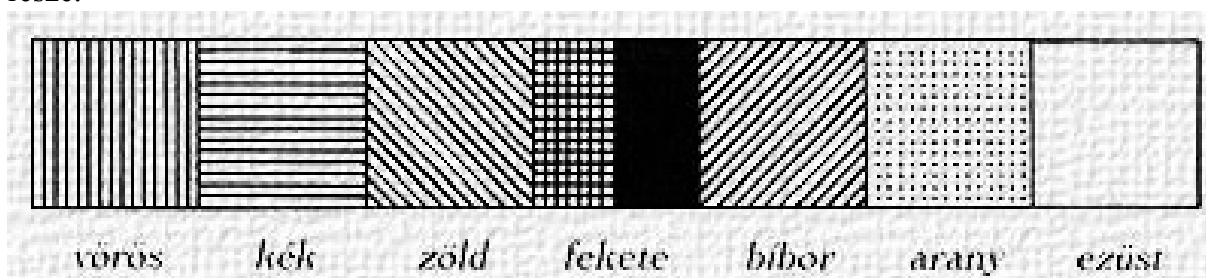

előfordulhat. A felfordított pajzs az illető család kihalását szokta jelezni. Több pajzsot egymásra helyezve is lehet ábrázolni. Két pajzs egymásra tételénél az alsót, a nagyobb felületű nagypajzsnek nevezzük (régí szerzőinknél öreg pajzs), a felülre került kisebb pajzs a boglárpajzs. A magyar állami közép címér 1915. évi szabályozása szerint a nagypajzsba került Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély, Bosznia és Hercegovina, valamint Fiume címere, míg a boglárpajzsot a magyar kiscímér foglalta el. Három egymásra helyezett pajzs esetén az alsó a nagypajzs, a középső a boglárpajzs, a felül fekvő a szív pajzs. (Az elnevezések használata nem egyöntetű, egyes szerzők a középsőt nevezik szív pajzsnak és a felsőt boglárpajzsnek, sőt nagypajzs — középpajzs - szív pajzs megnevezésekkel is találkozunk.) Négy egymásra helyezett pajzs esetén használható elnevezések: alappajzs - nagypajzs - középpajzs - szív pajzs.

Több címér együttes ábrázolása leggyakrabban egyazon pajzs különböző mezőibe helyezésükkel történik. A tájékozódás megkönnyítésére a heraldikai szaknyelv a pajzs egyes részeinek a megjelölése céljából különböző elnevezéseket dolgozott ki. Így AB a pajzs felső széle, AC a pajzs jobb vagy első széle, BD a bal vagy hátsó széle. A jobb és a bal oldal a heraldikában felcserélődik, mert úgy tekintjük, hogy a pajzsot egy velünk szemben álló személy tartja, s az irányokat az ő helyzete határozza meg! Az 1., 2. és 3. négyzet a pajzsfő, a 4., 5. és 6. a pajzsderék vagy a pajzs pólyahelye, a 7., 8. és 9. jelű idomok területe a pajzstalp (pajzsláb). 1., 4., 7. a pajzs jobb oldala, 2., 5., 8. a pajzs cölöphelye, 3., 6., 9. a pajzs bal oldala. 1. a pajzsfő eleje, 2. a

pajzsfő közepe, 3. a pajzsfő hátsó része, 4. a pajzsderék eleje, 5. a pajzsderék közepe (boglárhely), 6. a pajzsderék bal oldala, 7. a pajzstalp eleje, 8. a pajzstalp közepe, 9. a pajzstalp hátsó része.

A címérábrázolás befogadására szolgáló pajzsfelület a mező (pajzsmező). Ha a mező egyszínű, nincs felosztva, s ábrázolás sem szerepel benne, tarpajzsról beszélünk. A címérhasználat korai időszakában a pajzsra kerülő ábrázolásokat a leggyakrabban vászon, prém vagy szövetbevonatok segítségével alakították ki, fémlemezekkel erősítették meg, olykor természetes tárgyakat szögeztek a pajzsra. Később a pajzsot befestették. A pajzson vörös, kék, zöld és fekete szín, valamint két fém, az arany és az ezüst szokott előfordulni. Az aranyat sárgával, az ezüstöt fehérrel is lehet ábrázolni. Ezekon kívül a heraldikai díszeknél gyakran alkalmazták a bíbort is. A többi színt a klasszikus heraldika nem kedvelte (egészen kivételesen fordulnak elő), helyette mindig a legközelebbi heraldikai színt vagy fémet alkalmazták. (Így lett az oroszán arany vagy vörös.) Később a szigor enyhült, más színek is megjelentek, a barna, a narancsszín, s főleg az emberi test ábrázolására használt „természetes szín”, de a heraldikai nyelv később is csak hallgatólagosan vett tudomást róluk, s a címérleírásoknál többnyire nem említette meg őket. A heraldikai színeket csak egyféle,

keveretlen színekkel szabad megjeleníteni. Nem alkalmazható tehát különbözőképpen árnyalt kék vagy vörös, csak egyfajta kék vagy vörös van. További szabály, hogy „fémre fém” és „színre szín” (azaz fém mellé fém, illetve szín mellé szín) nem alkalmazható. Ebből elvileg következik az az élő heraldika korában sem mindig követett elv, hogy a színnel és fémmel osztott pajzsban elhelyezett osztott alaknak is cserélnie kellett a fémet és a színt. A természetes színt egyaránt szokás volt színre és fémmel alkalmazni. Emellett a címerképek kiegészítő részeit (így a madarak csőrét, karmát, a vadállatok kilógó nyelvét stb.) is a velük érintkező fémeiktől vagy színeiktől függetlenül szokták ábrázolni. A középkorban több szerző megpróbálta „rangsorolni” a fémeket és a színeket; a világosabbakat előkelőbbnek tartották, mint a sötéteket. Így az arany a rangsor elejére került, s a fekete számított a legkevésbé előkelőnek. A későbbiekben azonban ez a különbségtétel megszűnt, s a modern heraldika minden fémet és minden színt azonos értékűnek tart.

Magyarországon csak kivételképpen fordul elő, de külföldön bevett szokás volt, hogy a pajzsot különféle bundabőrökkel (szőrmékkal) is bevonták. Így fordul elő a hermelin (fehér alapon fekete tincsek), az ellenhermelin (fekete alapon fehér tincsek), az evetbőr (a szürke mókus kékesszürke hátbundájának csíkokban való alkalmazása miatt kékesszürkével és fehérrel tarkázott mező), a fordított evet (amikor az evet harang alakú csíkokkal közül az azonos színűek érintkeznek egymással) és a máj (prém) (szürke, habos bunda, nemegyszer azonosnak fogják fel az evetbőrrel). Emellett a pajzsmező üres részét gyakran töltötték ki különféle díszítésekkel. Ez volt a damaszkozás vagy hím.

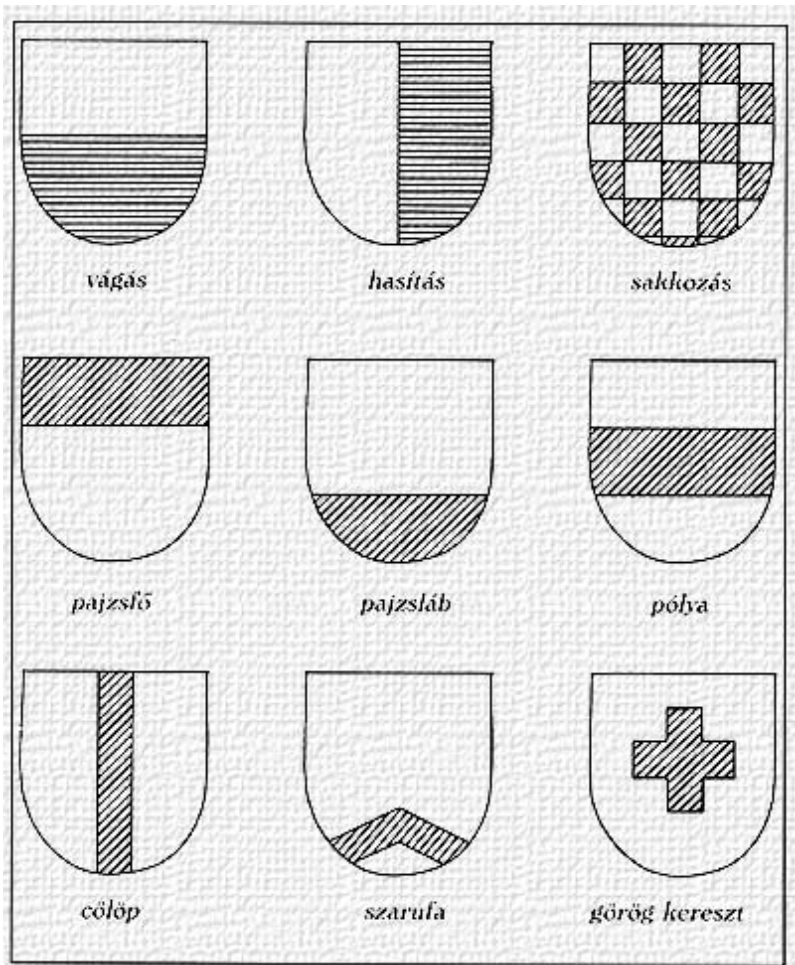
A fémeket és a színeket együttesen máznak szokták nevezni, de itt is ingadozik a terminológia. Vannak kutatók, akik a fémeket is színeknek mondják, mások (így napjainkban főleg egyes svájci heraldikusok) a mázak közé sorolják a pajzsot borító szőrméket (bundabőröket) is. E sorok írója - más magyar heraldikusokkal folytatott megbeszélések után - azt tartaná szerencsésnek, ha a máz(ak) kifejezés a fémeket és színeket összefoglaló fogalomként szerepelne, míg a fémek, színek és bundabőrök együttes nevéként a borítások szakszó honosodna meg. E szó, illetve a belőle képzett „borított pajzs” alkalmazható lenne mindannak a legáltalánosabb megnevezésére, ami a címerpajzsra kerülhet. Emellett jól beilleszthető a régi címerhasználaton alapuló terminológia szellemébe is, hiszen a legősibb címerábrázolásokat a legtöbbször valóban úgy helyezték a pajzsra, hogy azt különböző színű ruhadarabokkal, szőrmékkal beborították.

A heraldikai irodalom kialakulásával szükségessé vált, hogy a címerpajzsok borításait szintén rajzon is jelöljék. Többféle ilyen jelölési eljárást dolgoztak ki a XVI-XVII. században. Ezek közül a Petra Santa és de la Colombière által alkalmazott vonalkázásos színjelölő eljárás terjedt el, s fokozatosan kiszorította a többit. Eszerint a vöröset függőleges, a kéket vízszintes, a zöldet (heraldikailag) jobbról bal felé haránt húzott, a feketét egymást keresztező függőleges és vízszintes vonalazás vagy fekete mező jelzi. A bíbort balról jobbra haránt húzott vonalak, a fémek közül az aranyat pontok, az ezüstöt üresen hagyott mező mutatják. A bundabőröket alakjukat utánóva adják vissza a színtelen ábrákon is, a hím (damaszkozás) jelölésére haránt és bal haránt, egyaránt sokszor osztott (rácsozott) mező, illetve ennek kis, kereszt alakú díszítései, vagy a damaszkozás rajzolatának az utánzatai szolgálnak.

A pajzson előforduló képszerű ábrázolások két nagy csoportba sorolhatók. A mesteralakok (heroldalakok) a pajzs szabályos, mértani vonalakkal történő felosztása útján jönnek létre. A címerképek közé sorolhatók mindazok a pajzstra került ábrázolások, amelyek nem heroldalakok. Az egyszínű (tar)pajzsot mesteralaknak szokták tekinteni. Mind a címerképek, mind a mesteralakok külön-külön és együttesen is szerepelhetnek. A mesteralakoktól egyes heraldikusok megkivánják, hogy érintkezzenek a pajzsszegéllyel. A kereszttek egy részénél ez a feltétel nem teljesül, ezért a különböző szerzők hol ide, hol oda sorolják őket. A magyar heraldikában hagyományosan mesteralaknak számítanak.

A mesteralakoknak szinte végtelen válfaja hozható létre, hiszen a pajzs egyenes, homorú, domború, hullámos, lépcsős, fogas, fodros stb. osztóvonalakkal, illetve ezek legkülönfélébb kombinációival a legkülönözőbb irányokban osztható. Adott kereteink között arra kell szorítkoznunk, hogy a leggyakrabban használni szokott, s főleg az egyenes osztóvonalakkal kialakított heroldalakokat számba vegyük.

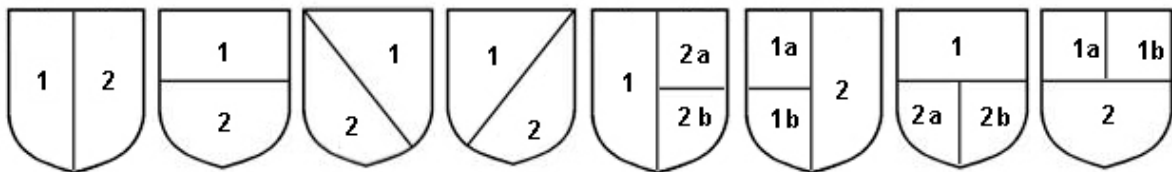
A pajzs függőleges vonallal való osztása a hasítás, az általában a pajzs közepén áthaladó osztóvonal hasított pajzsot hoz létre. Kékkel és ezüsttel hasított például a svájci Luzern címerpajzsa. Ha a hasítóvonal a pajzs jobb oldalához esik közelebb, jobboldalt hasított, ha a bal oldalához, bal oldalt hasított pajzsról beszélünk. Gyakran előfordul, hogy egy pajzs többször hasított. Páratlan számú függőleges osztóvonal esetén a pajzsot háromszor, ötször, hétszer stb. hasítottnak mondjuk. Ha a hasító vonalak száma kettő, s az így létrehozott három osztásból az első és a harmadik borítása megegyezik, a középsőé pedig eltér, cölöp keletkezik. A cölöp megközelítően a pajzs szélességének $1/3$ (egyek szerzők szerint $2/7$) részét foglalja el. Négy hasítással kettő, hat hasítással három stb. cölöp keletkezik, de ilyenkor is feltétel, hogy csak két máz (illetve nyugat-európai vonatkozásban két borítás) váltakozzék, és az első, valamint az utolsó osztás máza (borítása) azonos legyen. Ha már három máz szerepel, akkor nem cölöpről, hanem például vörössel, ezüsttel és zölddel hasított pajzsról beszélünk. Arany mezőben négy vörös cölöp látható Valenciának Aragónia középkori címerét őrző pajzsán. Több cölöp természetesen nem férhet el úgy, hogy mindegyikük a pajzsszélesség $1/3$ (illetve $2/7$) részét foglalhassa el, ilyenkor a cölöpek keskenyebbek is lehetnek. Ha azonban nem ilyen ok miatt vékonyodott el a cölöp, karónak mondjuk, ha csak a pajzs $1/6$, szálnak, ha a pajzs $1/12$ részét foglalja el. Ha a cölöp (karó, szál) nem éri el a pajzs (mező) szélét, lebeg. Ha a cölöp közepe hiányzik, meglékelt cölöpről beszélünk, ha közép tájt megszakadva úgy folytatódik, hogy két részének egy-egy csúcsa ér

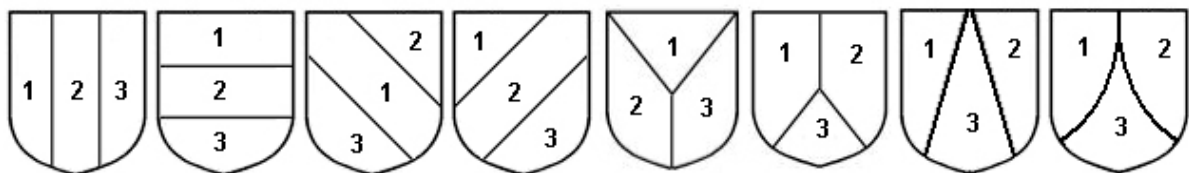

össze, széttolt cölöpnek mondjuk. De lehet a cölöp többször széttolt, lehet (felül vagy alul) csonka, s díszített is, ha rózsát, keresztet vagy más címerképet, illetve heroldalakat helyeznek rá. Ezek mellett a határoló vonalaktól függően beszélhetünk hullámos, fűrészkes, fogas, ormós stb. cölöpről (karóról, szálról). A pajzs vízszintes (a felső széllel párhuzamos) osztása a vágás. Ha egy vízszintes vonallal középen vágjuk a pajzsot, vágott pajzsról beszélünk. (Nápoly címere). Ha a vágóvonal úgy osztja a pajzsot, hogy a felső rész (megközelítően) 2/7-et, az alsó rész 5/7-et tesz ki, pajzsfő keletkezik, ha az alsó rész teszi ki a 2/7-et és a felső az 5/7-et, pajzstalp jön létre. Ha a vágóvonal száma páros, és két borítás váltakozik, (egy vagy több) pólya alakul ki. Vörös mezőben fehér (ezüst) pólyát láthatunk Ausztria

Felezett

Harmadolt

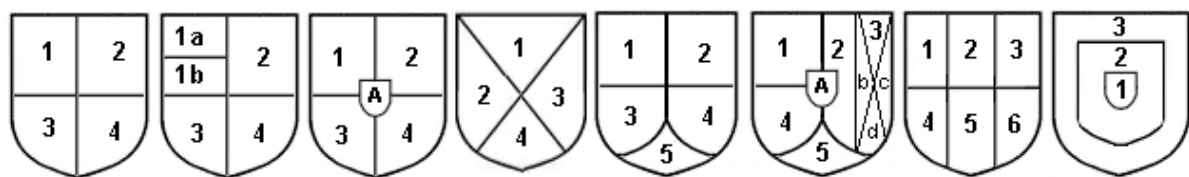

Négyelt

Ötödolt

Hatodolt

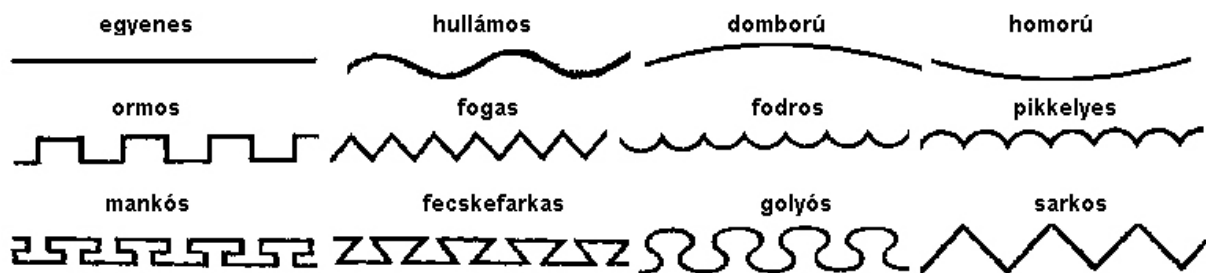
kispajzsok

államcímereben. Ha a pólya a pajzs pólyahelyén felül van, felső fekvésűnek, ha a pólyahelyen alul, alsófekvésűnek szokták mondani (mások alsópólyának, illetve felsőpólyának nevezik), s van szerző, aki - tán kissé túlzott pedantériával - a szokásosan (a pólyahelyen) kialakított pólyát is további jelzővel látja el, és így középfekvésű pólyát is megkülönböztet. Egymás mellé elhelyezett két vékony, párhuzamos pólya az ikerpólya. A pólya, ikerpólya, hullámos pólya, illetve a pajzson egyenes vagy hullámos vonallal kialakított arany, ezüst vagy kék mező(k) igen divatosak a hazai kommunális heraldikában az egyes településeket átszelő vagy azok közelében hullámzó vizek jelképezésére. Fővárosunk címere is hullámos ezüst pólyával jelképezi a Dunát. Ha a vágóvonalak száma páratlan, nem pólyáról, hanem háromszor, ötször stb. (tíz felett „sokszor”) vágott pajzsról beszélünk. Így Magyarország címérének jobb oldala vörössel és ezüsttel hétszer vágott (boglárpajzsa). A hasításnál mondottakat értelemszerűen alkalmazva nem alakul ki pólya akkor sem, ha a vágások száma páros ugyan, de az első és az utolsó osztás máza nem egyezik. Rostock címere kézzel, ezüsttel és vörössel vágott. A pajzs felső felét elfoglaló kék mezőben vörössel fegyverzett arany griff lép. A félszélességű pólya a csík, még keskenyebb a fonál. A cölöphöz hasonlóan a pólya is lehet lékelt, széttolt, lebegő, díszített stb. Az olyan (rendszerint a pajzsfőben látható) lebegő pólyát, amelynek alsó része többször ormóztott, tornagallérnak nevezzük. Nyeletlen gereblyére emlékeztet. A pólyákat határoló vonalak is lehetnek hullámosak, fűrészkesek, fogasak, ormósak stb. A pólyák más mesteralakokban is elő-

fordulhatnak, így például a Szirmayak 1417-ben kapott címerének ezüst pajzstalpában fekete pólya látható.

Előfordulhat, hogy ugyanaz a pajzs egyidejűleg vágott is és hasított is. Ha az osztóvonalak közepén futnak, és metszik egymást, negyedelt (négyeit) pajzsról beszélünk. A négyeit pajzs kiválóan alkalmas kettő, három vagy négy címer egyesítésére. Két címer egyesítésekor az előkelőbbnek tekintett az 1. és a 4., a másik címer a 2. és a 3. mezőbe kerül. (Például az olaszországi Cagliari címere) Három címer egyesítésénél a kiemeltet (rendszerint a 2. és a 3. mezőben, erőteljesebb kiemelésnél az 1. és a 4. mezőben) kétszer szerepeltetik. Három címer egyesítésének másik lehetséges módja, hogy a pajzst hasítják, majd az így létrejött két mező közül csak az egyiket vágják. Egnél több hasítás és vágás együttes alkalmazásával létrejövő többször vágott és hasított pajzs olyankor szokott előfordulni, amikor négyenél több címet kell egyesíteni. Erre főleg uralkodói (ország-) címereknél szokott sor kerülni, hiszen ezen az illető uralkodó valamennyi országának, tartományának a címereit fel szokták tüntetni (ideértve az igénycímereket is). Ha a pajzst (vagy valamelyik mezejét) több vágással és hasítással osztják, s az így létrejött négyzeteken egy fém és egy szín sakktáblaszerűen váltakozik, sakkozott (kockás, kockázott) mező keletkezik (például Horvátország címere történelmi államcímerünk nagypajzsának 2. mezejében). A külföldi heraldika kedvelt mesteralakja a telek, amely rendszerint a pajzsfő jobb vagy bal szélén, esetleg a közepén kialakított négyzet. (Oldalai valamivel szoktak nagyobbak lenni, mint a

pajzsszélesség harmada. Hajóval nagyobb, szabad telek a neve.

A pajzs átlós vonalakkal való osztása a harántosztás vagy szeles. Ha a jobb felső sarokból indul ki az osztóvonal, a pajzs (a mező) harántosztott, ha a bal felső sarokból, bal haránt osztott. Páros számú, két mázat váltakozva alkalmazó párhuzamos harántosztás harántpólyát, bal harántosztás bal harántpólyát hoz létre. Félszélességű harántpólya a (haránt)szalag. (Van szerző, aki a szalag helyett harántfonalat ír.) A harántosztott és bal haránt osztott pajzs harántnégyeit (harántosan felnegyedelt). (Wart címere Svájcban) Egymást keresztező több haránt- és bal harántvonal rutákat alkot, ha a mázak sakktáblaszerűen váltakoznak. Az ilyen pajzs rutázott. Ha a mázak nem váltakoznak sakktáblaszerűen, rácsozott pajzs (mező) keletkezik. Ha szélessel alakítják ki, a pajzsfő és a pajzstalp is lehet harántfekvésű. A pajzs széléből kiinduló és a pajzsban hegyesszögben találkozó vonalak éket alkotnak. Egymás mellett több ék is állhat (38. ábra). Az Erdélynek több fejedelmet is adó Báthory család pajzsának hol egyenes, hol ívelt határoló vonalakkal kialakított ékeit farkas-fog(azat)nak nevezték el. (Régi heraldikusaink sárkányfognak is mondják, például Báthory István, a későbbi lengyel király 1557-ben használt gyűrűspecsétjén.) Ha az éket alkotó háromszög két szára a pajzs (mező) aljának a széleiből indul ki, s a pajzs (mező) csúcsán találkoznak, a pajzs (a mező) süvegezett. Ha a felső két pajzssarokból kiinduló vonalak találkoznak a pajzstalp közepén, a pajzs saruzott. Amennyiben az ék alulról a mező kb. 2/3-áig nyúlik be, nem süvegezés, hanem gallérozás történik. Ha a pajzs széleinek a közepét kötjük össze egyenes vonalakkal, nagyruta keletkezik. Az Y-hoz hasonló ágas a pajzs két felső sarkát és alsó szélé közepét érinti. A pajzst olykor - szélességének mintegy 1/7-ét kitevő - ráma szegélyezi. (A portugál heraldika

kedvelt mesteralakja.) Mindig más mázú, mint a pajzsmező. A fémből készült, pajzsban lebegő kör neve: bizánci. A szintén kör alakú lepény a bizáncival szemben sohasem fém, hanem mindig színes (a Mediciek címerében). A lepényes bizánci kör alakú ábrájának a fele szín, a fele fém. Két fél harántpólya szarufát alkot (Zágrábi Dabi Mihály 1430-ban kapott címere).

Két egymást metsző harántpólya már a keresztek közé tartozó (Szent) András-keresztet alkot (Plymouth címere). A görögkereszt függőleges és vízszintes szára egyforma hosszú (Svájc címere). A latinkereszt függőleges szára hosszabb. A kettős kereszt csaknem háromnegyed évezreden át szerepel a magyar királyok pajzsán, illetve államcímérünkben (a 13. ábra boglárpajzsában). Másképpen pátriárkakeresztnek és lotaringiai keresztnek is mondják. (Nyugat-Európában Lotaringia címerében szerepelt.) A három vízszintes szárú keresztet hármass keresztnek vagy pápai keresztnek nevezik. Az orosz vagy ortodox kereszt két szára vízszintes, a harmadik (rövidebb) ferde. A később Málta szigetére költözött (jeruzsálemi) Szent János-lovagok (johanniták) jelvénye a (szélesedő) szárai szélén hosszabb máltai kereszt (51. ábra). AT alakú Szent Antal-kereszt vagy latorkereszt függőleges szára a vízszintes fölött nem folytatódik. A háromszög végű, rutavégű, mankós, horgonyvégű stb. keresztek éppúgy száraik végződéseinek az alakjáról kapták nevüket, mint a XX. század első fele szélsőjobboldali mozgalmának a jelvényeként ismertté vált nyilvános („nyilas”) kereszt.

Amint már volt szó róla, a pajzson címerképnek számít minden, ami nem heroldalak. A régebbi címerművészet mindig valamilyen idealizált, a valóságtól elütő módon jelenítette meg a címerképeket, az élethű ábrázolásukra való törekvés kivételnek, jellegzetességnek számított, így éppen a középkori magyar heraldika egyik jellegzetességének tartják a kutatók a realista ábrázolásmódot, ezt azonban természetesen a külföldi (főleg a nyugati) címerfestőkhöz, címerrajzolókhoz viszonyítva kell értenünk. A címerképek megalkotásánál általában az a szemlélet volt az irányadó, hogy a pajzs rendelkezésre álló felületéből a lehető legnagyobb részt ki kell tölteni. Ehhez járult még az az élő heraldika korában igen érthető célkitűzés, hogy a pajzsra helyezett címerképek minél távolabbról jól felismerhetők legyenek. Mind e törekvések párosultak a heraldikai színek és fémek használatának a kötöttségével, s így, együttesen egy sajátos heraldikai ábrázolási mód kialakulásához vezettek. A XIV század neves heraldikai írója, Bartolus de Saxoferrato megállapítja, hogy a címerképek bizonyos jellemzőjeit eltúlozva rajzolják: a sas karmai és csőre, a fák gyümölcsei és levelei, a nyílvesző hegye és farktollai stb. mindig nagyobbak a címerpajzsokon, mint a valóságban. A sajátos heraldikai stílus nem kis problémát okoz a címerművészetben járatlan mai címerrajzolóknak, akik valamely város régi címerét bővíteni akarják, s az ősi, hagyományos stílusban rajzolt címerkép mellé valamilyen modern ábrázolást szeretnének a pajzsra helyezni.

A címerképek osztályozását sok heraldikus megkísérelte már, de jól elvégezni a feladatot senkinek sem sikerült. Ez érthető is, hiszen elvileg bármi a címerpajzsra kerülhet, tehát a címerképek teljes osztályozása azt jelentené, hogy az egész valós világot és ráadásul az emberi képzelet szüleményeit is rendszerbe sikerült foglalni. E helyen nekünk is be kell értenünk azzal, hogy - a teljességre való törekvés igénye nélkül - a legjellegzetesebb s az ábrázolásnál problémákat leginkább felvető címerképeket bemutatjuk.

A természetből vett címerképek sorában a leggyakoribb az ember. Lehet meztelen, ruhába, páncélba öltözött, szerepelhet gyalog, lóháton stb. A magyar nemesi heraldika kedvelt címerképe, hiszen a pajzson a címernyerő harcos alakja, sőt a (valódi, vagy a címeradomány indokául feltüntetett állítólagos) hősi cselekedet is jól megjeleníthető, amint ez Dombay János 1506-ban kapott címerén is látható. Az emberi alak leggyakrabban szemben álló (Esze Tamás II. Rákóczi Ferenctől 1708-ban nyert címerén. Növekvőnek mondják, ha a törzs csak a köldöktől felfelé látszik. Koronából növekvő harcost adományozott Hunyadi János, Magyarország kormányzója 1448-ban Berekszői Péternek. Ha

az emberi alaka pajzs vagy valamelyik mesteralak oldalából félig látszik, előtűnőnek mondják. Ha csak a körvonalai mutatkoznak, árnyék. A teljes emberi alak helyett gyakran szerepel csupán egy testrész (pars pro toto), mint például Stockholm címerében Szent Erik király feje. Hazai heraldikánkban is gyakran feltűnik a levágott török fej a vitészség, a győzelem szimbólumaként. Kedveltebb címerképünk azonban a kar. Ez lehet letépett, ha nem a törzssel együtt jelenik meg, s a választóvonal nem sima, hanem cafatos; levágott, ha a választóvonal sima.

Az emberekhez hasonlóan az állatok is megjelenhetnek teljes alakjukban, de szerepelhetnek egyes testrészeik (fej, láb, karmok, szárnyak) is a címerpajzsokon. Az emberi testrészekre használatos kifejezéseket az állatok esetében is alkalmazzák, de a négylábú állatok lehetnek ágaskodó, lépő, ugró, álló, illetve legelő, ritkán ülő helyzetűek is. Rendszerint jobbra fordulnak. A legkedveltebb állati címerkép az oroszlán. Többnyire ágaskodó helyzetben szokták ábrázolni; jobb mellső vagy mindkét első lábát előrenyújtja, szája tátva van, nyelvét kiölti, teste sovány, farkának bojtja felfelé kunkorodik. Olykor az oroszlán bal felé is ágaskodhat. Elég gyakran fordul elő, hogy „az állatok királyát” lépő és szembenéző helyzetben ábrázolják. A hanyatló heraldika az így megjelenített oroszánt leopárdnak nevezte. (Az élő heraldika a természethű leopárdot hívta így.) A sas, a legnagyobb ragadozó madár szintén igen kedvelt címerképe a régi címerfestőknek. Az ókori ábrázolásokon is gyakran előforduló állat a középkorban a német királyok, illetve - általában kétféjű változatban - a német-római császárok jelvénye lett. Mindkét formáját más uralkodóházak is felvették címerükbe, s a sas ma is több ország (Lengyelország, Ausztria) címerén látható. A Habsburg-házból származó uralkodóink révén a sas Mohácstól 1918-ig folyamatosan szerepel a hazai heraldika történetében is. A madarak királyát ritkán ábrázolják természetes formájában. A „tipikus” heraldikai sas stilizált: elröppenő helyzetben látható, fejét (vagy ha kétféjű, fejeit) oldalra fordítja, karmait szétterpeszti, szárnyát szétterjeszti, farka díszes kiképzésű. A két nagy ragadozó mellett az állatvilág szinte minden alakja előfordul címerképként. Kecskemét ágaskodó kecskéje olyan típusú címerkép, amely összefüggésben van a tulajdonos (esetünkben a város) nevével, azt mintegy elbeszéli. Ezért beszélő vagy névcímernek mondjuk. A különböző állatok igen alkalmasak arra, hogy névcímerré váljanak, gondoljunk Berlin vagy Bern címerének a medvéjére (németül a medve: Bär), vagy - hogy további hazai példákat említsünk - a Kiskunhalas címerében látható halakra, illetve a Szarvas címerében szökellő szarvasra. Valószínűleg beszélőcímet kapott a pajzsára Mátyás királytól 1479-ben Kossuth Lajos családjának egy korai őse, Miklós is a négyeit pajzs 1. és 3. mezejében balra fordulva ágaskodó kos formájában. (Zárójelben megjegyezzük, hogy egyes heraldikusok kecskének nézték az ágaskodó állatot, a Kossuth család hagyománya azonban kosnak tartotta.) A pelikánt úgy ábrázolták, hogy melléből patakzó vérrrel táplálja kicsinyeit. A régi heraldika sajátossága volt ugyanis, hogy bizonyos állatokhoz különböző mondák fűződtek, s ezek szem előtt tartásával illett megjeleníteni őket. Ilyen hiedelmek alakultak ki a daruról is: felemelt lábával követ tartva őrt áll, s elalvás, veszély esetén azt elejtve a koppanással figyelmezteti magát, társait. Így szerepel a daru a legrégebb festett címert ábrázoló magyar címeres levélen is, amelyet 1405-ben állítottak ki a Tétényiek és Haraszi András számára (57. ábra). De csúszómászók is szerepelhettek címerkép gyanánt! A Garaiak címerállata például a kígyó volt.

A címertan kedveli a növényvilágból választott címerképeket is. A liliom csak ritkán szerepel természetes formájában (mint például a Kossuth-címer pajzstalpából kinövő, három virágban végződő kerti liliom. A heraldikai liliom háromlevelű, a középső alul és felül hegyben végződik, az oldallevelek felül kifelé hajlanak, s a három levelet szalag tartja össze. Az arany liliom a francia királyok címerképeként vált ismertté, s a XIV században az Anjouk révén Magyarországon is közismertté vált. I. Lajos királyunk 1369-ben arany liliomokat adományozott Kassának, s bár utódai a város címerét többször bővítették (újabb címerképekkel,

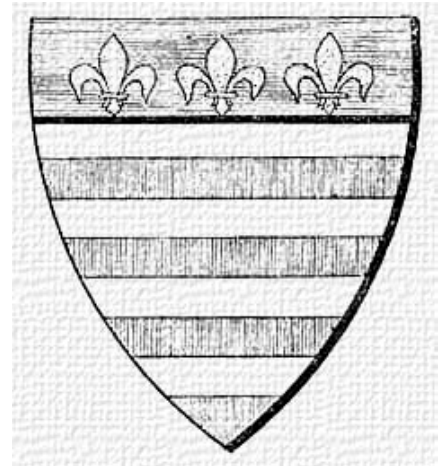
mesteralakokkal egészítették ki), a liliomok ma is uralkodó helyet foglalnak el Kassa címerpajzsán. A búzagalász, a szőlő más terményekkel együtt főleg a XVII-XIX. századi falusi pecsétek címerpajzsain szokott előfordulni.

Az égitestek is gyakran kerülnek a címerpajzsra. A Napot 16 sugárral szokták ábrázolni, ezek közül 8 lángszerű, 8 egyenes. Gyakran azonban szemekkel, orral, szájjal jelenítik meg (naparc). Erdély régi címerében – a XVII. századra kialakult magyarázat szerint - a Nap és a félhold a székelységet szimbolizálta, míg a növekvő sas a magyarokat. A hét bástya („vár”, „város”) a szászokat jelképezte. (nagypajzs, 4. mező.)

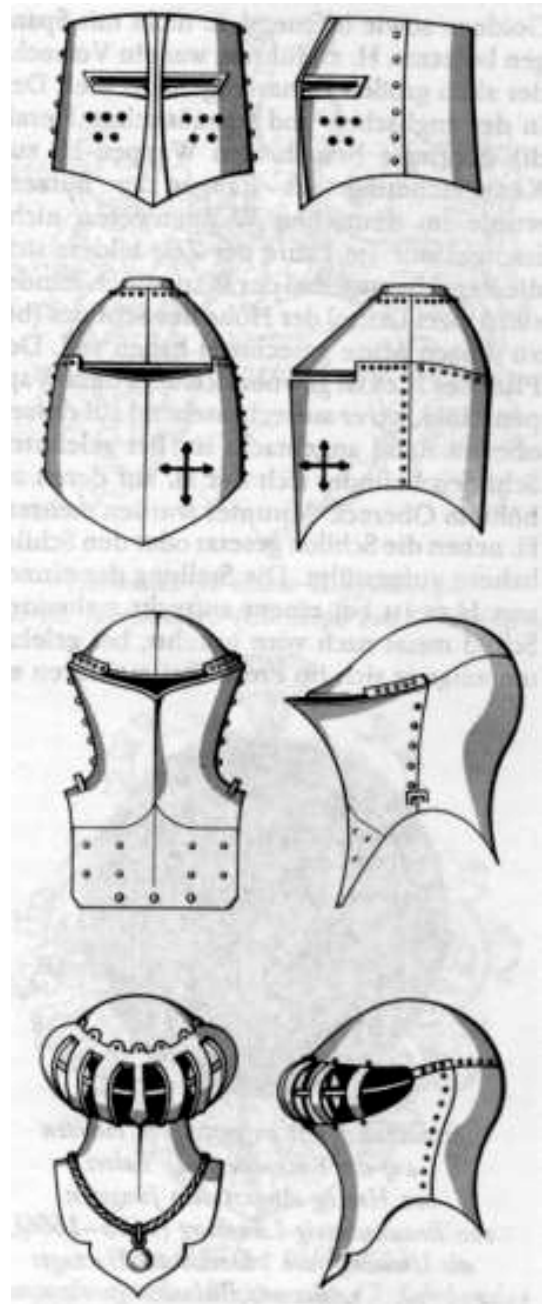
A bástyák, épületek, városkapu, városfalrészletek szintén kedvelt címerképek. Főleg a városi heraldikában szoktunk találkozni velük. De igen gyakran láthatunk a címerekben fegyvereket, szerszámokat, ruhákat, egyéb használati tárgyakat, amelyek révén a heraldika fontos támpontokkal szolgálhat a technikatörténet, a művelődéstörténet és más tudományok számára.

A régi korok címerein kedveltek voltak a bibliai alakok, vallási motívumok, szentábrázolások is. Igen gyakoriak a heraldikában a képzelet szülte címerképek: az egyszarvú többnyire ágaskodó helyzetben ábrázolt, homlokából kinőtt egyenes szarvval megjelenített ló. A griff a sas és az oroszlán kombinációja; feje, nyaka és szárnya a sastól, teste többi része az oroszlántól „származik”. Szárnyas és glóriát visel a feje körül Velence címerképe, Szent Márk oroszlánja. Az állati eredetű címerképek sorában már bemutatott kétfejű sas az egyfejűből jött létre: szimmetria kedvéért még egy fejet rajzoltak neki. (Ritkán háromfejű sas is előfordulhat.) A sárkányt pikkelyes testtel, a krokodiléhoz vagy grifféhez hasonló fejjel, hosszú farkkal szokták ábrázolni. A hárpia sas testére illesztett női törzsű és fejű szörnyalak. A sasember két szárnyas láb közt látható szakállas férfifej. Aszirén nőfejű tengeri szörnyeteg. A párduc feje a sastól, mellső lábai a sastól vagy az oroszlántól vannak kölcsönözve, hátsó teste és farka, valamint testhelyzete az oroszlánét formázzák.

Már a XIV-XV. századtól kialakult a - leginkább polgárok által - mesterjegyként, áruvédjegyként, házjegyként, kőfaragó jelként használt szimbólumoknak egy olyan változata is, amely pajzsra helyezett, egymást metsző vonalak kombinációjából állt. Ezek az eredetileg pajzs nélkül szerepeltetett jelek később pajzsokon ábrázolva is megjelentek, tartós használatban voltak, sőt apáról - a mesterséget folytató - fiúra öröklődtek is. Ezért, annak ellenére, hogy színtelenül szoktak szerepelni, újabban a heraldikusok is többször foglalkoznak velük, mert a címerek iránt támasztott legtöbb követelményt kielégítik. A régebbi szakirodalom nem tekintette címereknek őket, s így megfelelő magyar szakkifejezések sem alakultak ki ezeknek a heraldika határán fekvő mesterjegyeknek a leírására. Három évtizeddel ezelőtt Tompos Ernő a soproni városi levéltár ilyen típusú forrásokban bővelkedő anyagának a feldolgozása során, főleg a német szakirodalomban használatos vonatkozó kifejezések ügyes lefordításával kidolgozta a magyar terminológiát.

A címerpajzs felett gyakran szerepel sisak is. Ez a heraldika korai századaiban csaknem olyan fontos volt, mint a pajzs. Ezt bizonyítja az is, hogy az úgynevezett sisakpecséteken sisakdísszel együtt, de pajzs nélkül szerepelt. A heraldikában csata- és tornasisakokat egyaránt szoktak ábrázolni. Az előbbiek közül a XII. század végétől kezdték használni a csuporsisakot, amelyet több páncéldarabból szegecseltek össze, majd lapos lemezzel fedtek le. A szem vonalában egy-egy vágás biztosította a kilátást, a sisak alsó részén légzőlyukakat alakítottak ki. A sokkal nagyobb csöbørsisak jó száz évvel később vált divatossá. Nagyobb, súlyosabb volt a csuporsisaknál, a vállakra nehezedett, a fej szabadon foroghatott benne. Tetejét laposra vagy kúposra képezték ki. Szintén összezegecselt páncéllemezekből készült. Szemnyílásai a csuporsisakéhoz hasonlítottak, szájmagasságban rácsszerű áttörés volt látható. A csörsisak újabb évszázaddal később, a XIV. század végén, XV. század elején terjedt el. Szintén nehéz volt, ezért ezt is a vállon viselték. Alsó, a nyakat takaró része felívelt a szem magasságáig, s itt érintkezett a felső résszel. A csuporsisak a XIII. századtól, a csöbørsisak a XIV. századtól, a csörsisak a XV. századtól szokta díszíteni a címereket. Ugyancsak a XV századtól szerepelnek a tornasisakok is. A pántos sisaknál a csörsisak csőre helyén (többnyire 5-7 pánttól takart) arcrész látható. Később az egyre keskenyebbre kiképzett függőleges pántok mellett vízszinteseket is kezdtek alkalmazni, s így jött létre a rostélysisak.

A sisakot az álló pajzs felső peremének a közepére vagy a megdőntött pajzs magasabbra került sarkára szokták helyezni. Az élő heraldika korában a pajzsra csak egy sisak került, a hanyatló heraldika azonban, ha több címert egyesített egy pajzsban, több sisakot is helyezett rá. A páros számban szereplő

sisakok ilyenkor általában egymás felé fordultak, a páratlan számúak pajzsra helyezésénél a középső szembenézett, a többi feléje fordult. A késői heraldika korában történtek kísérletek a sisakok rangjelölésre való felhasználására is. Volt olyan felfogás, hogy a pántos, illetve rostélyos sisak kizárólag a („tornaképes”) nemességet illeti meg, a polgároknak „csak” csöbørsisakjár. A XVIII-XIX. században a bécsi udvar heraldikai szabályzatai a nemeseknek egy, a lovagoknak kettő, a báróknak három sisakot engedélyeztek.

A sisakdísz elválaszthatatlan a sisaktól. A heraldika születése idején nemegyszer még a sisakra festve fordul elő (Geoffroy Plantagenet zománc gyásztábláján is ráfestettek egyet a sisakra a pajzs oroszlánjai közül). Később azonban a sisakhoz - rendszerint csavarral - odaerősített különböző heraldikai tárgyak (szarv, szárny, toll, zászló, virágok, gallyak, emberi és állati alakok, illetve ezek testrészei stb.) szoktak sisakdíszként szerepelni. Igen gyakori volt, hogy a pajzs címerképét vagy annak egy részét választották sisakdísznek, ilyenkor a sisakdísz mázai is meg szoktak egyezni az illető címerkép (pajzson szereplő) mázaival. Az is

előfordulhatott azonban olykor, hogy a sisakdísz a pajzs ábrázolásától teljesen függetlenül. A sisakdísz a sisakhoz rögzítő csavarok elrejtésére szolgált a különböző színű szövetdarabokból font tekercs) és a többnyire 5 lombú (levelű) sisakkorona. Ezt közvetlenül a sisakra helyezték, nem tévesztendő össze a pajzs felső peremére festett rangkoronával. Olykor az is előfordult, hogy a sisakdísz sisakra erősítésének az elfedésére (bojtos) párnát alkalmaztak.

A címerek kedvelt díszítőeleme volt a pajzs körül többnyire ráncokba szedve lobogó kendő, a sisaktakaró (a régebbi szaknyelvben: orrjegy, foszlány). A legkülönbözőbb formákban fordul elő, olykor erősen bevagdalt, szinte már szalagszerű vagy levélszerű formájúra kiképezve. Belső oldala („bélése”) rendszerint más színű, mint a külső, többnyire összhangban van ez is a pajzs mázaival, de előfordul négy színű (sötétszínű) sisaktakaró is. Olykor címerképet, esetleg más ábrázolást is szerepeltetnek a sisaktakarón. Ha a pajzson több sisak szerepel, mindegyik takarója a „saját” sisakja címerének a mázaihoz szokott alkalmazkodni.

Főként a késői heraldika korában a címer díszítésére, viselője rangjának a jelölésére gyakran alkalmaztak bizonyos pajzson kívülre került díszeket. A pajzstartók (telamonok) olyan emberi vagy állati alakok, akik vagy amelyek- mellette, fölötté vagy mögötté elhelyezve - a pajzsot tartják, „örzik”. Megalkotásuknál általában tág tere nyílt a címerfestő egyéni találékonyságának, egyes országokban azonban (így hazánkban is) a címerlevelek többször leírták a pajzstartókat is, azaz megkötötték őket. Történelmi államcímereknek sokáig volt pajzstartója a kétfejű sas, majd a jobbról és balról lebegő, egy-egy fehérruhás angyal. Ha díszítő keret, növény övezi a pajzsot, kartusról (francia cartouche = keret) beszélünk.

Acímersátor és a címerpalást a pajzs mögé helyezett díszítések. Rendszerint bíbor vagy vörös színűek, szőrmével vagy hermelinnel szokás bélelni őket. Fejedelmi, nagyúri családok címereinek voltak a díszei. A címerpalást a korona alól indul ki. Ha az egész címer (koronástól, sisakostól) alá kerül, címersátorról beszélünk.

Egyes előkelők címereit olykor - főleg a késői heraldika korában - a pajzs mögé helyezett zászlókkal is díszítették. (Ha a pajzson fordul elő zászló, címerképnek tekintjük.)

A jelmondat (devise) egyes kutatók szerint a csatakiáltással van összefüggésben, mások a nyugat-európai heraldikában olykor szereplő jelvény, a badge kiegészítőjének tartják, illetve abból származtatják. A pajzs alatt (mellett) lebegő szalagon szerepel. Többnyire összefüggésben van a címerkép ábrázolásával. Főként a régi nemesi címerek kísérője volt, de elvéve városok címerpajzsához kapcsolva is látható: Párizs városa viharos vízen imbolygó vitorlás hajót ábrázoló címerének a jelmondata: „Fluctuat, nec mergitur” (Hánykolódik, mégsem süllyed el). Egyházi személyek szívesen alkalmazzák törekvéseik, céljaik tömör összefoglalására. Spányi Antal, 1998-ban kinevezett esztergomi-budapesti segédpüspök, címzetes tharrosi püspök címere fészében kicsinyeit saját vérével tápláló pelikánt, a fészek alatt a fa törzséről lecsúszó kígyót ábrázol. A pajzs mögött püspöki jelvényként (keresztvégű) kereszt áll. A címerkép leírása a bibliai Teremtés Könyvének a bűnbeesésről adott leírását idézi fel: a Sátán kígyó képében kísértette meg az első emberpárt. A címerben menekül, Jézus Krisztus legyőzte őt, a győzelem a kereszten született meg. A pelikán régi keresztény szimbólum, az eukarisztiát, magát Krisztust jelképezi, aki életét adta övéért, miként a pelikán is a régiek tudása szerint mellét feltépve, saját vérével táplálja kicsinyeit. A pelikán van felül, ami azt jelzi, hogy Krisztusé a dicsőség, ő a győző, öléle menekül a kígyó, azaz a Sátán. Ajelmon-dat, a régi katolikus köszöntés is ezt tükrözi: LAUDETUR JESUS CHRISTUS, azaz Dicsérettessék ajézus Krisztus!. A csatakiáltás a pajzs fölötti szalagra, a sisakdísz, sisakkorona és a sisak mögé kerül. Annak a rövid (igen gyakran csupán a középkori csatában a csapatot vezérlő főúrnak a nevéből álló) kiáltásnak a Nyugat-Európában divatos heraldikai megjelenítése volt, amellyel a harcmezőn az azonos

seregtestekhez tartozó harcosokat összegyűjtötték, buzdították. Ajelmondat és a csatakiáltás soha nem kerülhet a pajzsra! (Ha a pajzson feliratok, betűk, számok szerepelnek, címerképnek fogjuk fel őket.)

A rangjelölő koronák Nyugat-Európában a XVII. századtól terjedtek el. Hamarosan hazánkban is meghonosodtak. A különböző országokban egymástól eltérő típusaik alakultak ki. A magyarországi gyakorlat úgy fejlődött, hogy a nemesek 5 gyöngyös, a bárók 7, a grófok 9 gyöngyös rangkoronát használtak. (Gyöngyök helyett lomb alakúra kiképzett vagy függőleges koronaágak, fleuronok is szerepelhettek.) A rangkorona leírásánál mindig a címerrajzon látható gyöngy- vagy lombszámot nevezik meg. A rangkoronák elterjedésének az idején még nem alakult ki a gyöngyök számának a pontos rangjelölő szerepe, tehát az új típusú, sokgyöngyös korona még nem volt alkalmas a rangjelölésre; így fordulhat elő, hogy Károlyi Sándornak, a szatmári béke megkötőjének 1712-ben nyert grófi címerén a rangkorona nem 9, hanem 11 gyöngyös. A hercegek, a fejedelmek nem gyöngyös, hanem bíborral bélelt, nyitott vagy pántos (zárt) koronát helyeztek címerpajzsuk fölé. A magyar királyi koronát csak az uralkodói (állam)címer pajzsa fölé festették, a nemesi címerlevelek leírásában gyakran említett „királyi korona” általában 3 vagy 5 lombos (leveles) sisakkorona (s nem rangkorona).

Főként a nyugat-európai heraldikában fordul elő a marsallok méltóságjeleként a pajzs mögött harántosan elhelyezett marsallbot, illetve a tengernagyokjelvénye, a két horgony. Az egyházi méltóságok közül a pápa harántosan keresztbeállított arany- és ezüstkulcsot visel a pajzsa mögött, pajzsát (a XIV. század óta) hármassal korona, a tiara fedi. A XV. századtól a pátriárkák kettős („pátriárka”) keresztet viseltek a pajzsuk mögött. Az érsekek úgynevezett körmeneti keresztjét fokozatosan használni kezdték egyes püspökök is. A bíborosokjelvénye a vörös, széles karimájú kalap, amelyről vörös selyemzsinóron 15-15 (összesen 30) bojt csüng alá kétoldalt, 5 sorban (1-2-3-4-5). A pátriárkák kalapja zöld, s kétoldalt, zöld selyemzsinóron ugyancsak 15-15 bojtos, az érsekeké csak 10-10 (összesen 20) bojtos (négy sorban 1-2-3-4), a püspököké és a püspöki joghatóságú („nullius”) főpapoké 6-6 (összesen 12) bojtos (három sorban 1-2-3 bojt). Az alsóbb egyházi méltóságviselők jelvénye kevesebb bojt és viola- vagy fekete színű kalap. A püspökök méltóságjelvényként püspöksüveget (mitrát) is helyeztettek a címerükre, a pajzs mögé pedig (cölöp mentén, vagy haránt elhelyezett) hajlított végű, díszes pásztorbotot is rajzoltattak. Mindezekon kívül szokás a pajzsokat különböző rendjelekkel, kitüntetésekkel is feldíszíteni.

A címertörés a nyugat-európai heraldikában szokásos eljárás, amikor az azonos családon belüli egyes ágak vagy a házasságon kívül született („törvénytelen”) gyermekek megkülönböztetésére bizonyos változtatásokat hajtanak végre a családi címereken. Franciaországban és Itáliában csak a legidősebb fiú viselhette változtatás nélkül az apja címerét, Angliában még ő is csak apja halála után. A fiatalabbaknak tört címet kellett használniuk. Angliában olyan szigorú szabályok alakultak ki erre, hogy a pajzsra helyezett különböző jelekből meg lehetett állapítani a címer viselőjének a pontos családi helyzetét. így például az első fiú lebegő tornagallért, a második félholdat, a harmadik ötágú csillagot stb. viselt a címerében. A házasságon kívüli (basz-tard) születést bal harántszalagjelölte. Hazánkban a címertörésnek nem alakultak ki szabályai, de a rokon családok címerei Magyarországon is gyakran eltérnek egymástól. Így nemegyszer kutatói hozzáállás kérdése, hogy ezeket az eltéréseket címertörésnek fogjuk-e fel, vagy úgy tekintjük, hogy az illető nemzetség (család) egyes ágai önállósultak, és saját címereket választottak.

A címerszimbolika, a címereken (illetve külső jegyeiken) látható ábrázolások esetleges jelentéseinek a problematikája már régóta foglalkoztatja a heraldika iránt érdeklődőket. Igen nehéz kérdés, szimbolizáltak-e valamit a régi címerképek, heroldalakok, hiszen az ősi címerek legnagyobb részét pusztán pecsétek vagy más olyan források alapján ismerjük, amelyek csupán rajzot, esetleg festményt adnak, sőt még a címereket adományozó

oklevelek is aránylag ritkán térnek ki az egyes ábrázolások jelentésének a magyarázatára. Így elég kevés támpont áll a modern kor kutatójának a rendelkezésére, ha ki akarja deríteni, mit gondolhatott a félezer évvel ezelőtt élt címernerő (címertervező), amikor egy medvét, vadembert vagy egyebet kért (illetve tervezett) valamely címerbe. Sokat segít, ha el tudunk mélyedni a kérdéses címer megalkotása helyének és korának az eszmevilágában, de a mentalitástörténeti, eszmetörténeti, művelődéstörténeti kutatások jelenlegi állása mellett csak ritkán tudunk közelebb jutni a címerszimbolika kérdéseinek biztonságos vagy legalábbis valószínűsíthető megoldásához. Legkönnyebben a beszélő címerek (illetve egyes ábrázolásaik) szimbolikájára tudunk következtetni, ezek ugyanis egyértelműen utalnak a tulajdonosra. Nem szorul különösebb magyarázatra az 1434-es Lorberer-címer babérfája (babér németül Lorbeer), a budai Hufnagel Miklós 1537-ből ránk maradt pajzsábrájának a patkószöge (Hufnagel = patkószög), Kecskemét címerének a kecskéje stb. Olykor a pajzs színe is „elbeszélheti” a tulajdonos nevét, így például a Grünfeld-címerben a zöld (németül zöld = grün, mező = Feld). Gyakran a címert adományozó oklevél utalásai igazítanak el. Zágrábi Dabi Mihálynak Zsigmond királytól 1430-ban kapott armalisa (címereslevele) a címernerő borbély minőségében teljesített szolgálatait említi, így nyilvánvaló, hogy a pajzsán szereplő, gyökerével felfelé fordított három emberfog Dabi ügyes foghúzásaira emlékeztető címerkép. Még egyszerűbben feloldható a címer szimbóluma olyankor, ha a címeres levélbe beleírták, a pajzs melyik ábrázolása mit jelent. Óvatosan kell azonban eljárunk, ha az így leírt szimbólummagyarázatokra támaszkodva általánosítani akarunk, mert igen gyakran előfordul, hogy a megadott értelmezés pusztán az adománylevélben leírt egyedi esetre vonatkozik. Az 1429-ben kelt Kölkedy-címer magyarázata szerint például a sasláb azt jelenti, hogy amit a címerszerzők az alázatosság és a vitézség körmével megragadtak, állhatatosan meg is tartják. Ezzel szemben egy Habsburg Rudolfal szemben ellenséges beállítottságú XIII. századi esslingeni forrás szerint a sasláb a madarak halálát jelenti. (A sas volt Rudolf mint német-római császár címerállata.) De több egymástól különböző tudattartalom kötődhetett az idők folyamán az egyes címerképekhez.

A magyar államcímer vörössel és ezüsttel hétszer vágott első fele a középkorban az uralkodói címerre, s ezzel a király országot illető tulajdonosi jogára utalt. AXVI. század elejére kialakult (s Werbőczy Hármaskönyve révén csakhamar közismertté vált) újabb értelmezés a pajzsfél 4 ezüst sávjában az ország négy legnagyobb folyóját, a Dunát, a Tiszát, a Drávát és a Szávát látta. Ennek analógiájára alakulhatott ki a barokk korban a hasított pajzs másik felében látható, eredetileg pusztán a kettős kereszt talapzataként alkalmazott zöld (egy, majd hármas) hegynek a három nagy hegységre - a Tátrára, Fátrára és Mátrára utaló szimbolikája. (Ez utóbbi magyarázatot a Hármaskönyv szerzője még nem említi.)

A címerleírás az az eljárás, amikor egy festett vagy rajzolt címert szóban, írásban is bemutatunk. Több fajtája lehetséges. Címertani, művészettörténeti elemzéseknél gyakran csak egy-egy részletet emelünk ki a címerből, máskor teljes részletességgel ismertetjük. A régebbi heraldikai irodalomban kialakult egyik felfogás szerint bármely címert olyan pontosan kell leírni, hogy a leírás alapján az egyértelműen lefesthető legyen. E felfogás követői aztán a címertantkínos akribiával szövegezett megfogalmazások, heraldikai szakszóhalmazok tárházává „fejlesztették”, pedig az ilyen öncélú, precízkedő szörszálhasogatások semmi újat nem hoztak a tudomány számára. Ez persze nem jelenti, hogy a másik végletbe essünk és azt valljuk, hogy a címereket felesleges leírunk, úgyszólván vannak festve, rajzolva. Olykor már csak a nehezen azonosítható címerképek néven nevezése is szükségessé teheti a címerleírást, máskor a címerpajzsok kicsiny felületére összezsúfolt ábrázolásait, illetve azok egymáshoz való viszonyát segítünk tisztázni vele.

A célnak megfelelően leírhatunk egy címert részletesen vagy kevésbé részletesen. A dolog természeténél fogva nehezebb leírni a heraldika szabályai ellen vétő (antiheraldikus) címert, hiszen a tudományos terminológia a szabályokat követő ábrázolások megnevezésére

alakította ki a szakszavakat. A pajzs alakja a századok folyamán igen változatos lehetett, s ugyanazokat a címerképeket, heroldalakat a legkülönbözőbb alakú (és helyzetű) pajzsokba is behelyezték. Ezért a pajzs alakját és helyzetét nem kötelező megadni, ennek ellenére a legtöbbször mégis szerepelni szokott a címerleírásokban. Minthogy a pajzs a címer legfontosabb része, a leírást is azzal kezdjük: vágott-e, hasított-e, milyenek a mázai. Több részre osztott pajzsnál lehetőleg a főbb helyre került címerképeket, heroldalakat mondjuk előbb, tehát a jobb oldali (első) mezővel kezdjük a leírást. A négyeit pajzsnál, ha például az 1-4. és a 2-3. mezők mázai megegyeznek, ezt rögtön meg kell mondani, s ha az egyes negyedek címerképei is megegyeznek, természetesen csak egyszer kell az azonos ábrázolású mezőket bemutatnunk; ellenkező esetben mindegyikre külön kitérünk. Ha teljes címerünk van, akkor a pajzs után kerülhet sor a sisak(ok)ra, a sisakdísz(ek)re, a takarókra, a méltóságjelvényekre, a csatakiáltásra jelmondatra stb. A Habsburg uralkodók magyarországiak számára kiállított címeres levelein a címer mögött gyakran - képzőművészeti alkotásként is figyelemre méltó - háttérfestményt (táj, épületek stb.) is találunk. A címerleírásnál ezekről nem szokás szólni.

ARCHONTOLÓGIA

Az archontológia betű szerint olyan „tudományt” jelent, amelynek tárgya az archontes. A görög szó jelentése: uralkodók, vezetők; latinra legjobban a régentes szóval fordítható. Az archontológia formai jelentése tehát: „az uralkodók/vezetők tudománya”. Valójában az archontológia szó a történettudomány műszava, és kétféle értelemben használatos. Elsősorban olyan listákat (névsorokat, névsor jellegű szöveges összeállításokat) nevezünk így, amelyek időrendben tartalmazzák egy adott tisztség (hivatal, méltóság) összes viselőjét, természetesen tisztségviselésük dátumhatáraival együtt. Jelölheti továbbá a szó azt a (történetkutatói) tevékenységet is, amely ilyen listák összeállítására irányul. Az alábbiakban, hogy a félreértéseket elkerüljük, archontológián csakis ezt a tevékenységet magát fogjuk érteni, míg az ennek során elkészült összeállításokat archontológiai segédletnek, névsornak vagy listának nevezzük.

Az archontológia fogalma és története

A magyar történelem kutatói és tanulmányozói számára régóta szükséges segédlet az ország legfontosabb közjogi és udvari tisztségviselőinek könnyen áttekinthető táblázatos összeállítása és a tisztségviselők pályafutásának rövid ismertetése. Ezzel a témakörrel foglalkozik a történeti segédtudományoknak az az ága, melyet archontológiának nevezünk. Az archontológia helye a hivataltörténet mellett van és a tisztségviselők személyével foglalkozik, lényegében tehát személytörténet, de mindig szoros kapcsolatban a betöltött funkciókkal. Az általános életrajztól, mely sok szempontra terjedhet ki, éppen abban különbözik, hogy a személy és a hivatalos pályafutás kapcsolatrendszerében marad. Szorosan kapcsolódik a közigazgatás-történethez és a történeti kronológiához, de a család- és a szorosan vett társadalomtörténethez, a történeti szociológiához is.

Az archontológia neve görög eredetű (a görög arkho = élen járni szóból ered), de a fogalmat a köztudatba Johann Philipp Abelinus, írói nevén Joannes Ludovicus Gotofredi XVII. századi német történeti és földrajzi író vitte be Archontologia Cosmica című gyűjteményes művével (1638). A méltóságviselők összefoglaló ismertetéseit addig a kronológia diszciplínájába sorolták. Mivel a kronologikus elem benne bizonyos fokig meghatározó, azért a tudományág is csak fokozatosan vált el ettől. A címtárak, titulátúrák, melyek - naptárral egybekötve vagy anélkül - egy-egy időpontra vonatkozólag adják meg a különböző tisztségviselőket, még ennek a fejlődési fázisnak a már forrásbázissá vált emlékei. Idővel azonban a tisztségviselők időrendje egyre inkább kibővült a legfontosabb életrajzi elemekkel is. A mai archontológia mint tudományág nemcsak arra a kérdésre felel: mikor, kik voltak valamely tisztség betöltői, hanem arra is: mik voltak. Tehát azt a közeget is tanulmányozza, melyben éltek. Kérdése tehát az is: vallásilag, etnikailag, demográfiailag hová, milyen csoportba sorolhatók be a tisztségviselők.

Magyarországon az archontológiának régi hagyományai vannak. A Szepesi Kamara tisztségviselői kara 1602-től vezette saját kebelén belül személyzeti történetét, a katolikus plébániák Historia Domusamak mintájára. Országgyűlési titulátúra 1608-ból ismeretes.

A XVII. század végéről ránk maradt a magyar- és horvátországi püspökök archontológiája. Horvátországban Paulus Ritter 1710-ben készítette el - az országos méltóságok közül talán elsőnek — Chronologia banorum című kéziratos művét, amely messze túlmutat a címén, mert nemcsak kronológiát, hanem életrajzi, működési, sőt heraldikai leírást is tartalmaz, így valódi archontológiának tekinthető.

A XIX. század elején hazánkban az archontológiai munkálat nagy lendületet kapott, annyira, hogy kísérlet történt az első enciklopédikusjellegű összefoglalásra is. Grossing József (1751—1830) katolikus pap Pozsonyban 1806-ban nyomtatásban adta közre az addigi kutatások összefoglalását Tabulae Chronologicae... Regni Hungariae... ab Anno Christi nato millesimo usque ad nostra... tempora címmel. A kötet nagy haránt folio-méretű és tartalmazza

a magyar királyok, az esztergomi érsekek, a nádorok, országbírók, horvát bánok, erdélyi vajdák és fejedelmek, macsói és szörényi bánok, a tárnok-, ajtónálló- és főlovászmesterek, a temesi és pozsonyi grófok és a királyi kancellárok — addig ismert — kronológiai adatait. A szerző tisztában volt vele, hogy műve még hézagos, azért kérte, hogy a történeti tanulmányokat folytatók egészítsék azt ki, s e célra a rovatokban, utólagos kéziratos bejegyzések számára helyet is hagyott.

Bizonyára Grossing munkájának indíttatására, de részint a levéltári rendezőmunka segédletéül készítette az 1810-es években Lendvay Ignác Márton (1739—1814) kamarai levéltárnok, majd igazgató azt a nagy kéziratos összefoglaló munkát, mely máig is alapja és váza a legmagasabb méltóságviselőkről készült archontológiai összeállításnak; az Országos Levéltárban E 683 jelzet alatt őrzött *Libri Dignitariorum* köteteit. Ezek közül a világi méltóságokat az 1. kötet tartalmazza, ennek címe *Dignitates saeculares*; a 2-4. kötet az egyházi méltóságokat *Dignitates ecclesiasticae I—II.* címmel, ebből másodpéldány is van. Az 5. kötet, a *Catalogus comitum comitatum* a főispánokat közli, de nem minden vármegyéről, csupán 23-ról. A kötetünkben szereplő összeállítás a *Dignitates saeculares* - tehát az első kötet - 1526 és 1848 közti adatain alapszik, kiegészítve azokat az újabb kutatások eredményeivel. Meg kell jegyezni, hogy ez a most már több mint százhatvan éves forrás sok esetben pontosabb és megbízhatóbb, mint az újabb kutatók néha téves átvételeken alapuló közlései. A középkori — Mohács előtti - adatokat Fügedi Erik forráskutatásaival kiegészítve már közzétette, így itt most terjedelmi okokból csak az újkori részt közöljük.

Visszatérve a XIX. századi archontológiai munkálatokhoz, megjegyzendő, hogy Lendvay munkája nem vált közismertté, megmaradt levéltári segédletnek. Így magyarázható, hogy az általa egyszer már elvégzett munka elkészítésével később mások is foglalkoztak.

Fontos Csergheő Ferenc (1775—1855) dunántúli ítélő táblai ülnök munkássága is, ki a tábla fennállásának százéves évfordulójára adta ki Sopronban 1824-ben *Historia Tabulae Judicariae Districtualis Trans-Danubiane...* című művét, melynek függeléke a tábla bírának és alsóbb hivatalnokainak rangsoros időrendi táblázata. Ennek a munkának az a jelentősége, hogy — mai ismereteink szerint — ez az első olyan, utólag készült archontológiai összeállítás, mely egy hatósági szerv teljes személyzetére kiterjeszkedik a vezetőktől kezdve a legkisebb ideiglenes jellegű hivatalnokokig, tehát egy bíróság teljes archontológiája. Mivel a bírósági levéltárak a II. világháborúban és később, 1956-ban az Országos Levéltárban igen súlyos károsodást szenvedtek, ennek a hivatali karnak a rekonstrukciója - a források pusztulása miatt — ma már nem is volna lehetséges.

A XIX. század egyik jeles archontológiai kutatója Waltherr László Imre (1788-1865) a gróf Károlyi-család levéltárnoka, aki különösen a középkori egyházi és világi tisztviselőkre vonatkozó gyűjtőmunkát végzett. Művei — világi tisztviselők, középkori főispánok, valamint érsekek és püspökök nevei — kéziratban maradtak és halála után az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába kerülnek. Hasonlóképpen kéziratban maradt Nagy Imre (1822-1894) kúriai bíró, jogtörténész adatgyűjtése is, kinek műve, az *Archontologia Status Historicus Dominorum Praelatorum et Magnatum... Regni Hungariae*, valószínűleg az 1860-as évekből származik és szintén az Országos Széchényi Könyvtárba került. Ez a kézirat már az archontológia megjelölést viseli. Jelentős munkásságot fejtett ki az archontológia terén a magyar történetírásban termékenységevel is kiemelkedő enciklopédista Nagy Iván (1824-1898) is, kinek ez irányú kézirateit szintén az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Működött az archontológia terén Rómer Flóris (1815-1889), a kiváló paptudós is.

A XIX. század közepén a fellendülő oklevélkutatással kapcsolatosan egyre inkább nélkülözhetetlenné válik főleg a magasabb méltóságviselők sorozatának pontos ismerete, mert ez segítséget nyújthat az oklevelek azonosításához. Sajátos, hogy ez a munka mégis mintegy száz évet váratott magára. A törekvés nem hiányzott. A Századok c. folyóirat megindulásától kezdve magáénak vallotta az archontológiai munkák közlését. Különösen az

1870-es években sok egyházi és világi tisztségviselő-sorozatjelent meg a folyóirat hasábjain, főleg Pesty Frigyes tollából. Összefoglaló munkára mégsem került sor, s ez részben bizonyára az ún. közjogi történet szemlélet következménye volt. A rendi-népfelségi történet szemlélet az 1526 utáni tisztségviselőket a Habsburg uralkodóházzal való kapcsolatuk miatt negatívan ítélte meg, s ez a felfogás utóbb sem változott. De a megyei tisztikarok, a fejedelmi Erdély archontológiájának elkészítése sem vonzotta a kutatókat. Talán a mélyebb ok az volt, hogy az archontológia sok aprómunkát, adatgyűjtést kíván meg, ami kevésbé csábította a hazai történészeket.

Eközben külföldön jelentős publikációs tevékenység bontakozott ki az archontológia terén. Elég talán Boyer de Saint-Suzanne Franciaországban, Párizsban 1868-ban megjelent *Le personnel administratif sous l'Ancien Régime* című munkáját, vagy Németországból Pius Bonifacius Gams *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae* című Regensburgban 1873-1886 között kiadott nagy egyházi archontológiáját említeni.

A millennium körüli évtizedekben ismét pozitív változás mutatkozott. Az országos méltóságok összefoglalására ugyan akkor sem került sor, megjelent azonban megyesi Somogyi Zsigmond munkájaként, előbb Szombathelyen 1889-ben Magyarország főispánjainak albuma, majd Budapesten 1903-ban ennek újabb kiadása Magyarország főispánjainak története 1000—1903 címmel. Ezek a kötetek az archontológiai munkálatok szempontjából kétségkívül úttörők voltak, de a megyéktől összegyűjtött adataik — a korábbi korszakokra vonatkozóan - sok kívánnivalót hagynak hátra. A Borovszky Samu-féle Magyarország vármegyei és városai sorozat kötetei, amelyek a századforduló éveiben jelentek meg, legtöbbször beérték az egyes megyék fő- és alispánjainak sorozatával. Általában inkább e sorozaton kívül akadtak olyan megyei monográfiák, melyek a tisztségviselőkkel behatóbban foglalkoztak. Ilyen volt pl. Márki Sándor Arad és Karácsonyi János Békés megyéről készült monográfiája, melyek a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek alapján az egész megyei hivatalnoki kart felsorolták.

A századforduló után jelent meg Payer von Thurn Rudolf *Die Kaiserlichen und Königlich Hofstellen 1749-1848 c.* munkája (Wien, 1902.), és ennek időben visszafelé való folytatása, a *Die Kaiserlichen Hofchergen und Chefs der deutsch-erbländischen Hofstellen 1657-1749* (Wien, 1906.). Témakörüket tekintve ugyanazok, mint amit összeállításunk magyar vonatkozásban most közöl, és ami - mint az előbbieken látható volt - immár 160 éve vár kiadásra.

Az első világháború előtti időből meg kell említeni három olyan magyar archontológiai munkát, mely részletességével kiválik. Az egyik Kollányi Ferenc *Esztergomi kanonokok 1100-1900* (Esztergom, 1900.) című feldolgozása. Kinevezési sorrendben közli a kanonokok életrajzát és működését, ezt betűrendes névmutatóval kiegészítve.

A másik feldolgozás Choboth Ferenc és Csáky Károly Emánuel kétkötetes műve, *A váci egyházmegye történeti névtára* (Vác, 1915—1917.), mely túlmutat az archontológián, mert történeti, földrajzi és plébániatörténeti lexikon is. A mű összesen 1617 pap életrajzi adatait közli. A harmadik említésre méltó mű 1914-ben Budapesten jelent meg, címe: *Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a Magyar Királyi Szent István renddel kitüntetetteknek*. A Szent István Rend irodája adta ki és német nyelven is megjelent.

Az első világháború utáni években hosszabb ideig nem készültek önálló archontológiai munkák. 1940 körül egyszerre változott meg a helyzet, hihetőleg azért, mert a személytörténet – családtörténeti összefüggései miatt - hirtelen ismét az érdeklődés homlokterébe került.

Az archontológia vizsgálati módszere

Ember Győző az 1930-as években két fő pontban jelölte meg az archontológiai kutatás célját: 1. Kik voltak a tisztviselők? 2. Mik voltak a tisztviselők? Az első feladata az

adatgyűjtés, a második az adatok rendszerezése és kiértékelése különféle statisztikai stb. módszerekkel.

Azzal kapcsolatban, hogy kik voltak a tisztviselők, elsőként a személyek nevét és hivatali működésük évkörét kell pontosan meghatározni levéltári kutatásokkal, kronológiai sorrendben. Az archontológiai ismertetés váza a funkció, a név és az évkör megadása. Ezt követi a többi (pl. életrajzi) adat ismertetése. Az ismertetés típusa különféle lehet: 1. funkciók szerinti névjegyzékek, a személyek működési évkörével, évkör szerinti (kronológiai) sorrendben; 2. funkciók szerinti névjegyzékek, a személyek működési évkörével, évkör szerinti sorrendben, az előlépési, illetve életrajzi adatokkal kiegészítve; 3. funkciók szerinti névjegyzékek, a személyek működési évkörével, részletes narratív életrajzokkal és a működés tüzetes értékelésével; 4. bizonyos funkciókat betöltő személyek más rendszerezésű (pl. alfabetikus, territoriális stb.) életrajzi és működési gyűjteményei egy meghatározott évkörön belül; 5. évenként ismétlődő funkció-táblázatok, a változások feltüntetésével a funkciókat betöltő személyek sorában.

Azzal kapcsolatban, hogy mik voltak a tisztviselők, vizsgálandó: 1. az etnikai származás, territoriális eredet; 2. a vallási hovatartozás, világnézeti magatartás; 3. a társadalmi helyzet, rendi állás; 4. a vagyoni körülmények, birtokviszonyok; 5. a képzettség, iskolázottság; 6. a családi állapot, házassági kapcsolatok; 7. az életkor, élettartam; 8. működési határfok, karrier; 9. hivatásbeli eredmény, jelentőség; 10. esetleges más irányú alkotói tevékenység (pl. irodalmi).

Ha lehetséges, meg kell adni az állásbetöltés módját, mely lehet helyettesítés (substitutio), kinevezés (resolutio) és megbízás (commissio). Valószínűsítés esetén az évszám után kérdőjelet kell írni. Az archontológia-készítés számára hasznosítható levéltári források a hivatali személyzeti iratok (gremiáliák), tanácsulési jegyzőkönyvek, a beadványok (kérelmek) sorozatai, személyzeti és minősítési lajstromok, fizetési kimutatások, számadások, pénztárkönyvek; a különböző egyházi és világi (állami, törvényhatósági) összeírások, anyakönyvi adatok, családi levéltárak, hiteleshelyek iratai, egyes kéziratok, a misszilis levélanyag. A 18. század derekától rendelkezésre állnak a nyomtatott tiszticímterek is.

Az archontológiakészítésnek a többi tudományos munkához hasonlóan három fázisa van: 1. előtanulmány, 2. anyaggyűjtés, 3. szerkesztés. Az előtanulmány részeként az első feladat az archontológia tárgyát képező szervezet (hivatal, intézmény, üzem) működésének történeti jellegű tanulmányozása a nyomtatott kiadványok és a levéltári anyag alapján. El kell dönteni, hogy milyen szintig történjen a vizsgálat (vezetői, döntéshozói és intézkedői, teljes személyzeti archontológia). Az anyaggyűjtésnél törekedni kell a lehető legnagyobb teljességre, összhangban a vizsgálat céljával. A kijegyzetelés határát a személyek száma, a fluktuáció sebessége, a szervezetben betöltött szerep, a vizsgált időtartam, a források teljessége jelöli ki. Az anyaggyűjtésnél ügyelni kell arra, hogy az csak a fordulópontok megvilágítását szolgálja. Az archontológia-készítés célja nem szervezetek, hanem személyek történetének feltárása bizonyos funkciókban. A szervezetek története ugyanis a hivatal-, illetve üzemtörténet része. Ezért az adatgyűjtésben a személyi adatoké az elsőség. Célszerű minden egyes személyre vonatkozó adatot külön cédulára kiírni, forrásmegjelöléssel, ami külön rövidítési nomenklátúra készítését is megkívánja. A szerkesztésnél az adatokat tanácsos előbb rangfokozat szerint csoportosítani, egybevetni, majd ezek alapján elkészíteni a rangosztályok táblázatait. Ezután a személyi adatokat újra egyesíteni kell, ami kirajzolja az egyes személyek pályaképét és a feldolgozás végén mutatoul is szolgálhat. Az adatrendezés két szempontja tehát a személynév és az időrend. Az archontológia kiegészítője a létszámtáblázat. Ez készíthető egyes források (pl. személyzeti összeírások) vagy utólagos összegzés alapján. Az utóbbi által kimutatható egy üzem, hivatal, intézmény személyzetének alakulása egy szabályos időtartamon belül (10, 20, 50 stb. éves periódusban) vagy adott

szempont szerint (származás, vallás, nemzetiség, társadalmi megoszlás, lakhely, városnegyed, iskolai végzettség, életkor, nem stb.).

Az archontológia-készítés egyik legfontosabb kérdése a nevek írásmódjának meghatározása. Ezek a múltban, a 19. század végéig, egy család, sőt egy személy esetében is gyakran változtak. Ez egyaránt érvényes a személy saját maga és az ő nevének mások általi leírására is. Ezért az archontológiában megállapított névformák írásánál következetesen kell eljárni, az esetleges eltéréseket jelezni kell. A nevek írásánál háromféle eljárás lehetséges: 1. a forrás szerinti szöveghű közlés, 2. a mai névalak szerint rekonstruált írásmód, 3. plurális forma (egyenként közöljük a szöveghű nevet, az esetleges szövegbeli variánsokat és a modern alakot). A legjobb az utóbbi, de egyben a leghelyigényesebb. A családneveknél meg kell tartani az archaikus írásmódot. Nemesi családoknál mérvadó a Liber Regiusban szereplő névforma. A nemesi és nem-nemesi partikulák (de, von stb.; holland-flamand van, de, skót mc, mac stb.) akkor tüntetendők fel, ha a névhez szervesen hozzátartoznak, akárcsak a főnemesi (hg., gr., br.; prin., com, br.) és a képzettségi (dr. utr. jur., dr. med., dr. phil., ing., kand., tud. dr.) címek. A nem-római betűs nevek átírásánál a könyvtárak által elfogadott átírási szabályokat kell alkalmazni.

Az archontológiát olykor - elsősorban jól hangzó neve miatt - a történeti segédtudományok közé számítják. Ez azonban nem indokolt, mert alapvetően különbözik tőlük. Ami a legfontosabb: nincs olyan eleve adott tárgya, mint a valódi segédtudományoknak (oklevél, kódex, írás, felirat, pecsét, címer). Épp ellenkezőleg: az archontológia tárgya maga a tevékenység során keletkezik. Nincs továbbá sajátos szókincse sem (mint például a heraldikának), sem sajátos módszertana (mint a paleográfiának). Helyesebb ezért az archontológiát nem segédtudománynak tekinteni, hanem olyan tudományos tevékenységnek, amelynek célja bizonyos típusú történettudományi segédletek összeállítása.

Fontosságából ez a megállapítás mit sem von le. Archontológiai segédletekre a történésznek úgyszólván mindennap szüksége van, foglalkozzék bármilyen korszakkal és területtel. E segédletek elkészítése látszólag egyszerű: össze kell gyűjteni azokat a forrásadatokat, amelyekből egy-egy tisztségviselőinek listája összeállítható. A források mennyisége és jellege azonban, mint tudjuk, korszakonként és országonként nagyon különböző, ezért a gyűjtés során felmerülő problémák is mások. Elvben a feladat ugyanaz, ha a készítendő lista a római provinciák helytartóit, aXIII-XVII. századi Franciaország sénéchaljait, a magyarországi nádorokat vagy a XDC-XX. századi Olaszország kormányainak tagjait foglalja magában. A felhasználandó források azonban távolról sem egyformák, ezért mindegyik esetben speciális képzettségre - ezen belül az illető források és sajátosságaik alapos ismeretére - van szükség. Az alábbiakban a magyarországi történészképzés igényeinek megfelelően csak azokról az archontológiai ismeretekről lesz szó, amelyek a magyar történelemhez és azon belül elsősorban a középkorhoz kapcsolódnak. Egyfelől mert az archontológiai segédletek iránti igény - éppúgy mint a történeti segédtudományok eredményei iránt általában - a középkor kutatása során jóval gyakrabban merül fel, mint a későbbi korokéban. Másfelől mert a magyar középkor archontológiai segédleteinek összeállítása során olyan sajátos problémák jelentkeznek, amelyek a későbbi századok kutatásában jórészt ismeretlenek.

Az archontológia célja, hogy használható segédletekkel könnyítse meg egy történeti témaesetünkben a magyar történelem - kutatóinak mindennapi munkáját. Azt tehát, hogy milyen segédletek készülnek, a kutatók igénye szabja meg. Az igény alakította úgy, hogy az archontológiai kutatás - és nemcsak Magyarországon - elsősorban a mindenkor politikai elitet alkotó személyekre terjed ki, azaz egy ország vezető hivatalviselőiről, legfontosabb (egyházi és világi) méltóságairól szolgáltat névsorokat. Ezek ismerete mellőzhetetlen a szűkebben vett történettudomány műveléséhez, de gyakran mutatkozik irántuk igény a rokon

tudományokban is (főleg a régészetben és a művészettörténetben). Az ilyen széles körben igényelt listák készítése tekinthető az archontológia tárgyának.

Egy-egy kutatónak a munkája során természetesen rengeteg másféle hasonló listára is szüksége lehet. Egy megye vagy egy város történetének kutatásakor többnyire nélkülözhetetlen a tisztikar, illetve a magisztrátus névsorának ismerete. Annak, aki egy vállalat történetével foglalkozik, szintén kívánatos listát készítenie az igazgatókról, főkönyvelőkről, sőt az osztályvezetőkről is. Mindeme listák összeállítása azonban speciális kutatói jeladat, mindig egy-egy szűkebb kutatói program része, és nem sorolható az archontológia tárgykörébe, mert ennek feladata az, hogy általános - az egész ország történetével kapcsolatban jelentkező - kutatói igényt elégítsen ki.

A középkori Magyarország archontológiájának összeállításában a legfontosabb forrástípus az úgynevezett méltóságsor (series dignitatum). Altalánosságban így nevezzük a tisztségviselők ama névsorát, amelyet egy oklevélbe illesztettek. Királyi és káptalani kiadványokban találkozunk vele, mindig az oklevél záradékában (eschatocollumában), annak is a legvégén, a dátum után. A káptalani kiadványok rendszerint csak a káptalan tisztségviselőit tüntetik fel (egyedül az egrai káptalan oklevelei tartalmaznak ennél többet), míg a királyi oklevelek az ország egyházi és világi főméltóságait. Tárgyunknak megfelelően az alábbiakban ez utóbbiakról, a királyi oklevelek méltóságsoráról lesz szó.

A méltóságsor a magyarországi okleveles gyakorlat sajátos fejleménye, vagyis ebben a formában másutt ismeretlen. Külsőleg emlékeztet a más országokban elterjedt úgynevezett tanúnévsorra (német: Zeugenliste). A tanúnévsor azonban mindig azokat a személyeket sorolja fel, akik/e/m voltak az oklevél kiállításakor, és ezáltal tanúsítják annak hitelét. A méltóságsor ezzel szemben olyan személyek nevét tartalmazza, akik az oklevél kiállításakor - jelenlétükre való tekintet nélkül - hivatalban voltak, azaz egy adott hivatalt (tisztséget) éppen akkor viseltek.

Méltóságsor mindig - a káptalani kiadványok esetében is - olyan oklevélben található, amelyet ünnepélyes (privilegiális) alakban bocsátottak ki, és függő pecséttel erősítettek meg. A dátumot ilyenkor, mint az oklevélből tudjuk, a római naptár szerint adták meg. Királyi oklevelek esetében a függőpecsét mindig a kettős felségpecsét (sigillum duplex). (Az egyetlen kivétel Albert király 1438. évi oklevele. Albert, mivel nem használt nagypecsétet, az oklevélre titkos pecsétjét függesztette.)

Privilegiális alakban olyan döntéseket - birtokadományokat vagy egyéb kiváltságokat - foglaltak írásba, amelyek örök érvényűnek és megkérdőjelezhetetlennek számítottak. Arról, hogy a méltóságsornak mi volt ebben a szerepe, megoszlanak a vélemények. Vannak, akik szerint pusztán „korjelölő” funkciója volt: az oklevél hitelességét volt hivatva növelni, és a hamisítások megnehezítésére szolgált. Más nézet szerint - mi ezt tartjuk valószínűbbnek - elsősorban közjogi jelentőséggel bírt: az országnagyok névsora azt jelképezte, hogy az oklevél tartalma az ő hozzájárulásukkal született. Ugyanazt fejezte ki tehát írott formában, amit a kettős pecsét tárgyi jelképként. Ahogyan a felségpecsét két oldala az uralkodó és az „ország” - a királyi tanácsot alkotó országnagyok - együttes akaratát jelentette meg, ugyanúgy tükrözte azt az uralkodó neve alatt kibocsátott oklevél a főméltóságok névsorával megtoldva.

A királyi méltóságsor a korábbi tanúnévsorból alakult ki, mégpedig III. Béla uralkodása idején, egyidejűleg a királyi oklevéladás formalizálódásával és ugrásszerű megnövekedésével. A legkorábbi névsor 1181-ből maradt fenn, és 1197-től kezdve már évről évre találkozunk vele. Ettől kezdve több-kevesebb folyamatossággal az újkorig használatban maradt, és a középkor végéig az archontológia legfontosabb, olykor egyedüli forrását jelenti. Számos országos főméltóság betöltőinek névsora csakis a méltóságsorokból állítható össze viszonylagos teljességgel. A forrástípus jelentősége 1490 után csökken, és 1526 után mégis

szűnik, mert ekkor már más jellegű és pontosabb források állnak - mégpedig nagy tömegben - a kutató rendelkezésére.

Jellegéből következően a méltóságsor az ország mindenkori vezető méltóságait foglalta magába: mind az egyháziakat (főpapok, praelati), mind a világiakat (bárok, barones). Eredetileg belőlük állt a királyi tanács. Atanács aXV század folyamán kibővült olyan tagokkal is, akik nem viseltek országos méltóságot: előbb (a Hunyadi-korban) a főnemesi családok vezető tagjaival, akik ezóta bárónak számítottak; később (ajagelló-korban) az országgyűlés által választott köznemesekkel. A méltóságsor azonban ekkorra már formalizálódott, és a hagyománynak megfelelően mindvégig csak a tisztségviselő személyeket - Werbőczy megfogalmazása szerint „az ország igazi báróit” (veri barones regni) - sorolta fel.

A méltóságsor mindig két részből állt. Elsőként a prelátusokat nevezték meg, minthogy az egyházi személyek a keresztény közfelfogás szerint rangban megelőzték a világiakat. A névsor noha a mindennapokban olykor más egyházi méltóságokat is a prelátusok közé számítottak kizárólag az ország hivatalban levő érsekeire és püspökeire terjedt ki, rájuk viszont teljes számban, sőt (1221 óta) rendszeresen feltüntették az üresedésben levő (vacans) székeket is. 1358 óta, amikor Nagy Lajos meghódította Dalmáciát, a horvát és dalmát főpapok is helyet kaptak a névsorban, és ez utóbbiakat sokáig feltüntették 1420 után is, amikor Dalmácia ténylegesen már nem tartozott a magyar korona fennhatósága alá.

Az egyháziak után következett a világi főméltóságok névsora, amely koronként változott, attól függően, hogy kiket számítottak közéjük. Legrégibb és állandó tagjai - egyben az ország legelőkelőbbnek tekintett főméltóságai - a nádor, az országbíró (II. András koráig udvarispán címmel), az erdélyi vajda és a (szlavón) bán. II. András idején a névsor új tisztségviselőkkel egészült ki: előbb a királyi tárnokmesterrel (1214), majd a lovászmester, asztalnokmester és pohárnokmester udvari méltóságaival (1220-21). A negyedik udvari méltóság, az ajtónállómesteré, amely nemsokára a legfontosabbá vált, csak Nagy Lajos idején létesült, és 1350 óta tüntették fel a méltóságsorban. 1270-től a szörényi bánt is szokás volt megnevezni, de ez a tisztség igen gyakran nem volt betöltve. 1358-tól, Dalmácia meghódításától külön horvát-dalmát bán is szerepelt, de 1476-ban Mátyás a méltóságot egyesítette a szlavón bánéval. (A címe ezóta dalmát, horvát és szlavón bán.) Nem mindvégig ugyan, de hosszabb időn át más bárók is folyamatosan tagjai voltak a méltóságsoroknak: a királyné udvartartásának fejei közül a királynéi udvarispán (udvarbíró, 1198-1354) és a királynéi tárnokmester (1270-1354), továbbá a macsói bán (1323-1479). Alkalmilag egyéb méltóságok is fel-felmerülnek, az 1270-es években például találkozunk ozorai, sói és kucsói bánokkal. Kezdetben, a XII. század végétől I. Károly koráig nagyon sok megyésispánt is megneveztek a főméltóságok között; a legfontosabb megyékét elég rendszeresen, másokét csak alkalmilag, és számos megyéét egyszer sem. Az 1320-as években ez a szokás megszűnt, ettől fogva egyedül a pozsonyi ispán maradt benn a méltóságsorban, mellette 1454-től kezdve többnyire, később állandóan ott találjuk a temesi ispánt is. Egészben véve egy-egy méltóságsor nagyjából 25-30 személy nevét foglalta magában, mintegy fele-fele részben egyháziakét, illetve világiakét. A világi hivatalok üresedését az Anjouk korától volt szokás feltüntetni (a nádorét 1327-től, a többiét csak I. Lajos korától). Megjegyzendő, hogy voltak olyan országos méltóságok, amelyeknek viselőjét bárónak tekintették, de a méltóságsorokban sohasem említették meg. Ilyenek voltak a székely ispán, a kincstartó (1407-39 között főkincstartó címmel), valamint a királyné fent nem említett udvari méltóságai (lovászmestere, pohárnokmestere, asztalnokmestere és ajtónállómestere). Ez utóbbiakat egyedül Mária királynő 1388-1393 között társuralkodói minőségében kibocsátott privilégiumai nevezik meg (a királyi udvar megfelelő méltóságainak helyén).

Bár a méltóságsorok a középkori magyar archontológia kivételes értékű forrásai, felhasználásuk több szempontból kritikát igényel.

Mindenekelőtt az oklevél kelte kezelendő óvatossággal. A római datálás kizárólag privilegialis oklevelekben volt használatos, és mivel nem volt egyszerű, láthatóan sok kancelláriai alkalmazott számára okozott gondot. Legtöbbször érthetően a Kalendae számításában hibáztak, például a januári dátumot a helyes Kai. Dec. helyett gyakran Kai. Jan. alakban írták, s emellett előfordulnak nem létező dátumok is (például VI. Non. Nov.). Különös szerencse kell hozzá, hogy az effajta tévedést több évszázad múltán tetten érhessük. (Mondjuk olyankor, ha a privilegiumban átírt oklevél kelte későbbi, mint az átíró oklevélé, vagy ha a dátum nem felel meg az uralkodási évnek.) Ehhez képest a bizonyítható tévedések száma meglepően nagy. Megkockáztatható, hogy voltak évek, főleg talán Zsigmond idején, amikor a kancelláriában senki sem volt tisztában a római datálás helyes alkalmazásával. Ezért ha a legcsekélyebb kétely merül fel az iránt, hogy az oklevél dátuma helyes-e, számolnunk kell vele, hogy valószínűleg téves.

További hibák forrása, hogy a kancellária minden jel szerint belső segédletek alapján dolgozott, magyarán listái voltak a hivatalban levő főméltóságokról. Úgy tapasztaljuk, hogy ezeket általában megbízhatóan vezették és folyamatosan javították, azonban nem mindig. Az 1410-es években kiadott privilegiumok például a hanyagság számos jelét mutatják. Némelyik ekkori méltóságsor annyira elavult segédlet alapján készült, hogy elhalt személy szerepel benne hivatalban levőként.

Tekintetbe kell végül vennünk, hogy a privilegiumok méltóságsorai a legjobb esetben is csak arról tájékoztatnak, hogy a kancellária ismeretei szerint ki volt egy adott időpontban egy tisztségviselője. Előfordulhatott, hogy nem, vagy csak késve szerzett tudomást a beállt változásról. Más forrásból tudjuk, hogy Zsigmond 1417-ben Konstanzban új udvari méltóságokat nevezett ki, erről azonban a magyarországi kancellária a jelek szerint nem értesült, mert a méltóságsorokban egészen a király hazatértéig (1419) a leváltott személyek nevét szerepeltette. Azt az időeltolódást is tekintetbe kell vennünk, amely szükségképp fennállt egy hivatalra történt kinevezés és annak tényleges elfoglalása között, különösen akkor, ha ehhez távoli helyszínre kellett utazni. A méltóságsorok szerint például a horvát bánóság élén 1380. október 2. és 11. között személycsere volt, amin a királyi udvarban történt kinevezést kell értenünk. Horvát forrásból tudjuk, hogy az új bán csak december 19-én érkezett Zarába, és elődje 25-én távozott el onnan. Az effajta időbeli eltérések különösen nagyok a püspökök archontológiájában, mert a főpapok kánonjogilag érvényes kinevezése (illetve áthelyezése egyik székről a másikba) a pápai udvarban történt, és legalább egy, de inkább több hónapba telt, amíg ennek híre eljutott a kancelláriába. Ezért a magyarországi érsekek és püspökök hivatalviseléséről két - dátumaiban jelentősen különböző - archontológia állítható össze, attól függően, hogy a méltóságsorok avagy a pápai kancellária adatait vesszük figyelembe. (Azt a politikátörténeti körülményt most figyelmen kívül hagyjuk, hogy az a személy, akit a magyar király, illetve a pápa püspöknek tekintett, nem mindig volt azonos.)

A magyar középkorból becslésünk szerint közel 1500 olyan oklevél maradt ránk, amely méltóságsort tartalmaz, átlagosan tehát minden évre jutna négy-öt. Sajnos az eloszlásuk távolról sem egyenletes. Vannak évek, amelyekből több tucatot ismerünk, például 1323-ból és 1406ból, amikor I. Károly, illetve Zsigmond privilegialis alakban erősítette meg minden korábbi adománylevelét. Vannak hosszabb-rövidebb időszakok, amikor a zavaros politikai viszonyok úgy hozták, hogy függőpecsétes privilegiumok egyáltalán nem keletkeztek, mert felségpecsét sem létezett (1301-10,1402-04,1438-39,1445-52); vagy létezett ugyan, de szabályszerű méltóságsorral ellátott privilegium kibocsátása politikai okokból nem volt időszerű (1282-90,1310-22,1440-44). S végül konszolidált időkben is akadtak évek, amikor a kancelláriából vagy nem került ki privilegium, vagy olyan kevés, hogy egyetlenegy sem maradt ránk (például 1344,1372, 1433). Ennek folytán a főméltóságok

névsora pusztán a méltóságsorokból csak bizonyos - időnként jelentős - hézagokkal állítható össze. Azokban az időszakokban viszont, ahol az oklevelek mennyisége kielégítő, a névsorok viszonylag pontosak. 1240 óta a királyi privilégiumok napi kelettel is el voltak látva, és 1323-tól kezdve a tisztségváltások ideje többnyire néhány hónap, néhány hét, sőt kivételesen néhány nap közé szorítható.

A méltóságsorok mellett az archontológiának szerencsére vannak egyéb forrásai is. Elsősorban a világi főméltóságok saját kiadványai említendők, különösen azoké, akik országos vagy területi bírói jogkört gyakoroltak. A nádorok és országbírák nevében kelt oklevelek száma ezekben mérhető, de nem volt jelentéktelen az erdélyi vajdák, a szlávón, horvát és macsói bánok oklevéladó tevékenysége sem. Segítségükkel nagyon sokban pontosítható e fontos méltóságok viselőinek archontológiája. A tárnokmester bírói kiadványainak száma ezekhez képest elenyésző, más bárók pedig csak elvétve adtak ki oklevelet.

Noha látszólag nincs megbízhatóbb archontológiai forrás, mint egy országbíró saját kiadványa, az oklevélkritika még ilyenkor sem mellőzhető. Elsősorban azt kell tudnunk, hogy a főbírák nevében kelt kiadványok zömét nem ők maguk bocsátották ki, hanem a nevükben eljáró bírói helyetteseik. Archontológiai szempontból ez többnyire mellékes, mert a hivatalviselés időtartamát nem érinti, de mégis tudnunk kell. Másképp nem fogjuk megérteni, hogy a Nikápolynál 1396-ban fogságba esett Jolsvai Leusták nádor miképp maradhatott még hónapokon át hivatalban és tarthatott nádori közgyűlést Somogy megye részére 1397 tavaszán. Más típusú, extrém példaként említhető egy birtokain édeglő főúr, Kórógyi Fülöp esete, aki 1431-32-ben két oklevélben, amelyet saját jobbagyai ügyében bocsátott ki, királyi tárnokmesternek címezte magát. Mivel biztosan lehet tudni, hogy ezt a méltóságot ekkoriban (1419-33) Berzevici Péter viselte, az adat - látszólagos autenticitása ellenére - archontológiai szempontból értéktelen. Az önkényes címhasználat okát azonban - nagyzási hóbort? agkori elbutulás? - csak találgatni tudjuk.

A legpontosabb archontológiai adatokkal természetesen akkor rendelkezünk, ha ismernénk a tisztségviselők kinevezésének (és leváltásának) időpontját. Sajnos a középkorból alig van ilyen tartalmú oklevelünk. Eleinte, valószínűleg még az Anjou-korban is, szóban történtek a kinevezések, és ha netán nem, akkor sem volt szokás a kinevező iratot megőrizni. A legkorábbi, amelyet ismerünk, Perényi Péter országbíróé 1415-ből, ezt követi Berzevici Péter tárnokmesteri (1419) és Hédervári Lőrinc nádori (1437) kinevezése. Később, 1526-ig is csak néhány hasonló maradt fenn. Az újkorban már ez a típusú irat válik az archontológia legfontosabb forrásává.

A méltóságsorokon, bárói kiadványokon és néhány kinevező okiraton túl a középkori archontológia csupán elszórt forrásokra van utalva. Főméltóságokkal mindazonáltal nagyon is gyakran találkozunk a legváltozatosabb írott forrásokban és a legkülönbözőbb összefüggésekben. Leginkább a javukra kiállított királyi adománylevelek említendők, mert ezekben különös gonddal volt szokás felsorolni az adományos hivatalait. Értékes adatokat meríthetünk a királyi oklevelek kancelláriai jegyzeteiből, mert a relátor nem ritkán volt valamely főméltóság. A felhasználható források száma azonban kimeríthetetlen. Rozgonyi János országbíró halálának dátumáról (1471) egy regensburgi feljegyzésből értesülünk, Kinizsi Pál országbíróét (1494) pedig Ernuszt Zsigmond számadáskönyve említi.

Archontológiai összeállításokra a történészek, mint említettük, nap mint nap szüksége lehet a legkülönbözőbb okokból. Két különösen gyakori alkalmazási területüket mégis érdemes kiemelni.

Mindenekelőtt nélkülözhetetlenek a levéltári források kritikájához: hibásan keltezett vagy keltezetlen dokumentumok keltének megállapításához, továbbá hamisítványok leleplezéséhez. Lássunk mindegyikre egy példát.

Egy 1408. augusztus 13-án (Nagyboldogasszony előtti hétfőn) kelt oklevél kibocsátója Pelsőci István macsói bán. A méltóságsorokból megállapítható, hogy ekkor (1403-09) Maróti János viselte a macsói báni méltóságot, más adatokból pedig az tűnik ki, hogy Pelsőci 1447-48 között viselte ugyanezt. Nyilvánvaló tehát, hogy az oklevél dátumát, noha eredetiben maradt ránk, elírták (kimaradt 40), és a helyes kelet 1448. augusztus 14.

Egy ismeretlen év Invocavit vasárnapján egy András nevű szakács a Temes megyei Egerszegről levélben fordult urához, akit a címzésben „egykori bánnak, most pozsonyi ispánnak” nevezett. Egyetlen személyt ismerünk, akire ráillik a címzés: Himfi Benedek volt bolgár bánt, aki a méltóságsorok szerint 1379. február 11. és 1380. október 2. között viselte a pozsonyi ispán méltóságát. A levél tehát 1380. február 11-én (esetleg 1379. február 27-én) kelt.

I. Károly egy 1312. évi privilégiumának tanúi között Budizlaus esztergomi érsek szerepel, holott ilyen nevű magyar érsek nem volt, akkoriban (1305-21) Tamás viselte ezt a méltóságot.³ Az oklevél külseje semmi gyanúra nem ad okot, mégis nyilvánvalóan hamis, hiszen elképzelhetetlen, hogy a királyi kancelláriában rosszul tudták vagy akár csak elírták volna az ország első egyházi méltóságának nevét.

Az archontológia másik gyakori alkalmazási területe a politikai történet. Magyarország középkora közismerten szegény elbeszélő forrásokban, és a belpolitikai fejlemények szinte egyáltalán nem ismerhetők meg belőlük. Ezekre a történészek egyéb forrásokból, különösen pedig a fő tisztségek személyi változásaiból próbálnak következtetni. Elsőként Pauler Gyula igyekezett rekonstruálni ezen a módon a XIII. század belharcainak történetét, Hóman Bálint pedig az Anjou- és Zsigmond-korral kapcsolatban tett ugyanezer kísérletet. Ahhoz azonban, hogy az archontológiai adatokat valódi értékük szerint tudjuk felhasználni, jóval többre van szükség, mint a főméltóságok pusztán névsorára. Magukról a szereplőkről kell megpróbálnunk minél több információt szerezni, ez pedig már átvezet bennünket egy másik területre: a prozopográfia témakörébe.

VEXILOLÓGIA

A zászlók tudománya a vexillológia, ami a kialakulásukkal, fejlődésükkel, történetükkel foglalkozó rendkívül fiatal tudományág. A nevét a régi római légiók vexillum nevű zászlójáról kapta, mely egy rúdra erősített, keresztúdról lelógó zászlófajta (lent, kiskép) volt. Ősidők óta szükségét érezte az ember annak, hogy valamiképpen megkülönböztesse magát a többi családtól, néptől, nemzetségtől. Ennek eszközüül különböző jeleket, jelképeket használt, mint például a címer, a címerállat, vagy a zászló. A zászlók története szorosan összefügg a történelemmel, a bennük megjelenő változások nagyjából tükrözik egy-egy adott nép, nemzetség vagy más csoport átalakulását, változásait.

Ha a zászlók meghatározása lenne a feladatunk, akkor azt mondhatnánk, hogy különféle alakú, színű és anyagú jelképek, melyek alkalmasak egy személy, egy csoport, egy nemzet, vagy egy eszme beazonosítására. Lehetnek rúdra erősítettek, árbocra (őrfára) felvontak, vagy csak valahova leterítettek egyaránt.

Kezdetben a zászlók egy törzset, népcsoportot szimbolizáltak. Később az ösközösség felbomlásával a csoporton belüli rivalizálás során egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a sámánok, a vének, a főnökök. Megjelentek a személyi és a hatalmi különbségek, státuszok.

A kialakuló ellentétek szükségessé tették a jelekben, jelképekben való elkülönülés megjelenítését, ezek kezdetleges formái a fejfedők, a legyezők, kopják, stb. lettek. A zászlók kialakulása és használata a szövet megjelenésével függ össze. Eleinte csak különböző színű, alakú szalagokat erősítettek fegyvereikre, eszközeikre az emberek, majd mintákat, szöveget festettek ezekre az egyre nagyobb, egyre szélesebb zászló szerű szövetekre.

Zászlók (illetve zászlószerű szimbólumok) a legkorábbi időszakokból, különféle kultúrákból ismeretesek, például az ún. vexilloidok (rúdra szerelt jelvények, textil vagy más kiegészítésekkel). Rúdra szerelt jelvény ismeretes az ókori Egyiptomból is. Megjelentek mint országrészek szimbólumai s mint katonai jelképek egyaránt. De találkozunk hasonlóval Asszíriában, a hettitáknál, az ősi kínaiaknál, illetve indiaiaknál is. Vexilloidok ismertek voltak az ókori görögöknél és a karthágóiaknál is. Elsődleges volt ezen jelvények katonai használata: a hangtalan vezénylés eszközeinek számítottak, jelzésre használták őket. Ezek a tárgyak megjelentek az uralkodók környezetében (hatalmi jelvényként), és mindenképpen használtak ilyeneket hajókon is. A későbbiekben a rúdra erősített jelképekhez szalagokat, textíliákat erősítettek. [...]

Az első zászló, ami biztos hogy szövetből készült, i.e. 1122-ben, Kínában jelent meg. Európába a perzsák és az arabok közvetítésével érkezett a zászló használatának szokása. A legkorábbi római katonai lobogókat i.e. 105-ben kezdték használni: ezek voltak a teljesen vörös, vagy bíbor színű anyagból készült vexillumok. Érdekes, hogy míg a zászlók használatára időszámításunk kezdete előttről vannak bizonyítékaink, addig a címerek megjelenését csak a X. – XI. századra teszik a történészek...

A Római Birodalomban igen sokrétű zászlóhasználat érvényesült. Ezek jelölték pl. az egyes katonai főhadiszállást (vörös vagy bíbor színű vexillumok). Általános volt ezeken a jelvényeken a sasos szimbólum. A légiók zászlója, az aquila (sasos hadijel), a kisebb katonai egységek a signát hordozták.

A kereszténység felvétele körüli időszakban alapvetően megváltoztak a szimbólumok, illetve átalakult maga a zászló formája is. A római és a bizánci császárok hatalmi jelvénye a labarum volt (hosszú nyélen függő hadizászló), kezdetben a nyél végén a tradicionális római sassal ékesítve. Nagy Konstantin (306-337) a zászló fölé, a sas helyére a keresztet és Krisztus monogramját (X és P) tétette. Így keletkezett a kereszt zászló, a vexillum crucis.

A mai zászlók és lobogók ősi alakjának tekintett vexillumot, az ókori Római Birodalom zászlóját, mint az első, szövetből készült európai zászlót, Kr. e. 400 körül a római

légiók vitték magukkal. Ez volt az első szövetből készült európai zászló. A rendesen bíborvörösre festett szövetdarab közvetlenül egy ún. keresztúdróll csüngött le, amelyet a zászlórúd végéhez merőlegesen rögzítettek. Utóbb a hadijelvény fölött, a légió katonai jelvényeként, a sas alakjával koronázták meg a zászlót. A *vexillum* latin eredetű szó adta alapját a zászlókkal és lobogókkal foglalkozó tudomány, a vexillológia elnevezésnek is (a szó azt jelenti: zászlótan).

Évszázadokkal később a római sasos hadijelvény általánosan megjelent a Szent Német-Római Birodalom lovagjainak, királyainak és császárainak zászlóin és címerein. A leggyakoribb díszítő elem rajtuk az aranszínű alapon egyfejű vagy kétfejű sasmadár-alak volt. A zászló az emberi kultúra produktuma. Már az ókori népek is használták, s mindenek előtt a hadviselésben volt fontos szerepe. A hadizászló u.i. nemcsak díszje és jelvénye volt a harcoló egységeknek, hanem a hangtalan vezényletnek is eszközül szolgált. Ütközetben nem lehetett mindig vezényszóra hagyatkozni, s ha kürtjellel sem boldogultak, akkor a zászlóval adtak jelt, az előrenyomulásra, üldözésre, visszavonulásra, megállásra. Voltak akadályelhárító csapatok is, ezek szintén zászlójelre léptek működésbe. A középkori Németországban az egész német hűbéri seregnek volt egy főhadijelvénye, a császári sasos közös zászló, a seregrészek saját (sasos, oroszlános stb.) zászlóik alatt harcoltak, az egyes harcosok pedig közös hadijelvényt viseltek sisakjukon, pajzsukon, lándzsájukon, vagy külső felszerelésükön.

A középkorban mindenféle sokféle zászlót használtak. Általános volt az ún. gonfanon (ilyen zászlót adott III. Leó pápa 800-ban Nagy Károlynak). Egy másik elterjedt zászlóféleség neve az oriflamme volt. A német császári zászló a 10. századtól bíborszínű, a 13. század közepétől pedig aranyra változik.

A lovagi korszakban általánossá vált a zászlók címerekkel való ékesítése (banniére). [...] A hűbéri korban a banniére használata a legtekintélyesebb seniorok előjoga volt. A kisebb rangú személyek a háromszögletű, címeres pennont viselhették. Ez, rangemeléskor, egyik csúcsának lemetszése által banniérevé változhatott. Egyes területek adományozásánál az uralkodó jelképesen zászlót adott át. A középkorban az uralkodók által használt központi hadizászló számított az állam jelképének. Ez az uralkodó, az ország és a nép jelképe is volt egyben. A kereszties háborúk idején kiterjedt zászlókultusz érvényesült. A Szentföldön harcolók keresztrel ékesített zászlókat használtak. [...]

A zászlókon általános volt a címerek megjelenítése, sőt egyes zászlók lényegében nagy méretű, textíliákon elhelyezett címerek voltak, az azokon szereplő heraldalajoknak, illetve címerképeknek feleltek meg. A középkori királyi zászló hegyén szereplő jelvények különfélék, főként állatok. A császárok a római (fekete, majd aranyozott) sast, a szász fejedelmek és az angol királyok – szintén rómaiaktól átvett – sárkányt, a dánok hollót, a veszfáliaiak pedig lovat tűztek zászlórúdjukra, végül pedig feltűnik Krisztus monogramja és a kereszténység szimbóluma, a kereszt. Időközben a jelvény háttérbe szorul, s a hangsúly a zászló lobogójára tolódik át: finomabb anyagból szövök, vagy többszínű szövetből alakítják.

A zászló neve latinul *vexillum*, németül gonfanon. A zászlón levő jelvényt *signum*nak nevezték. Ez és a katonák közös jelvénye a teljesen zárt sisak korában egyénivé válik, s a XII. század végén a pajzsra kerülve belőlük alakulnak ki a címerek. Ezóta a zászlóra is címer kerül, a címeres zászló is új nevet kap. Ez a francia banniére, a német Banner, nálunk banerium, később banderium.

A címer miatt a zászló formája is megváltozott. A gonfanon hosszanti tengelye u.i. a zászló rúdjával derékszöget zár be, a jelvények pedig fejjel a zászlórúd felé fordulva, a lobogó tengelyében kellett elhelyezkednie. Ezzel szemben a címeres zászló tengelye a rúddal párhuzamosan fut, s a lapján lévő címerkép, ferdén jobbra fordulva a rúdhoz kapaszkodik. A hűbéri szervezetű országokban a banniére használata a legtekintélyesebb seniorok előjoga volt.

A kisebb rangúak a háromszögletű címeres pennont viselhették, amely rangemeléskor egyik csúcsának lemetszése által banniéreré változhatott. A közvitézek a XIV. század óta hosszú, egynlő szárú, díszes és jelmondatos penncéles-eket kezdenek használni.

A zászlófejlődésben igen nagy szerep jutott az ún. trikolórnak mint a polgári állam (lényegében a maival teljesen azonos értelmezésű) szimbólumának. Kialakulása szorosan kapcsolódik egy másik jelkép, a (francia) kokárda használatához. Ezt Franciaországban, különféle színösszeállításokban, XIII. Lajos (1610-43) uralkodásától kezdődően használták. A francia forradalom idején előbb a kokárda kapott kiemelt szerepet, majd trikolórrá alakulva, a királyi (fehér) zászlót is háromszínűvé alakítja, s az egész nemzet szimbólumává vált. [...]

A napóleoni háborúk idején a trikolór sokfelé elterjedt, népszerűvé vált különféle színösszeállításokban, illetve formákban. Először a francia befolyás alatti bábállamok használták (pl. Anconai Köztársaság: 1797-98, Helvét Köztársaság: 1798-1803). Ez a zászlóforma a 19. század során világszerte általánossá vált, s meghatározó alaptípust alkotott a nemzetközi zászlótörténetben. [...]

A vörös színnek forradalmi szimbólumként való használata a 19. században terjedt el. Ezt használták az 1848. évi francia forradalomban, az 1871. évi Párizsi Kommün idején is. Ez volt a tradicionális zászlószín az 1905. évi orosz, illetve az 1917. októberi orosz forradalmak időszakában. 1918. április 8-tól (hivatalosan) az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság állami zászlója a vörös lobogó lett. Ezt a különféle szervezeti (illetve elnevezés-változások) idején is, egészen a rendszerváltásig fenntartották. A szovjet mintát egyes (elsősorban ázsiai) szocialista országok követték. [...] A rendszerváltásokat követően döntően a nemzeti hagyományok kerültek előtérbe az egyes országok zászló- és lobogóhasználatában.

A Föld jelenleg 194 független államának mindegyikét saját zászló képviseli. A nemzeti zászlók sokféleségében minduntalan megjelennek ismétlődő színösszeállítások és jelképek. A kék-fehér-vörös trikolórokat főképpen Európában használják. Elég egy pillantást vetni az afrikai kontinens zászlóira, hogy megállapítsuk: sokszor viselik a vörös-sárga-zöld színt. Az ilyen zászlók bizonyos zászlócsalád tagjai.

Az egyes zászlók formatervezése az adott ország egyedi történelmén alapul. Ezért legtöbbször nem véletlen azt sem, ha egymástól távol fekvő országoknak rendre hasonló a zászlajuk. Ezek az országok közös történelmi és kulturális gyökereikkel rendelkeznek, vagy hasonló hagyományokat ápolnak. Az egykori gyarmati országok nemzeti lobogója a korábbi megszálló hatalmak hatásáról tanúskodik, merthogy még ez idő szerint is hordozzák gyarmatosítóik heraldikai jelképeit és színeit.

Bizonyos nemzeteknek közös az eszmerendszerük, vagy azonos a vallási meggyőződésük. Ezeknek a nemzeteknek a lobogói például megegyeznek abban, hogy valamelyik egyház színeit viselik. A színekhez nem egyszer vallási jelképek is társulnak, mint amilyen a kereszt vagy a félhold motívuma. A földrajzi elhelyezkedés is befolyást gyakorolhat egy zászlócsalád kialakulására. Az észak-európai országok nemzeti jelképét egyaránt a skandináv kereszt minta díszíti.

Az egymásra hasonlító zászlók nem minden esetben tartoznak ugyanahhoz a zászlócsaládhoz. Például két szomszédos országnak, Luxemburnak és Hollandiának szinte azonos színeket hordozó trikolórijai egymástól teljesen függetlenül keletkeztek.

A hajózásnál, különösen pedig a tengeri hajózásnál ősi időktől általános volt a jelkép-, jelhasználat, lobogóhasználat. A tengeri hajózás elterjedésével általánossá vált jól elkülöníthető, egyszerű, könnyen felismerhető lobogók használata. Például a mediterrán térségben nagy jelentőségre tett szert Velence Szent Márk szárnyas oroszlánjával ékes lobogója, Genova vörös kereszt lobogója, illetve a Máltai Lovagrend vörös alapon nyolcszögű fehér kereszttel, illetve később (sima) fehér kereszttel ékes lobogója.

A hadihajók által használt lobogók hadilobogók, a kereskedelmi hajók pedig - ugyancsak eltérő - kereskedelmi lobogókat használtak a későbbiekben. Ez utóbbiak gyakran megfeleltek a nemzeti lobogónak.

A lobogófejlődés során jelentős szerep jutott a vízszintes, vörös-fehér-kék sávokból álló németalföldi lobogónak, amelyet világszerte használtak a holland tengerészek. Ezt vette át a későbbiekben - fehér-kék-vörös - formában az Orosz Birodalom, s rajta keresztül, különféle formában, alakban, összeállításban a szláv államok nagy része (s használják napjainkban is). [...]

A tengerhajózásban mindenkor fontos volt, hogy a hadihajókat megkülönböztessék a fegyvertelen kereskedőhajóktól. Emiatt hajdan a hadihajókat a távolból is jól kivehető, hosszú árbocrúdra tűzött zászlókkal látták el. A hadihajók és a kereskedőhajók zászlói közötti éles különbség a mai napig megfigyelhető. A tengerészeti haderő új típusú zászlóit tengerészeti lobogóknak nevezik.

Ha egy hajó a kikötőben tartózkodik, a haditengerészet nagy formátumú lobogóját a hajófarra, kisebb változatát pedig a hajó orrára helyezik el. A tengeren járó hajónak az árbocrára húzzák fel a lobogót.

Amennyiben egy hajót bejegyeztek a kereskedelmi regiszterbe, kereskedelmi lobogó alatt hajózik. Ha egy hajó befut egy idegen kikötőbe, lobogójával utalnia kell nemzetiségére, vagy legalább a hajóorron kell mutatnia hazai kikötőjének a lobogóját. Menetiránynak jobb oldalt (hátról nézve), az elülső árbocra felhúzzák a fogadó ország nemzeti vagy kereskedelmi zászlaját. Így juttatják kifejezésre, hogy tiszteletben tartják az adott ország törvényeit. A tulajdonosi zászló a hajózási vállalatra, a hajó tulajdonosára utal. A vámzászló megmutatja, hogy utoljára melyik vámhatóság indította útjára a hajót. Bizonyos országok hajóin a posta zászlója is látható, ha a hajó postai küldeményeket is szállít. A révkalauz zászlóját olyankor vonják fel, amikor a révkalauz felmegy a hajóra. Ő az, aki a hajót rendeltetési helyére vezeti a veszélyes vizeken, pl. zátonyok között.

A magyarok a korai időszakokban - feltehetően - totemsziimbólumokkal ékesített vexilloidokat használtak. Bizonyos időszakoktól kezdve textilből készült zászlóik is lehettek. A zászlószín tradicionálisan a vörös volt, kezdetben a zászlólapon, zászlócsúcson totemjelekkel. Hosszú időn keresztül kizárólagosan katonai zászlóhasználat volt öseinknél.

A keresztény állam megalapítását követően a zászlókra - úgy a zászlólapra, mint a zászlócsúcra - keresztény szimbólum, a kereszt került. Maga a vörös szín hosszan fennmaradt katonai zászlószíneként. Anonymus szerint a magyarok nagy hadi vállalkozásoknál központi (közös) királyi zászlót használtak, de a főzászlón túl az egyes seregeknek (részeknek) is voltak zászlóik. A királyi zászló, illetve más hadi jelek igen szoros kapcsolatot mutatnak az államecímerrel, annak változásaival (pl. szín- és motívumhasználat).

A címeres zászló

Magyarországon a 13. században jelenik meg a címeres zászló. E korban a magyar király zászlója számított az ország zászlójának ("állami zászló"). III. Béla (1173-96) uralkodásától kezdődően használtak kettőskeresztes, Imre király (1196-1204) korától kezdve pedig vörös-ezüst sávós zászlókat. Ezek a jellegzetes motívumok hosszú évszázadokon át fennmaradtak. [...]

A 14. századból ismeretes az első (zöld-fehér- vörös) zászlóábrázolás, a póniki (Poniky) római katolikus templomban, a Szent László-falképcikluson. Igen érdekes, piros-fehér-zöld mandorla tanulmányozható a gömörirákosi (Rakoš) Szentháromság-templomban (14. század). 1380 körüli a legkorábbi magyar lobogóábrázolás (sávós, címeres) a zárai Szent Simeon ezüstkoporsón.

A vegyesházbeli királyok uralkodása idején a zászlófejlődés igen nagy mértékben követte az uralkodói (állami) címer alakulását. Így a sávok mellett a királyi család címermotívuma is szerepelt a zászlókon.

Mátyás (1458-90) uralkodása alatt nagy számban használtak zászlókat. Az uralkodói zászlóhasználat nagymértékben kötődött a korabeli címerhasználatához. 1514-ben, a Dózsa-féle parasztháború idején, fehér alapon vörös keresztet használtak a felkelők zászlóikon.

A török elleni harcok idején alapvető volt a katonai zászlóhasználat. Úgynevezett főkapitányi zászlót használt Zrínyi Miklós dunántúli főkapitány Szigetvár védelmének 1566-ban. A végvárok élén álló kapitányok a tisztség elnyerésekor mindig kaptak zászlókat. A katonai egységek egymástól eltérő méretű, jellegű zászlókat használtak. [...] A korabeli zászlók jelentős része ún. fecskefarkú volt. A színek között többségben volt a vörös, de voltak fehér, zöld és kék színű zászlók is. Méret és jelleg szerint jól elkülöníthetők ez idő tájt a gyalogsági és a lovassági zászlók. 1557-től Jean Agricola (Hans Bauer) egyik tornaképen látható egy hangsúlyozottan piros-fehér-zöld magyar színeket mutató, lovon ülő üstdobos, akinek üstdobzászlója, ruhája, kalpagtoldísze, lovának fejkantártoldísze (utalva a figura magyar voltára) a hármast mutatja.

A 16. századtól meglehetősen jól dokumentálható magyar királykoronázásokkor szintén jelentős szerep jutott a zászlóknak, színeknek is. Például országzászló (uralkodói zászló), társországi, illetve igényterületek zászlóinak használata. A koronázásnál jelentős szerepet kaptak (pl. a dekorációban, a koronázási domb felépítményénél, az alkalmazott virágdíszítésben) a "pannon színek", a piros-fehér-zöld. Szerepük mindvégig megmaradt.

A nemzeti függetlenségi harcok idején (Bocskai-szabadságharc, illetve Bethlen Gábor kora) általános volt a vörös színű, magyar államcímerrrel, illetve a fejedelem családi címérével (is) ékesített zászlók használata.

A Rákóczi-szabadságharc időszakában (1703-11) is igen sokszínű zászlóhasználat létezett. A fejedelem a reguláris hadsereg fontos velejárójának tekintette a zászlókat, s törekedett katonasága e hadi jelvényekkel való ellátására. Ismeretes ekkortájt a vörös-fehér (ezüst) sávós zászló használata. Egyes zászlókon az államcímer, más példányokon a Rákóczi család címere látható. [...] Az 1715:VIII. tc. által létrehozott állandó hadsereg zászló- és színhasználatában inkább a birodalom egészének hagyományai kerültek előtérbe. A magyarországi eredetű katonai alakulatok egy része azonban hangsúlyozottan magyar jellegű zászlókat használt. [...]

A magyar címer (s általa a nemzeti színek) védelmében sikeresen lépett fel a Magyar Udvari Kancellária a 18. és 19. századokban. A 18. század legvégén (éppen a francia forradalmi trikolór hatására) nálunk is átértelmeződnek a hagyományos nemzeti színek. A Habsburg Birodalomban (központilag) ez idő tájt a fekete-sárga színeket használták, nálunk a piros-fehér-zöld terjedt el egyre inkább. [...] A reformkorban országszerte népszerű volt a nemzeti színek használata. Azok hivatalossá tételére az 1832-36. évi országgyűléstől kezdődően törekedtek. A nemzeti színek, zászlók, jelképek 1848-49-ben különös jelentőségre tettek szert.

Magyarország zászlaja Magyarország hivatalos állami jelképe és egyben amagyság egyik nemzeti jelképe. A hivatalos állami és polgári zászló három egyenlő szélességű, piros, fehér és zöld vízszintes sávból áll.

Az Országgyűlés, fejet hajtva mindazon emberek, közösségek és emléküknél, akik e zászló és címer alatt harcolva életüket, szabadságukat adták a magyar nemzetért, vagy e zászló és címer tisztelete miatt szenvedtek bármilyen sérelmet vagy hátrányt, Magyarország zászlaja és címere iránti tisztelettől vezérelve, megbecsülésének kifejezése érdekében a nemzeti színről és ország címeréről szóló 1848. évi XXI. törvénycikk elfogadásának emlékére, március 16. napját a magyar zászló és címer napjává nyilvánítja.

Az Országgyűlés 44/2014. (XII. 17.) OGY határozata

A korábban használt magyar színekhez, a fehérhez és vöröshöz a 15. század második felében kapcsolódott hozzá a zöld. A függőpecsétek selyemsodratában találkozunk először ezzel a színek kombinációjával, a 16. században zászlókon és egyéb tárgyakon láthatjuk. A

Habsburgok magyarországi uralmának első kétszáz esztendejében inkább rendkívüli alkalmakkor, királykoronázásokon, tornajátékon volt használatos. II. Mátyás pozsonyi koronázásakor, 1608-ban a Szent Márton-templom és a ferencesek temploma közötti utat padozattal fedték be, és erre piros, fehér és zöld posztó került. Ekkor jelentek meg a magyar királyok koronázásán először a magyar nemzeti színek.

1681-ben, I. Lipót király harmadik feleségének, Pfalz-Neuburgi Eleonórának koronázásakor a soproni templom lépcsőjét „pannonicus tricolor pannus”-szal takarták le, a kancellária iratait pedig Mária Terézia királynő uralkodásának első éveiben piros-fehér-zöld fonállal kötötték le. A királynő rendelkezése szerint 1743-ban ebből a három színből állították össze a törzszászlókat. A Szent István-rend alapításakor 1764-ben a vörös és zöld lett a szalag színe, majd 1794-ben Martinovics Ignác fejtette ki vallomásában először, hogy a nemzet színeitül hármasszínösszeállítást, a zöld-vörös-fehéret kívánták bevezetni.

A mai értelemben vett trikolor a francia forradalom hatására valóban a radikális értelmiség alkotta meg, szentesítve használatukat hivatalosan is az 1848-as áprilisi törvények XXI. törvénycikkében: 1. „A' nemzeti szín és ország czímere ősi jogaiba visszaállítatik. 2. Ennélfogva a' háromszínű rózsza polgári jel képen újra felvételén, egyszersmind megállapítatik, hogy minden nyilvános ünnepek alkalmával és minden magyar hajókon a' nemzeti lobogó és ország czímere használtassék.” Az ország címeréről, a nemzeti színekről az újságban beszámoló Arany János joggal panaszkodik hát a nép tudatlansága miatt, akikkel a nemzeti színeket ekkor kellett megismertetni, azt is meg kellett magyarázni sok esetben, melyek azok és mit jelent a nemzeti zászló.

Színei a korábban rögzült magyar címerből származnak (az ezüst vágások színe a heraldika szabályai szerint a zászlón fehér), és a magyar nemzet színeiként értelmezve zászlón ebben az összeállításban csak a reformkorban jelentek meg. 19. századi romantikus értelmezés szerint a piros sáv az „erőt”, a fehér a „hűséget” és a zöld a „reményt” szimbolizálta. A trikolor (három szín szerinti tagolás) ugyanakkor a francia forradalomban született francia nemzeti zászló nyomán a forradalomra is utalt. A piros és fehér mellé harmadiknak a zöld színt József nádor első felesége, Alekszandra Pavlovna javaslatára vették fel. Ez a zászló 1848 előtt már jelen volt, de még nem terjedt el. Sajnálatos tény, de édes testvére volt I. Miklós orosz cár-nak, aki részese lett a magyar szabadságharc leverésének. Az 1848-as követelések egyike volt, hogy „a nemzeti színek régi jogukba visszaállítassanak” – szemben a Habsburgokfekete-sárga színeivel. Erről az áprilisi törvények 21. cikkelye rendelkezett. A piros-fehér-zöld zászló így hivatalosan elismert magyar nemzeti jelkép lett, amelyet 1848-49-ben már általánosan használtak polgári zászlóként. Az 1848–1849-es honvédseregezzel szemben fehér színű, piros és zöld úgynevezett farkasfogakkal szegélyezett zászlók alatt harcolt, közepén a címerrel.

A szabadságharc leverése után tiltott jelképnek számított. 1867-től kezdve hivatalos. Állami zászlóként 1945-ig a kiscímer (megfelel a mai magyar címernek) szerepelt a zászló közepén. 1946. február 1. és 1949. augusztus 20. között a Szent Korona nélküli, úgynevezett „Kossuth-címer”, majd 1949. augusztus 20. és 1956. október 23. között a szovjet mintára készült népköztársasági címer („Rákosi-címer”) volt közepén. Az 1956-os forradalomban a felkelők és a lakosság jórésze kivágta ezt az idegen jelvényt. A Nagy Imre-kormány visszaállította a korona nélküli Kossuth-címert, mely még a forradalomkádári leverését követő néhány hónapban is hivatalos volt. Az újabb, a Rákosi-címertől különböző – de ekkor is szovjet mintájú, vörös csillagos –, úgynevezett „Kádár-címer” (1957. május 1.–1989. október 23.) a zászlón nem szerepelt.

A magyar zászló a rendszerváltáskor sem változott. A hivatalos állami és polgári zászló (a Magyar Köztársaság lobogója) az alkotmányt átfogóan módosító 1990. évi XL. törvény (elfogadása: június 19.) szerint három egyenlő szélességű, piros, fehér és zöld vízszintes sávból áll.

Mi a különbség zászló és lobogó között?

A zászló egy rúdra rögzített, meghatározott színezésű, illetve mintájú vászondarab, mely árbocon (keresztrudas zászló) vagy rúdon leng, a rúdra van rögzítve. A lobogó viszont nincs mereven rögzítve, csak a sarkainál van kikötve. A zászló alakja általában téglalap, de előfordulnak más formák is. Eredeti rendeltetése katonai volt, a csapatok azonosítására és vezénylésére használták, és különböző területeken ma is használnak zászlókat jeladásra (hajózás, vasút stb.). A három különböző színű sávból álló zászló neve trikolór (a francia eredetű szó jelentése „három színű”), ilyen a francia-, az olasz- és a magyar zászló is.

Alapfogalmak

Banner (Panier) – A középkorban a zászló megjelölése. Zászlósúrnak nevezték az egyes tartományok legjelentősebb főurait, akik zászlóval voltak ellátva. Magyarországon a legjelentősebb méltóságok voltak az ún. zászlósurak (nádor, országbíró, tárnokmester, horvát bán stb.) Napjainkban bannernek nevezik a fára felerősített, hosszan lenyúló címeres lobogót is.

Felsőjelvény – Állam által használt szimbólum, elsődlegesen zászlók és címerek.

“Félarbóc” – Gyász – mindenekelőtt állami gyász – jelül a lobogót csak félig kell felvonni. Lobogóra gyászfátyolt kötni, vagy a nemzeti, városi lobogó helyett fekete lobogót felvonni nem lehet. (A fekete lobogó egyébként a tengeri rablók, kalózkodók jelvénye.)

Gonfanon – Zászló kettő vagy több négyszögű csücsökkel. Harci vagy tornazászlóként használták.

Hadilobogó – Egy állam felsőjelvénye, melyet katonai épületeken, hadihajókon stb. helyeznek el. Kivitele általában eltér a nemzeti lobogótól, de lehet ua. is

Lobogó – Könnyű anyagból készül. Zsinór segítségével valamilyen erre a célra szolgáló árbocra – ún. őrfára – vonják fel. Használata a hajózás általánossá válásával kezdődik. A lobogó azonban nem csak a hajó árbócára (őrfájára), hanem más, erre a célra szolgáló (házra szerelt pl.) őrfára is felvonható. Többnyire a nemzeti színeket, ill. egy-egy ország címerét stb. ábrázolja. Hamis zászlók használata büntetendő cselekmény. Speciális lobogókat használhatnak olyan hajók, melyeken fertőző betegség ütött ki. Flotta főparancsnokok, admirálisok stb. külön standereket használhatnak, azon hajók megjelölésére, melyeken éppen tartózkodnak. Ha lobogót rúdra szegünk, zászló lesz belőle.

Splittflagge – Háromszögletű kivágással ellátott lobogó.

Standár – Derékszögű zászlóanyagból készült, többnyire hegyesszögű bevágással. Korábban a lovasság – majd egyes országok páncélos stb. egységeinek – zászlóit nevezik ~nak.

Stander – Háromszögletű lobogócska, mely mint jelzőlobogó, ábrájával, színével meghatározott jelentőséggel bír. Ugyancsak ez a neve annak a kis lobogónak, melyet járművekre erősítenek fel, ill. katonai szolgálati helyek előtt állítanak fel, rendeltetésük, hogy magasabb katonai parancsnok jelenlétét jelezzék.

Vérszászló – Vörös, kép, embléma nélküli zászló, összefüggésben van a császár által hűbéreseinek adományozott ún. vérjoggal (az élet és halál feletti döntés joga), mivel a hűbéres a bíraskodást a császár nevében gyakorolta. A császári bíraskodási hatalom jelképe. A magyar középkorban a véres kard, ill. vörös zászló körülhordozása nagy veszélyhelyzet, háborúk stb. idején került sor.

Zászló – Egy rúdon elhelyezett (ahhoz hozzáerősített) egy vagy többszínű anyag, amely gyakran címerekkel vagy jelképekkel van ellátva. A zászlónak az a szerepe, hogy azt rúdra erősítve hordozzák. Ilyet épületre kitézni nem lehet. A gyászt a zászlón – elsősorban uralkodó, államfő stb. halála esetén – ráerősített gyászszalaggal vagy gyászfátyollal szokták jelölni.

GENEALÓGIA

A genealógia (geneológia), azaz eredet- vagy származástan (családtörténet) a családfák kutatásának tudománya. Az emberek közötti leszármazáson alapuló rokonsági kapcsolatokkal foglalkozó, az egész társadalmat átfogó klasszikus történelmi segédtudomány. A genealógiai ismeretek, a hagyományok számontartása, felhasználása ősi időkre nyúlik vissza. Különböző vallásokban fontos a geneológia alkalmazása. A mitológiában ugyancsak találkozhatunk ezzel a témával.

Ősei mindenkinek vannak. Mindig fontosak voltak a vélt - illetve valós - ősök, a tőlük való származás felkutatása, bemutatása. Kezdetben elsődlegesen uralkodók, illetve az előkelők családi kapcsolatait rögzítették. Ez később egyre általánosabb lett. A genealógia együtt fejlődött a társadalommal, alkalmazkodott az egyes osztályok, rétegek mozgásához. Tudományos művelés mellett a genealógia sokszor gyakorlati - „alkalmazott tudomány” - jellegű is volt. Legtöbbször az öröklési jog praktikumában alkalmazták a genealógiát.

A genealógiát sokszor kizárólag a nemesség kutatásával azonosították, s mint olyant öncélúnak minősítették. Emiatt azután egyes radikális társadalmi változások nyomán erőteljesen a háttérbe is szorították művelését, illetve szükségtelen, „áltudományos” jellegét hangsúlyozták. Bár sokszor valóban a nemesség vizsgálata volt előtérben, s a genealógiát káros irányzatok is felhasználták, nem szabad elfeledkeznünk a polgárság, az értelmiség, sőt a parasztság vagy a munkásság genealógiájának elemzéséről sem. A birtoktörténeti-helytörténeti kutatásoknál elengedhetetlen a geneológia alkalmazása.

Tágabb értelmezésben mindenképpen idetartoznak a történelmi biográfiák, illetve a tágabb-szűkebb társadalomtörténeti kutatási eredmények is. A genealógiát sokszor, sokféleképpen fogták fel a különböző szakemberek; jelenleg is többféle megközelítése ismeretes. Így a klasszikus felfogás mellett beszélhetünk például történeti irányzatról, orvosi (orvosgenetikai) irányzatról, de előfordul a kérdés néprajzi (etnográfiai) jellegű vizsgálata is. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a genealógia bázisán fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben olyan fontos tudományágak, mint a történeti demográfia, illetve a történeti szociológia.

Hangsúlyozandó, hogy a genealógia az utóbbi években egyre inkább megújuló, a modern tudományos elvárásoknak megfelelően átalakuló, széles körben felhasznált tudománnyá vált. Művelése, az iránta megnyilvánuló érdeklődés a korábbi évtizedek visszaesése után igen elterjedtnek, széles körűnek mondható. Többé-kevésbé magas szinten foglalkoznak a témakörrel világszerte.

A geneológia története

Az egyes törzsek, később népek vezetői, uralkodói már az ősi időkben is sokszor keresték eredetüket a mitológiában, vallásban. Ez szolgálta uralkodói (dinasztikus) igényeik alátámasztását, illetve tekintélyük növelését. Az ókori görögöknél az ősatya állt a középpontban. Gyakori volt, hogy az előkelők magukat hőszoaktól származtatták, őseiket a trójai háborúig vezették vissza. Az időről időre előtérbe kerülő egyes új személyiségek, családok igyekeztek a hagyományos uralkodó osztály családi eredetéhez hasonló méltó származást kreálni.

A rómaiak őseik különböző érdemeit átvitték az egész nemzetségre. Síremlékeik különböző feliratain nagy számban maradtak fenn genealógiai adatok. Itt már jelentkezett a polgári genealógia is. A római polgárok- különösen a patriciusok- sokáig csak egymás közt házasodtak, mást, idegent nem engedtek maguk közé. Az egyenjogúság elnyerése után az addigi kívülállók nem tudták hosszú nemzedéksorokkal dokumentálni származásukat. Emiatt genealógiai hamisítványokat készítettek. A görög kultúra hatására a rómaiaknál is divatos lett a mitológiai ősök keresése. Augustus császár tiltotta meg a vérrokonok házasságkötését. Az ókori római genealógiai viszonyokra igen jellemző volt az örökbefogadás (sokszor teljesen más családokból származóké is). Az örökbefogadottak átvették az örökbefogadók őseit.

Gyakori volt a valódi, illetve az örökbefogadott személyek közös nyilvántartása. A leszármazási táblák ősenek a római scala (stemma) tekintendő, amely kereszt alakú volt, s a vizsgált személyt középen ábrázolták.

A germán népeknél mindig a vérrokonságon alapuló genealógia volt a középpontban. A család korai ábrázolása az emberi test formájában történt, s a leszármazókat a testrészek szerint nevezték. Így például „Busen” az egyenes ági rokon, „Magén” az oldalági rokonok megjelenítésénél. Egyes germán néptörzsek (gótok, burgundok, angolszászok) vonatkozásában már az V-VI. századból ismertek használható genealógiai források.

A genealógia gyakorlati alkalmazása körébe tartozott az ősbizonyítás, illetve őspróba, mivel ez a hűbériség viszonyai között, de a lovagi tornákon is sokszor kapott szerepet. A nemességet utánzó a késő középkortól gyakori volt a polgári ősigazolás, melyet a városokban ipar tanulásához, polgárjog elnyeréséhez stb. követeltek meg.

A genealógia fejlődése Európa különböző országaiban a reneszánsz idején indult meg. Érdekes, hogy az egyetemeken történő oktatása a későbbiekben is mind a bölcsész, mind pedig jogi fakultásokon egyaránt elterjedt (ez utóbbi esetekben az általános gyakorlati felhasználásra tekintettel). AXVI. századtól kezdődően publikálnak különféle nyelveken - kezdetben elsősorban latinul - genealógiai műveket. Legelőször az uralkodóházak, később pedig a főnemesség, nemesség, sőt a polgárság-értelmiség családtörténetéről is. Áttekintve a genealógiai szakirodalmat, hagyományosan jól elkülönülnek az angol, francia, illetve német nyelven (az adott nyelvterületeken) kiadott genealógiai munkák. Ezek hatása a későbbiekben is nyomon követhető az egyes államokban kialakuló genealógiai irodalomban. Magyarországon mindvégig a német nyelvterület genealógiai irodalmának túlsúlya dominált, a többi terület eredményei kevésbé.

Az újkori német genealógia első nagy egyénisége Suntheim (1440-1513), aki a Babenbergerek és a Habsburgok leszármazását kutatta. Az első, aki a genealógiát és a köztörténetet összekapcsolta, Reiner Reiceccius von Steinheim professzor volt. 1764-től kezdődően jelent meg folyamatosan, egyre kiterjedtebb tematikát felölelően és terjedelemben egy alapvető kézikönyvsorozat, az úgynevezett Gothai almanach, amely utódkiadványszerű formájában napjainkban is él.

A XIX. század második felétől újra felvirágzott a genealógia művelése. A kor igen jellegzetes szakmai szervezetei a Berlinben 1869-ben létrehozott Herold és az 1870-ben Bécsben életre hívott Afer heraldikai és genealógiai társaságok. A tárgykör magas színvonalú művelése, publikációs tevékenység stb. terén napjainkig sok köszönhető ezeknek az ezt követően más országokban is mintának tekintett szervezeteknek. 1898-ban jelent meg Ottokár Lorenz alapvető kézikönyve (Lehrbuch dergesamten wissenschaft-lichen Genealogie). Forst Bataglia 1948-ban adta ki Wtssenschaftliche Genealogie című könyvét. Eckhart Henning és Wolfgang Ribbe 1972-ben jelentetett meg e tárgykörben alapvető kézikönyvet (Handbuchder Genealogie).

A XX. században a történeti segédtudományok (így elsősorban a genealógia és a heraldika) tárgykörének továbbfejlesztése, új irányzatok előtérbe kerülése, a módszertan alakulása stb. területén fontos szerepe van az 1929 óta (Barcelona) két évente megtartott nemzetközi heraldikai és genealógiai kongresszusnak. Az itt elhangzott előadások általában kötetben is megjelennek. (A 19. kongresszust 1990-ben Magyarországon, Keszthelyen tartották.) Az 1998-as kongresszust Luxemburgban rendezték meg.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy Közép-Európa más területein is művelték a genealógiát. Különösen a cseh és a lengyel genealógia tekint vissza nagy múltra. Az utóbbi években Szlovákiában is szélesebb körben foglalkoznak ezzel a történeti segédtudománnyal. Kíváncsún lenne, ha ezen országok kutatási eredményei - melyek magyar vonatkozásúak is - nálunk is ismertebbek lennének.

A magyar geneológiatörténet

Magyarországon az első nyomtatott genealógiai jellegű munka Budai Ézsaiás lexikona. A XVII. századra jellemzőek az egyes főúri családokról kiadott idealizált családtörténetek (például *Tropheum Nobilissimae Antiquissimae Domus Estorasiae*, 1700). AXVIII. század elején megemléltendő Mikola László tevékenysége (például *História genealogico Transylvaniae*, 1731). A XVIII. század utolsó harmadában jelentek meg olyan genealógiai művek Magyarországon, amelyek adatait már a későbbi szerzők is hasznosították (például Wagner Károly: *Collectanea genealogica-historica Familiarium Hungariáé*, 1778; Lehoczky András: *Stemmatographia nobiliumfarni-liarumRegni Hungariáé*, 1796-1798).

A XIX. század első felében viszonylag kis számban jelentek meg Magyarországon genealógiai munkák (például Kayser Mihály: *Compendium historiaefamiliaeMáriássy...* 1803; Kubinyi Péter: *Genealógiáfamília de FelsőKubin*, 1814). A korban meginduló helytörténeti szakirodalomban is több jeles genealógiai vonatkozású kötet jelent meg (például Mocsáry Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése. I-IV.* 1820-1826). Napjainkig használatos alapvető családtörténeti kézikönyvsorozat szerzője volt Nagy Iván (1824-1898) a mintegy 12 000 nemesi családot érintő, 108 ősnemzetségre összpontosító könyvével (*Magyarországcsaládi czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, I—XIII.* 1857-1868).

A XIX század második felétől kezdődően tömegesen jelentek meg genealógiai művek Magyarországon. Ezek között megtalálhatók megyei nemességet feldolgozó regionális kötetek is. Előfordulnak egyes családok történetét bemutató munkák, a tárgykörbe tartozó okmánytárak. A kiadott anyag színvonala egyenetlen: a kötetek egy része nagyon magas színvonalú tudományos monográfia, más részük - talán többségük - kisebb értékű, alacsonyabb színvonalú. Ebben a körben nem ritkák az egyes családtagok által összeállított, erősen elfogult kiadványok sem. A korabeli szakirodalom döntő része a nemességgel foglalkozik, jóval kisebb számban jelentek meg más társadalmi osztályokra - így elsősorban a polgárságra - vonatkozó publikációk. A szakirodalomnak ez a csoportja természetesen az egykori ország területeinek családjaira vonatkozik. Az ezekben a kötetekben feldolgozott forrásanyag azóta - sajnos - nagyrészt elpusztult, illetve alig-alig elérhető, kutatható.

1883-ban alakult meg a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, amely ugyanettől az évtől kezdődően adta ki a történelem segédtudományai tárgykörben alapvető, egyik fő témájaként geneológiát közlő *Turult.* (1950-ben megszűnt. Mindkettőnek jelentős szerep jutott a témakör magyarországi művelésében. E vonatkozásban talán leginkább Fejérváry László, illetve Áldásy Antal nevei emelhetők ki. További fontos szakfolyóiratok voltak a korban a „Nagy Iván” *Családtörténeti Értesítő* (Budapest, 1899-1901), illetve a *Genealógiai Füzetek* (Kolozsvár, 1903-1912). Az adott időszakban megjelent segédkönyvek közül kiemelendő Illésy János — Petkó Béla: *A királyi könyvek*, 1895. A családtörténeti kutatásnál is fontos segédkönyv több korabeli lexikon (például Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái* 1891-1914). 1888-tól jelent meg a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság *Magyar Nemzetségi Zseb-könyve* (Főrangú), 1905-től *Nemesekrészze*. Nagy Iván munkája folytatásának tekinthető az ugyancsak napjainkig alapvető kézikönyvként használt *Kempelen Béla* (1874-1952) *Magyar nemes családok* című könyvsorozata (I-XI. 1911-1932). Nem javította megfelelően Nagy hibáit, de a nála is közölt családokat részben továbbvezette. Jelentősen megnövelte viszont a közölt családok számát; ez mintegy 40 000.

A két világháború közötti időszakban folytatódott (talán esetenként a korábbinál alacsonyabb színvonalon) a családtörténeti publikációk kiadása. Daróczy Zoltán jelentette meg *A nemesi évkönyvet* (I-XII. 1923-1935). Kempelen Béla több fontos munkát adott ki ebben az időszakban (*Magyar főrangú családok*, 1931; *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. I—III.* 1937-1939; *Nemes családok, polgárcsaládok*, 1940). Gergő József

segédkönyveket publikált (Am. kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek, 193S; A királyi könyvek, 1940).

Az ebben a korban kiadott szakfolyóirat a Magyar Családtörténeti Szemle (Budapest, 1935-1944). Bár a korszakban kiadott művek döntő része a nemességgel foglalkozott, felvetődött más társadalmi osztályok családtörténetének a feldolgozása is, például Szentpétery Imre (1878-1950) ilyen irányú munkássága. Esetenként publikáltak a parasztság genealógiájával kapcsolatos írásokat is. Az 1940-es években pedig a korábban szinte egyedüli, klasszikus felfogás mellett felmerültek egyes korszerű genealógiai felfogások, így például orvostudományi vonatkozásúak is.

A második világháború után rövid ideig még tartott az egyes korszerű családtörténeti kutatási irányok felé fordulás. Szentpétery Imre a parasztcsaládok kutatásának előtérbe állítására tett kísérletet, és megjelent Juhász Lászlónak (Családfa, 1946) az adott időszakban igen korszerű összeállítása, nemsokára azonban bekövetkezett a genealógia (illetve más történeti segédtudományok) erőteljes visszafejlesztése Magyarországon.

Mindebben nyilvánulón szerepe volt a genealógia bizonyos kompromittáltságának a korábbi származásigazolások miatt, illetve annak, hogy a radikális társadalmi változások során a családtörténetben csak a letűnt uralkodó osztályokkal foglalkozó, megtartásra érdemtelen, retrográd tudományt láttak. Nem sikerült fenntartani a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságot, s a Turult sem. Ezeket 1950-ben szüntették meg.

Érdekes módon a családtörténet művelésének egyfajta folytonosságát a levéltárakba került családi archívumok rendezésekor elkészített levéltári repertóriumok jelentették. (Például Pap Gáborné: A Bethlen család levéltára, 1979; Zimányi Vera: A hercegBattyhány család levéltára, 1962.) Bizonyos folyamatosságot jelentettek a szocialista korszakban egyes középkorral foglalkozó történészek, így Füredi Erik, Kubinyi András jelentős genealógia vonatkozású publikációi. Házi Jenő a polgárság vizsgálata területén adott ki fontos műveket.

A genealógiai merev elutasítása idővel enyhült. Az 1970-es évektől kezdődően már szélesebb körben szerepeltek idetartozó témák konferenciákon, jelentek meg különböző publikációk, elsősorban helytörténeti vonatkozásokban közölt genealógiákkal. 1983-ban sikerült újra létrehozni a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságot. E vonatkozásban, illetve a témakör ismételt előtérbe állítása, támogatása terén alapvető szerepe volt Kállay Istvánnak. Az 1980-as évek második felétől kezdődően ismételten megindult Magyarországon a genealógiai munkák publikálása, illetve a szélesebb kutatómunka. 1992-ben újraindult a Turul.

A genealógia nagyon sok esetben kapcsolódik más történelmi segédtudományokhoz (rokontudományokhoz). Adott esetben nem is mindig választhatók teljesen szét az azonos forrásokat, egymás módszereit, eredményeit hasznosító, nem ritkán egymásból kifejlődött tudományterületek. E tárgykörben is eredményes lehet a komplexitásra törekvés.

A genealógia a következő segédtudományokkal (rokon tudományokkal) van szoros kapcsolatban: történeti földrajz, kronológia, diplomatika, paleográfia, heraldika, falerisztika, numizmatika, archontológia, történeti statisztika, történeti demográfia, kormányzattörténet (jogtörténet), onomasztika, történelmi metrológia, pszichografológia, epigráfia, etnográfia, történeti ikonográfia.

A genealógia forrásai

A genealógia forrása lehet minden anyag, amely leszármazás bizonyítására alkalmas adatokat tartalmaz. Ez igen sokrétű, széles forrásbázis. A következő főbb csoportjai említhetőek:

- I. szájhagyomány,
- II. írott forrásanyag,
- III. nyomtatott források,
- IV. epigráfiai emlékek,

- V. funerális emlékek,
- VI. tárgyi emlékek,
- VII. történeti ikonográfiai emlékek.

I. szájhagyomány. Általában a nagyszülőkig terjed, azon túl rendkívül bizonytalan forrásfajta. Különösen fontos lehet a polgári, paraszti, munkás genealógiai kutatások kiindulásánál.

II. Az írott forrásanyag rendkívül sokrétű, összességében s az egyes társadalmi csoportok vonatkozásában egyaránt.

Az elbeszélő történetiforrások általában uralkodóházak, illetve a legjelentősebb történelmi családok genealógiájával kapcsolatos adatokat tartalmaznak.

Az önéletrajz, az emlékirat általában igen szubjektív műfaj. Gyakori a saját szerep kedvezőbb színben való bemutatása, s így esetenként torzít. Sokszor politikai, illetve más tényezők hatása figyelhető meg benne. Ez természetesen a vonatkozó genealógiai részletekre is igaz. E csoportba tartozó források viszont tartalmazhatnak egy sor más helyen nem rögzített, családtörténeti vonatkozású, értékes adatot is.

A halotti beszédek (laudatio, Lobpredigt), sajátos irodalmi műfaj. Általános, hogy a halott érényeit emelik ki, személyét a valóságosnál kedvezőbb színben tüntetik fel. Rögzíthetnek azonban számos másképpen nem dokumentálható genealógiai adatot is.

Egyházi anyakönyvek a legáltalánosabban használt genealógiai források. Vezetésüket a katolikus egyházban a tridenti egyetemes zsinat (1545-1564) rendelte el kötelező erővel. Magyarországon vonatkozásában többé-kevésbé folyamatos anyakönyvi sorozatok csak a XVII. század vége, XVIII. század eleje közötti idők óta maradtak fenn. Általában születési, házassági, halotti anyakönyveket vezettek a római-, a görög katolikus, a református, az evangélikus, görögkeleti, az izraelita, baptista, a nazarénus, unitárius egyházak. Az anyakönyvek az egész társadalom vonatkozásában tartalmaznak alapvető genealógiai adatokat. Magyarországon 1894-től van állami anyakönyvezés. Az anyakönyvek sajátos változatai az egyetemi, iskolai stb. anyakönyvek. Fontosak lehetnek az anyakönyvi másolatok is.

Családfeljegyzések. így családi krónikák, születési, eljegyzési, házassági, halálozási adatokkal, hasonló bejegyzések Bibliák, régi könyvek szennylapjain. A társadalom alsóbb rétegeit tekintve is fontos a forráscsoport.

Genealógiai táblázatok. A legrégebbi ilyenjellegű anyagok a XV-XVI. századból maradtak fenn. Elsősorban a nemesség vonatkozásában fontos forrás, de nagy számban ismeretesek polgári és paraszti genealógiai táblázatok. Ez utóbbiak leginkább öröklési ügyek dokumentumaiként születtek.

Címerkérőfolyamodvány, címereslevél. A nemesség genealógiai kutatásának forrásai. Megyei nemességigazolási iratok.

Házasságkötéssel kapcsolatban keletkezett iratok, például eljegyzési, házassági szerződések, móringlevelek, házassági akadály alól mentesítő'(egyházi, állami) iratok. Ilyen jellegű dokumentumok a társadalom egésze vonatkozásában ismeretesek.

Örökléssel kapcsolatos iratok, például végrendeletek, hagyatékijegyzőkönyvek. A jobbágyság kutatása szempontjából is fontos forráscsoport.

Bírósági (peres) iratok. Elsősorban birtok, hagyatéki, gyámsági, bontó perekben mindig csatoltak őstáblázatokat. A jobbágyságvonatkozásában is gazdag idetartozó anyag maradt fenn.

Névváltoztatási (névmagyarosítási) iratok. Az egész társadalomra kiterjedő forráscsoport a XIX. század közepétől a XX. század közepéig tartó időszakból. Genealógiai szempontból igen fontos - adott esetben a kutatást egyáltalán továbbvivő - forráscsoport.

Összeírások. Sokrétű, különösen a regionális, helyi stb. névanyag vizsgálata szempontjából fontos forrásfajta. Említhetők például a nemesi összeírások, adóösszeírások. Ez utóbbiak az adózó népesség (jobbágyság) genealógiai kutatásának fontos anyaga.

Katonai források. Katonai minősítések, törzskönyvek, kitüntetési ügyek, állítási jegyzékek, ezrednévsorok, katonai kaució, árvaügy stb. A katonatisztek, illetve a katonaviselt személyek széles körének kutatásához felhasználható forráscsoport.

Polgárjegyzékek, polgárkönyvek. A városi polgárság kutatásának alapvető forrásai.

Céhes nyilvántartások, így céhtagok felvétele, összeírása jegyzékei. A városi polgárság, illetve iparosok családtörténeti vonatkozásainak forrásanyaga.

Gazdasági szervek iratai, például törzslapok, névsorok, fizetési jegyzékek, pénztári naplók. Elsősorban munkás genealógiák készítésénél felhasználható források.

Személyi jellegű iratok: igazolványok, tagsági könyvek, bizonyítványok, diploma, index, útlevél, munkakönyv, cselédkönyv. Az egész társadalomrajellemző, két-három nemzedékig családoknál is fellelhető, genealógiai kutatás kiindulásához igen jól felhasználható dokumentumok.

Orvosi jellegű iratok, mondjuk betegekkel kapcsolatban keletkezett iratok, kórházi zárójelentések.

Kitüntetésekkel kapcsolatos iratok. Például felterjesztések, adománylevelek, viselési engedélyek stb.

Telekkönyvek. A feudalizmus korában léteztek városi és uradalmi telekkönyvek, általánosan azonban 1855-től, az állami telekkönyv bevezetésétől használták. Igen fontos lehet a névanyag, illetve az ingatlanok birtokosai változásainak vizsgálatakor.

Rendőri jelentkezési regiszterek, címjegyzékek. Elsősorban a városi lakosság genealógiája kutatásához használhatók fel.

Genealógusok, illetve genealógiával hivatásszerűen foglalkozó irodák (vállalkozások) irathagyatékai-, anyaggyűjtései sokrétű anyagokat tartalmaznak különösen a nemességet és a polgárságot illetően.

III. Nyomtatottforrások. Elsősorban aprónyomtatványok. Így születési, keresztelési, eljegyzési, házassági, gyászjelentések. Halotti beszédek. Évfordulókra, névnapokra, érettségire, diplomaosztásra stb. vonatkozó meghívók. (Nyomtatásban megjelentetett) birtok, gyámsági, öröklési perek. Névjegyek.

IV. Epigráfiai emlékek. A régebbi korokban, de az újabb időkben is szokásos különféle épületeken feliratok, emléktáblák stb. elhelyezése. Közöttük gyakoriak a személyre szóló, évszámos feliratok. Sokszor vonatkoznak e feliratok építetőre, átalakítóra, tulajdonosra stb. Ezek genealógiai szempontból fontos adatokat hordozhatnak, elsősorban az uralkodóházak, a nemesség, polgárság, de akár a parasztság szempontjából is. Ilyenek találhatóak például templomokban (emléktáblák, domborművek, feliratok, pasztofóriumok stb.), várakon, városi erődítményeken, kastélyokon, udvarházakon, polgárházakon, palotákon, parasztházakon stb.

V. Funerális emlékek. Síremlékek, sírkövek (epitáfiumok, epitáfiumcímer) stb. Egészen a XX. századig gyakoriak ezen az emlékcsoporton a genealógiai adatok sokaságát tartalmazó hosszabb feliratok.

Ide sorolandók még a halotti címerek, halotti zászlók is. (Ezek nagy része is genealógiai adatokat tartalmazó feliratokkal van ellátva.)

VI. Tárgyi emlékek. A legkülönbözőbb tárgytípusok hordozhatnak genealógiai vonatkozású adatokat. A készítettőre, a tulajdonosra, a megajándékozottra stb. vonatkozó feliratok (évszámok, címerek) megtalálhatók például fegyvereken, egyházi kegytárgyakon, használati eszközökön, műszereken, órákon, bútorokon, emléktárgyakon.

VII. Történeti ikonográfiai emlékek. Ezek sorában a legkülönbözőbb technikával készült művészi alkotások említhetők (festmények, falfestmények, grafikai, sokszorosított grafikai,

szobrászati, numizmatikai, iparművészeti stb. alkotások). Genealógiai vonatkozása leginkább a portréknak (csoportképeknek) van.

Genealógiai alapfogalmak

Ős (avus, Ahn) a régen élt felmenő rokon, akitől valaki vagy valamely család származik. Nemzetség (gens) az egy közös őstől származó, azonos nevű ivadékok sora. A legkorábbi időkben a közös anyától való leszármazás, a későbbi társadalmi fejlődés során a közös apától való leszármazás számított.

Család (familia) apából, anyából és gyermekekből álló társadalmi közösség. Gyakran használatos a magyar genealógiai gyakorlatban a nemzetség helyett. (Például családülés.)

A családülés (concurus familiaes, Familientag) a felnőtt férfi család-(nemzetség)tagok gyűlése a közös dolgok intézésére.

Nemzedék (generáció) az egy időben élő, megközelítően azonos korú emberek összessége. Az egymást felváltó utódok (életének) időszakai.

Iz a nemzedéken belül, az ugyanazon leszármazási ágon szereplő nemzedék (így harmadíz, negyedíz).

Ág (linea, Linie) leszármazási vonalat jelent (például anyai, apai, férfi, női, oldal-, ifjabb stb.).

Cognomen. Mellékelnevezés. Egy családon belül az ágak szerinti megkülönböztetést, hasonló nevű családok esetében a különböző származást jelöli. Olykor örökletessé is válható formát nyert. Változó használat tette indokolttá az alias (kettős vagy ingadozó névhasználat esetén a ' vagylagosság kifejezése) aliter (másként) kötéssel történő kettős jelölést.

Koició (coitio, Koition) két különböző nemű személy közötti kapcsolat, utódok létrehozása céljából.

Filiáció (filiatio, Kindschaft) két egymástól származó személy között fennálló viszony.

Agnáció (agnatio, Agnation) közös ősától származtatott, férfi ágú vérrokonság. Jelentős szerepe volt az öröklési jogban.

Megkülönböztettek elsőszülött fiút (primogenitura), a család legidősebb férfitagját (senior), a majorescót, az ízben legközelebb állót, illetve az egy szinten állók közül a legöregebb fiút, aki gyakran az elsőszülött volt. Ezeknek a megkülönböztetéseknek legnagyobb szerepe a hitbizo-mányok (fideicommissum) esetében volt, ahol sajátos öröklési formák léteztek, például primogenitura, seniorátus. Leggyakrabban a majorátus, az ízben legközelebb álló, illetve az egy szinte állók közül a legöregebb fiú lett a hitbizományos.

Kognáción (cognatio) tágabb értelemben az egész apai és anyai ági vérrokonságon alapuló családot értjük.

Vérrokonság (consanguinitas, Blutverwandschaft) a közös őstől származókat foglalja magában. Köztük megkülönböztetünk egyenes ági (linea directa, gerade Linie) vérrokonokat (például nagyapa, fiú, unoka), illetve oldalági (linea collateralis, Seitenlinie) vérrokonokat (nagybácsi, unokatestvér stb.), akik egy közös őstől származnak, de nincsenek leszármazó és leszármazotti kapcsolatban egymással. A közös őstől való leszármazottaknál megkülönböztetünk idősebb ágat, ahová az idősebb testvér, és ifjabb ágat, ahová a fiatalabb testvér leszármazottai tartoznak.

Descendensek a közös őstől származottak. Ascendensek a közös ősök azokhoz viszonyítva, akik tőlük származtak.

Rokonsági fokozat (gradus, Grad) két vérrokon közötti genealógiai távolságot jelent. Az egyenes ági vérrokonság számítása minden jogrendszerben egyforma volt, például apafiú első fokú, nagyapa-unoka másodfokú vérrokonok. Az oldalági vérrokonság számításánál eltérések vannak. A római jog, illetve a mai joggyakorlat szerint a rokonsági fok olyan, mint amennyi a két vonalon szereplő személyek száma, leszámítva a közös őst. Eszerint a

testvérek másodfokú, az unokaöcs és a nagybácsi harmadfokú, az unokatestvérek negyedfokú vérrokonok.

A római katolikus kánonjog és a germánjog az ugyanazon nemzedékhez tartozó leszármazottak egymás közötti vérrokonságának fokát a közös őstől való egyenes ági vérrokonsági fokozattal fejezi ki. Eszerint a testvérek első-, az unokatestvérek másodfokú vérrokonok. Nem ugyanahhoz a nemzedékhez tartozó vérrokonoknál a közös őstől távolabbi vonalon álló vérrokonnak a közös őstől számított foka fejezi ki a vérrokonsági fokot. Eszerint a nagybácsi és az unokaöcs másodfokú, a nagybácsi és az unokaöcs fia harmadfokú vérrokonok.

Örökbefogadás (adoptio). Szülő és gyermek közötti vérségi leszármazás természetes kapcsolatát utánképző jogintézmény. Esetleg a természetes születésű gyermekjogi helyzetének burkolt rendezése. Nemesség, címer átruházása esetén királyi kegyelemre volt szükség.

Sógorság (affinitás, Schwagerschaft). A házaspár és házastársának vérrokonai közötti önálló rokoni kapcsolat.

Őspróba (Ahnprobe). A négyes, nyolcas, tizenhatos stb. őspróbával az apai és az anyai ágon való nemesi származást bizonyították. Ez szükséges volt a kamarási cím elnyeréséhez, egyes lovagrendekbe, női szerzetesrendekbe stb. való felvételhez, udvari tisztségek elnyeréséhez.

Ősvesztés (Ahnverlust), őszazonosság (Ahnungleichheit), implex. Mindenkinek két szülője, négy nagyszülője, nyolc dédszüloje stb. van. Az ősök száma nemzedékenként megkétszereződik. Ez azonban csak elméletileg van így. Az ősök egy része azonos, egy személy több helyen is szerepel. Az implexxutatás elsősorban az uralkodóházak, illetve a nemesség genealógiája kutatásánál hozott érdekes eredményeket. Az uralkodóházak esetében igen gyakori az őszazonosság. Azonban adott esetben az egész társadalomban megfigyelhető ez a tendencia, egyes társadalmi osztályokhoz tartozók, egyes foglalkozási ágakat reprezentálók, egy területen, településen élők, azonos nemzetiséghez, valláshoz tartozók stb. relatív szűk körön belül házasodtak. Célszerű előbb a felmenők implexének megállapítása, a lemenők implexe ebből következik. Minél több leszármazó van, annál nagyobb a lehetősége a következő nemzedékekben kötött rokonházasságoknak. Ha egy nemzedékrendben 50 azonos ős van, akkor az ősök számának nyugalmi helyzetéről (Stillstand der Ahnenzahl), több mint 50 azonos ős esetén Replexről beszélünk.

Ragadványnév. Egy-egy személyes ismérvből, tulajdonságból állandó jelzővé, olykor családnévvé is váló megjelölés (lásd Jámbor, Szőke, Tar). Utalhat mesterségre is, mint Ács, Kőteles. Az aliter vagy dictus kötéssel a korábbi név is említésre kerülhet.

Névtan. A régi időkben egynevűség volt. A magyar vezetéknévek kialakulása az Anjou-korban kezdődött, s a kétnevűség hosszú folyamat eredményeként vált általánossá. Ez a fejlődés társadalmi osztályonként is eltérő volt, s nem volt mentes regionális sajátosságoktól sem. Öröklődő családnévek a nemességnél a XIV-XV., a városi polgárságnál a XV., a jobbágságnál a XVI-XVII. századokban alakultak ki. Vezetéknévek apai ágon való öröklése csak 1787-től volt kötelező.

Névváltoztatás, illetve névmagyarosítás. Ezt a kérdést először 1787-ben szabályozták, ekkor a névváltoztatást királyi engedélyhez kötötték. Az 1814-es királyi rendelet hatósági engedélyhez kötötte a névváltoztatást, s csak fontos ok alapján engedélyezte azt. 1848-tól belügyminiszteri engedéllyel lehetett nevet változtatni. 1835-1956 között mintegy 300 000-re teszik a családnév-változtatásokat Magyarországon. Ez döntő részben névmagyarosítást jelentett. Hazafias szándékú, illetve előnyösebb társadalmi helyzet elnyerését célzó, adott esetben előírt, kényszerített névmagyarosítások egyaránt ismeretesek. A névmagyarosítás erősen hullámzó képet mutatott. Tömeges méreteket öltött 1848-1849-ben, a dualizmus

idején, különösen a századfordulón, a két világháború közötti időszakban, az 1940-es évek második felében stb.

KRONOLÓGIA

Az időszámítással foglalkozó történeti segédtudomány - a kronológia - a legfontosabbak közé tartozik, hiszen a történelmi események időrendiségével tisztában lenni minimális követelmény mindenki számára, aki a történelmi múlt feltárással foglalkozik. Sőt a kronológia talán a legősibb segédtudomány is, amellyel a legősibb kultúráktól kezdve foglalkozik az emberiség. Nemcsak a legismertebb időbeli mértékegységeket (év, hónap, hét, nap, óra, perc) használjuk nap mint nap, hanem számos kronológiai fogalom került a hétköznapi életben használatba anélkül, hogy sokan ismernék e fogalmak valódi tartalmát. A magyar nyelv egyik találó kifejezése, hogy az értelmes, belevaló, ügyes ember „érti a csíziót”. Kevesen tudják, hogy e kifejezés a minden családban egykor szinte kötelezően megtalálható kalendáriumból ered. Az év első napja, január 1. egyházi ünnepe a „Circumcisio Domini”, vagyis az Úr körülmetélése-nek emléknapja. Az az ember, aki olvasni tudta a kalendáriumot, azaz értette a (magyarított) csíziót, az korában okos, értékes embernek számított. Hasonlóképpen kronológiafogalmakat használ az is, aki például karácsony táján meglátogatja családját, vagy éppen pünkösöd utánra tervez egy kirándulást. Közülük sokan már nem ismerik az adott egyházi ünnep tartalmát, de időmeghatározó fogalomként természetesen használják. Hasonlóképpen beszél a nagyszülő a Horthy-korszakról, az azt követő nemzedék a Rákosi-korról vagy a Kádár-rendszerrel, és politikai véleményüktől függetlenül mindegyikük évszámokkal pontosan körülhatárolható kronológiai fogalmakat emleget.

A kronológiai fogalma és az időszámítás elemei

Az emberiség történetének kezdete óta az idő mérésére leginkább alkalmas módszernek a csillagászati jelenségek megfigyelése látszott, és máig ehhez kapcsolódnak legfontosabb kronológiai fogalmaink. Az év hosszát a Föld Nap körüli forgása határozza meg, amelynek periodicitását az évszakok - persze a földrajzi fekvés által determinált módon - bekövetkező változása mutatja. A napév hossza 365 nap 5 óra 48 perc 46 másodperc. A hónapot ugyanakkor a földi ember szempontjából másik legfontosabb jól látható égitest, a Hold mozgása határozza meg. A Holdnak a Föld körül megtett fordulata 29 nap 12 óra 44 perc 3 másodpercig tart, és az újhold és a holdtölte ciklikus váltakozása jellemzi. Az időtartam egyébként a női biológiai ciklussal is megközelítően azonos, tehát az emberiség számára igen jól érzékelhető időmérési egység. A harmadik alapvető kronológiafogalmat, a napot a Föld saját tengelye körüli forgása határozza meg, és folyamatosan érzékelhető a nappalok és éjszakák változásával. Ennek hosszát sokféleképpen lehetne meghatározni, de már a sumerok alkalmazták a 60-as számrendszert, és a napot 24 órára, illetve 360 időegységre osztották fel. Egy óra végül is 60 percre tagolható, és ezt a rendszert használjuk ma is. A fentiekből jól látható hogy az időszámítás egyik lehetséges módja a napéven alapuló „solaris” rendszer, a másik a Hold mozgásából számított „lunaris” rendszer. A holdhónap 12-szerese azonban csak mintegy 354 napot ad ki, ezért igen nehéz a tiszta napév és a holdhónapok összehangolása. Tisztán lunáris rendszerben számolták az időt kezdetben a rómaiak, majd később az arabok és a törökök is.

Solaris rendszerben számoltak az ókori Egyiptomban, és innen került át a rendszer Rómába, majd terjedt el az egész keresztény civilizációban. A lunisolaris időszámítás a két rendszer összehangolására tett kísérletet. Ezt használták Babilonban, a zsidóság körében, a hellenisztikus Görögországban, de a Távol-Keleten is. A két rendszer egyeztetése elkerülhetetlenül szökőhónapok beiktatását igényli a naptárba, így meghatározott ciklusonként meghatározott számú hónappal kellett növelni a naptári időszámítást. Nyolc év

alatt például 3 holdhónappal kell növelni a hónapok számát. Ennél pontosabb egyeztetést tesz lehetővé a 19 éves ciklus, de például a távol-keleti időszámítási rendszerek ennél sokkal hosszabb ciklusokkal is számolnak.

Jelen ismertetésben kizárólag a magyar történelemben előforduló időszámítási rendszerekről és kronológiai fogalmakról kívánunk tájékoztatást adni.

A julianusi és a gregoriánus naptár

Ma használt időszámítási rendszerünk alapvetően a római naptáron alapszik, így annak ismerete számunkra is nélkülözhetetlen. Július Caesar előtt a hagyományos római időszámítás meglehetősen zavaros volt, nagy az eltérés a naptár által számított idő és a valós csillagászati jelenségek között. Caesar Kr. e. 46-ban rendelettel reformálta meg a római időszámítást. A reform kidolgozására a fejlett csillagászati hagyományokkal rendelkező Alexandriából származó Szoszigenész egyiptomi csillagászt kérte fel. Szoszigenész a napév és a holdév közötti különbség kiküszöbölése érdekében a 46-os évbe további két rendkívüli hónapot iktatott,- így ez az év kivételesen 445 nappól állt. E naptárreform lényegé a 365 és egynegyed nappól álló solaris évszámítás bevezetése volt, azzal a megoldással, hogy az egynegyed napok összesítéséből négyévenként bevezette a szökőnapok és a szökőévek rendszerét. A Caesarról elnevezett julianusi naptárt Kr. e. 45. január 1-jétől kezdték használni. A szökőnapot február 23. utánra iktatták be, valójában ezzel a szökőévben 29 naposra növelve a február hónapot. Ezt az évet annus bissextilisnek nevezték a római nap elnevezésből következően, hiszen március 1. előtt ebben az évben kétszer számították a hatodik napot. A szökőnap elnevezése ennek alapján dies bissextus. A julianusi naptár éve igen jó megközelítéssel felelt meg a csillagászati év tényleges hosszának, de így is évente 11 perc 12 másodperc különbség adódott, ami eleve magában hordozta egy későbbi újabb reform szükségességét. A középkorban már igen korán felismerték a julianusi naptár hibáit, és kiváló tudósok sora tett javaslatot változtatásra, ezek keresztülvitele azonban - tekintettel az egész keresztény világban való elterjedtségére - nagy türelmet és nemzetközi egyeztetést igényelt. A XIII. században az angol Roger Bacon már naptárreform-tervet készített. Foglalkozott a kérdéssel az 1439-es bázeli zsinat, Nicolaus Cusanus püspökjavaslatára. IV Sixtus pápa a magyarországi működéséről is ismert tudós csillagászt, Regiomontanust bízta meg a reform részleteinek kidolgozásával, majd 1515-ben X Leó pápa Kopernikuszra akarta bízni a kérdés megoldását. Az évszázados késlekedés után XIII. Gergely pápa 1578-ban már egészen konkrét tervek kidolgozására adott utasítást, amelyeket két csillagász, Aloysius Lilius a perugiai egyetemről és az angol Christophonus Clavius dolgozott ki. A terveket egy pápai bizottságjavaslata alapján 1582. október 4-én léptették életbe.

Elsőként a naptár és a csillagászati év közötti elcsúszást korrigálták, ezért 1582. október 4. után azonnal 15. következett. A további hibalehetőség kiküszöbölése érdekében megreformálták a szökőévek rendszerét. A naptári és tropikus év közötti időeltérés mintegy 128 év alatt tesz ki egy napot. Mivel ez nem kerek évszám, 400 évenként lényegében három napot jelent a differencia. Következésképpen ha négyszáz évenként három szökőnapot elhagyunk, a naptár már igen jó megközelítéssel fedi a valóságot. XIII. Gergely pápa tehát úgy rendelkezett, hogy az évszázadok végén csak a 400-zal maradék nélkül oszthatók legyenek a szökőévek, a többi három századvég nem. Ennek megfelelően az 1700, 1800 és 1900-as év nem volt szökőév, de 2000 az lesz.

A Gergely-naptár bevezetésére a vallási küzdelmek korában, a reformáció és a katolikus megújulás időszakában került sor. A vallási ellentétek lényegében tudományos kérdésben is éreztették hatásukat, így a katolikus európai országokban szinte azonnal bevezették az új időszámítási rendszert, a protestánsok körében azonban csaknem két évszázadig tartott a Gergely-naptár elfogadása. Ennek ismerete különösen fontos, hiszen XVI-XVIII. századi protestáns államokból való források esetében tudnunk kell, milyen naptárt használtak, különben tévesen oldjuk fel az ott használatos dátumot. Itáliában,

Spanyolországban, Portugáliában és gyakorlatilag Lengyelországban aXVI század végéig bevezették az új naptárt. Magyarországon az 1588. évi országgyűlés 28. törvénycikke iktatta törvénybe a Gergely-naptár használatát. 1590-ben az erdélyi országgyűlés is elfogadta. A bevezetés persze itt sem ment zökkenők nélkül, hiszen az 1599. évi országgyűlésen a 45. törvénycikk újra büntetésekkel próbálta az ónaptár használatát tiltani. Németországban a katolikus rendek már 1584-ben elfogadták az új naptárt, a protestánsok azonban a XVII. század végéig kitartottak a régi naptár mellett. Az evangélikus rendek még 1699-ben is csupán a 11 napi különbség kiküszöbölését mondták ki, de a teljes reformot még akkor sem fogadták el. A német evangélikusok csak 1775-ben fogadták el a Gergely-naptár féle húsvétszámítást és ezzel az egész rendszert. Ehhez a döntéshez csatlakozott az ugyancsak evangélikus Dánia is. Angliában 1753-ban tértek át a Gergely-naptár használatára, s ez az országban még akkor is ellenkezéseket váltott ki. A katolicizmustól igen erősen elzárkózó Svédországban csak 1844-ben vezették be az új naptárt. Az ortodox görögkeleti egyház a mai napig is a régi julianusi naptárt használja, és ünnepli emiatt később a különböző keresztény egyházi ünnepeket. Oroszországban csak a bolsevik forradalom győzelme után, 1918 februárjában vezették be az új időszámítási rendszert.

Egyéb naptárreformok

Az időszámítás, az év, hónap, hét és napok rendszerének minél logikusabb rendbe való helyezésére az évszázadok során többször tettek kísérletet. Állandó kifogásként merül fel a hónapok eltérő hosszúsága, a hét rendszerének az időszámítás többi elemétől való teljes függetlensége és általában az év belső felépítésének folyamatos változása, amely elkerülhetetlenné tesz évenként új naptárak kiadását. A számtalan új- és legújabb kori reformterv közül a francia forradalom naptárreformja érdemel említést. A keresztény hagyományokkal egyházellenessége miatt szakítani kívánó konvent egy matematikusokból és csillagászokból álló bizottságot alakított az új naptár kidolgozására, és 1793. október 5-én életbe léptette az új időszámítást. Kezdetének 1792. szeptember 22-ét, a köztársaság kikiáltásának napját tette meg, ami egyben az őszi napéjegyenlőség időpontjára esett. Innen számítva az év 360 napja 12 egyenlő hosszúságú, 30 napos hónapra volt felosztva, még hozzá úgy, hogy 3-3 egyforma végződéssel egy-egy évszakot takarjon, jelentésében is az évszakok természeti jelenségeire utalva. E hónapnevek a következők (szeptember 22-től kezdve):

1. Vendémiaire (szüreti)	7. Germinal (sarjadás)
2. Brumaire (ködös)	8. Floreal (virágzás)
3. Frimaire (fagyos)	9. Prairial (mezei munkák)
4. Nivôse (havas)	10. Messidor (aratás)
5. Pluviôse (esős)	11. Thermidor (hőség)
6. Ventôse (szeles)	12. Fructidor (gyümölcsérés)

A hónapokat - megszüntetve a hét használatát - három tíznapos dekádra osztották fel, amelyeken belül a napokat sorszámnevekkel jelölték. A 10. napok, azaz a dekádok, valamint az év végéhez csatolt öt kiegészítő nap (epagomenes) (szeptember 17. és 21. között) ünnepnapoknak számítottak, csakúgy mint a négyévenként itt is megjelenő szökőnap, amelyet a köztársaság ünnepének neveztek el. A tízes számrendszer érvényesítése érdekében megszüntették a nap 24 órás rendszerét, és a nappalt és az éjszakát 10-10 időegységre osztották fel. A francia forradalmi naptár, amely rendkívül szigorú logikával készült, de valójában az emberiség évezredek során kialakult időritmusával alapvetően ellenkezett, nem sokáig maradt fenn. Napóleonjavaslatára 1806. január 1-jén Franciaország visszatért a Gergely-naptár használatára. Apári-zsi kommün idején ugyan tettek kísérletet felújítására, de ez a francia történelemben is epizód maradt csupán.

Századunkban több terv született új időszámítási rend, főleg a hónapok és hetek egységes és állandó rendszereinek kidolgozására, például 13 darab 28 napos hónap + 1 vagy 2 toldaléknaptárból álló évszámítás kidolgozására. Hasonlóképpen terv készült egyenlő

hosszúságú negyedévekből (31 +30+30 napos hónapokból) álló évstruktúra kialakítására, amelyhez itt is toldalékna-pokjárulnának, de komoly formában egyik tervről sem tárgyaltak. Ismerve a naptárreformok bevezetésének viszontagságos történetét, bármilyen újabb változás világméretű elfogadtatása igen nehéz feladat lesz.

Az évszámítás

A kronológia egyik legfontosabb elemének, az év számításának csak az európai gyakorlatban is számos formája ismert. Az éra az időszámításnak azt a módját jelenti, amikor egy meghatározott kezdőponthoz viszonyítjuk az eltelt időt, és e kiinduláshoz képest adjuk meg az eltelt esztendőök számát. Minden civilizáció más-más eseményhez kötötte saját időszámítását, ezért igen eltérő érákkal találkozhatunk az európai gyakorlatban.

A görög történetíró, Timaiosz a Kr. e. IV században javasolta az egész görög világban különös tiszteletnek örvendő olimpiák első ismert időpontját az időszámítás kezdőpontjában, így lett a Kr. e. 776 a görög időszámítás kezdete. Rómában a történetírók már a Kr. e. 3. századtól próbálták az eseményeket a város alapításának időpontjához viszonyítani (ab ürbe condita). Kr. e. 100-ban Terentius Varró álláspontját fogadták el, aki szerint Kr. e. 754. április 21-én állapították meg Róma határait. Ezt az időszámítást a továbbiakban is inkább a római történetírók használták, de kedvelt volt az újkor humanistái között is.

Nem Európában terjedt el, de érdemes megemlíteni a Szeleukida-érát, amely a Nagy Sándor-féle birodalom felbomlása után a Közel-Keleten volt használatban. Kiindulópontja I. Szeleukosz Nikator, a birodalomalapító uralkodásához kötődik, és Kr. e. 312-311 fordulópontjára esik. Ezt az időszámítást használták például a zsidók is Krisztus életében, egészen a VIII. századig.

A zsidó időszámítás, amely kezdőpontnak a világ teremtését tette, a Kr. u. III-IV században kezdett elterjedni. A számítás alapját a Bibliában említett évszámok összesítése és értelmezés képezte, és az V századra a Talmud már pontosan meghatározta a világ teremtésének időpontját, méghozzá Kr. e. 3761. október 6-át. Ez a zsidó világra máig alapja a vallásos zsidóság által használt zsinagógai éveknek.

A VI. századi Európában és az Európán kívüli keresztény világban is használatos volt az aera martyrum, azaz a Diocletianus császár trónra lépésétől kezdődő időszámítás. Ez Kr. u. 284. augusztus 29-re esett. A monofizita kopt keresztények Egyiptomban és Etiópiában még ma is használják ezt az évszámítási rendszert. Napjaink elterjedt és általánossá vált évszámítási rendszere a keresztény éra (aera vulgáris), amely Krisztus születésétől kezdi az időszámítást. 525-ben dolgozta ki e rendszert Dionysius Exiguus római apát, elsősorban húsvétábrázolások készítésére. Dionysius módszerét követte világkrónikájában az angol Beda Venerabilis, és e számítás a Karolingok idején már Európa nagy részén elfogadottá vált. Dionysius Exiguus mai ismerteink szerint rosszul határozta meg Krisztus születésének idejét, amely 5-7 évvel korábban történhetett az általa számítottnál. Közép-és Kelet-Európa államai ezt az időszámítást vették át. Az oklevelek Anno Domini vagy ab incarnatione Domini kifejezései utalnak a keresztény éra évszámítási rendszerére.

Európa délnyugati félszigetén, a későbbi Portugáliában, Kasztíliában és Aragóniában a pireneusi éra volt használatban egészen a XV századig. Ennek kezdőpontja a Kr. e. 38. január 1. E rendszer az V századtól kezdve volt használatos, többek között sevillai Isidorus alkalmazta történeti munkáiban.

Bizáncban a VII. századtól kezdve terjedt el a Kelet-Európában később évszázadokon át alkalmazott úgynevezett világteremtés vagy bizánci éra, amely az időszámítás kezdetét a Kr. e. 5509. szeptember 1-jére tette. A bizánci éra eredetét többféleképpen magyarázzák. Egyrészt a chiliazmus elvéből kiindulva számították ki a világ teremtésének lehetséges időpontját, másrészt - s ez a valószínűbb - részletes kronológiaszámításokon alapulva határoztak meg egy minden szempontból előnyös kezdőpontot. A hasonló elveken alapuló

alexandriai éra ennek egy másik változata. Kezdőpontja Kr. e. 5493. augusztus 29. Abizánci éra a görögkeleti egyházon keresztül terjedt el Oroszországban és a szláv népek körében. A cári Oroszországban Nagy Péter 1699. december 15-én rendelte el a bizánci helyett a keresztény éra bevezetését.

Európának a török hódoltság alá eső területein, így hazánkban is alkalmazták a mohamedán időszámítást, amely kezdőpontnak a hidzsrát, azaz Mohamed Mekkából Medinába való költözését tekintette: Kr. u. 622. július 16.

A stílus

Az évszámítás másik döntő eleme, hogy az évek periodicitása milyen kezdőponttal érvényesül, azaz mely napra esik az újév. Mai évbeosztásunk sorrendjében haladva az alábbi fontosabb, Európában használatos évkezdeteket kell megemlítenünk.

Január 1. (stilus communis v. circumcisonis) Eredetileg Rómában a téli napforduló utáni újhold ünnepeként és az új konzulok választásának napj aként volt ismert. Július Caesar után Rómában az év kezdete, de ezt a keresztény Európa sokáig nem vette át. Nyugat- és Közép-Európában aXIII-XIV század folyamán lett általánosan elfogadott évkezdet.

Március 1. A Meroving- és Karoling-kori Frank Birodalomban, valamint a velencei köztársaságban egészen a XVIII. század végéig használatos évkezdet. Március 15. Rómában ez a nap volt a konzuli évek kezdete. Március 25. (stilus annuntiationis) Itáliából kiindulva a késői középkorban Nyugat-Európa számos országában volt elterjedve, és eljutott Dalmáciába is. Két változata ismert: a firenzei (calculus florentinus), amely esetében március 25. és december 31. között azonos számú az éve a stilus communisszal. A másik a pisai (calculus pisanus), amely esetében január 1. és március 24. között azonos számú az éve a stilus cummunisszal.

Húsvéti évkezdet (március 25. és április 25. között) (stilus paschalis). Nem kapcsolható meghatározott naphoz, éppen a húsvét időpontjának állandó változása miatt. Inkább csak aXII-XV. századi Franciaországban volt használatos. Szeptemberi. A bizánci császárságban és az ortodox kereszténységhez tartozó délkelet-európai országokban volt elterjedve. Bizánci hatásra rövidebb ideig Dél-Itáliában is alkalmazták.

Zsidó évkezdet (szeptember 6. és október 5. között). A zsidó időszámítás szerint az újév az őszi napéjegyenlőséghez legközelebb eső újhold napja. Ennek megfelelően előtte és utána is lehet. A zsidó vallási időszámításban ma is használják. December 25. (stilus nativitatis)

A keresztény Nyugat- és Közép-Európában a karácsonyi évkezdet kezdetben szinte teljesen általánosan használatban volt. Egyházi forrásokban nálunk a XVI. századig általános. Európa-szerte a XIV-XV. században ezt váltja fel a január 1-jei évkezdés. Ilyen dátumok feloldásánál fontos tekintettel lenni arra, hogy december 25. és 31. között már a jelenleginél eggyel nagyobb évszámot alkalmaznak a történétírók vagy oklevelet kibocsátók.

A török hódoltság idej én nálunk is használatos mohamedán időszámítás - mint említettük - tisztán lunáris jellegű, 354 napos, tehát az újévek időpontjának átszámolása a mi időszámításunkra meglehetősen nehézkes. A török időszámítás újéve a keresztény naptárban folyamatosan körbejár, tehát minden évben máshová esik. Az átszámításra többek között Szentpétery Imre Chronológiájában részletes táblázatok találhatók.

A hónapok

A középkori időszámítás a hónapok elnevezését az ókori római naptárból vette át, és a legtöbb európai népnél, így a magyarban is e hónapnevek honosodtak meg. A szláv népek többségénél azonban részben vagy egészben megmaradtak a régi szláv nyelvű elnevezések. A magyar nyelvű hónapneveket a XVII-XIX században elsősorban a magánírásbeliségben gyakran alkalmazták. E hónapnevek a következők:

Január - Boldogasszony hava	Július - Szent Jakab hava
Február - Böjtelő hava	Augusztus - Kisasszony hava

Március - Böjtmás hava	Szeptember - Szent Mihály hava
Április - Szent György hava	Október - Mindszent hava
Május - Pünkösöd hava	November - Szent András hava
Június - Szent Iván hava	December - Karácsony hava

A római hagyomány szerint az eredeti naptár csak 10 hónapból állt, s még Romulus alkotta meg. Az első hónapot Mars istenről martiusnak nevezték el. A második Venus istennő etruszk nevét (Apru) kapta, így lett április. A harmadik hónapot az idősök tiszteletére maiusnak, a negyediket a fiatalabbak kedvéért (iuniores) júniusnak nevezték el. (Más magyarázat szerint Maia istennő és Juno tiszteletére szentelt hónapokról van szó). A továbbiakban a hónapok csak sorszámneveket kaptak, így lett quintilis, sextilis, september, october, november, december az utolsó hat hónap elnevezése. Ugyancsak a hagyomány szerint már a második római király, Numa Pompilius egészítette ki az évet két újabb hónappal, így került az év elejére januarius. Ajövő és a múlt felé forduló kétarcú Janus isten hava egyben az év kapuját (ianua), kezdetét jelentette. A februarius kezdetben az évvégére került a hálaadás, az engesztelő ünnepek (februa) időszakaként. E hónap került át a decemvirek idején mai helyére, és így kialakult a római naptár máig ismert rendszere. A Quintilis hónapot Július Caesar meggyilkolása után júliusnak, Kr. e. 8-ban pedig a sextilis hónapot Augustusnak nevezték el.

A zsidó időszámításban az év 12 holdhónapból áll, amelyhez szökőévben egy további csatlakozik. A zsidó hónapnevek az őszi újévtől kezdődően a következők: Tisri, Heshván, Kiszlév, Tévét, Svát, Ádár (szökőévben a második Adár hónap neve Veádár), Nisván, Ijár, Sziván, Támuz, ÁvésElul.

A hét

A hét csillagászati jelenségektől és a többi időmérési egységtől legfüggetlenebb kronológiai fogalom, amely az évtől és a hónapoktól függetlenül szakadatlan sorozatban követi egymást. A hét fogalma a zsidó vallás teremtéstörténetére vezethető vissza, amikor a teremtés hat napja után az Úr a hetediken megpihent. E hetedik nap a szombat, tehát a munkaszünet és a pihenés napja, s mint ilyen, az Úr megszentelt ünnepe. Az Ószövetség naptári rendszerében a hetes számnak amúgy is különleges jelentősége volt, és ez az ókorban jól illeszkedett az akkori geocentrikus világnézet szerinti hét bolygóval kapcsolatos elképzelésekhez. A korábbi asztrológiai hiedelmek alapján a hét napjait egy-egy bolygó védelme alá helyezték, és a hét napjait róluk nevezték el. Ennek megfelelően az antikvitásban a hét napjait vasárnaptól kezdve a következőképpen nevezték el:

- Dies Solis (Nap)
- Dies Lunae (Hold)
- Dies Mártis (Mars)
- Dies Mercurii (Merkúr)
- Dies Jovis (Jupiter)
- Dies Veneris (Vénusz)
- Dies Saturnii (Szaturnusz)

A középkorban a hét napjait sorszámokkal jelölték, de a vasárnap és a szombat külön elnevezést is kapott. Így vasárnaptól kezdve a nevek: feria prima, amely gyakorlatilag a Dies Dominica formában jelentkezik feria secunda feria tertia feria quarta feria quinta feria sexta feria septima, de helyette legtöbbször Sabbatum. A héthez, de az egyházi ünnepekhez is kapcsolódó fogalmak a határnapok, amelyek közül az octava egy adott nap után nyolcadnapot jelent, vagyis a következő hét ugyanazon napját. A quindena hasonlóképpen a tizenötödnapot az ünnepek előtti napot figi/úmak, az ünnep utáni napot a kronológia crastinusnak nevezi.

A napok datálása

A római időszámításban a hónap napjait az úgynevezett főnapokhoz viszonyították, és így adták meg pontos helyüket a naptárban. A hónap első napját a holdsarló megjelenésekor hirdették ki. A nap neve a kalare (kikiáltani) igéből: Kalenda. A másik főnap a holdtölte, ez az Idus, amely a hónap 13. vagy 15. napjára esett. A kettő között volt a Nona az első holdnegyed jelzésére, ez volt a hónap 5. vagy 7. napja. A főnapokat megelőző napokat Pridie, Kalendae, Nona vagy Idus névvel illeték. E fogalmakkal a datálás mindig úgy történt, hogy a datálandó napot követő főnaphoz viszonyítva jelezték a nap helyét a hónapon belül úgy, hogy a kettő közötti napok számát adták meg, beleértve a datálandó napot és a főnapot is. Tudni kell, hogy az úgynevezett IMMO hónapokban, tehát március, május, július és októberben a Nona és az Idus a későbbi dátumra, tehát 7-re és 15-re esik, az összes többi hónapban 5-re, illetve 13-ra.

A középkori és kora újkori datálás legismertebb formája a keresztény egyházi ünnepeket használta fel a napok pontos meghatározásához. E formában a datálandó naphoz közel eső fontos egyházi ünneptől, annak oktávájától vagy akár guindenájától való távolságát adták meg úgy, hogy végül az adott hét pontos napja is meghatározott legyen.

A datálásoknál sokszor az Introitus missae formulát is alkalmazták, amikor például az egyházi év egyes vasárnapján elmondott mise bevezető zsoltárának első szavával határoztak meg egy napot. Az egyházi év főbb ünnepei vagy mindig állandó időpontra estek (festa immobilia), vagy meghatározott rendszer szerint mozogtak a naptárban. Ez utóbbiak változó ünnepek (festa mobilia).

Állandó ünnepek között említhetjük elsősorban a karácsonyt (Nativitas Domini), december 25-ét, Krisztus születésének ünnepét, karácsony nyolcadát, vagyis az újév napját (Circumcisio Domini) január 1 -jén és vízkereszt ünnepét (Epifánia), Isten megjelenése, vagy más néven háromkirályok ünnepét (január 6-án). Az állandó ünnepekjellegzetes típusa a szentek emléknapijé, melyek közül nagyon sok általánosan ismertté vált, és a hétköznapi életben, például a mezőgazdasági munkák tervezésénél határnapnak számít szinte napjainkig (így Szent György napja április 24., Szent Péter és Pál napja június 29., Szent Mihály napja szeptember 29.)

Az állandó napra eső ünnepek közül kiemelt jelentőségűek voltak és a katolikus vidékeken maradtak is a Mária-ünnepek, amelyekhez szintén gyakran datálták a napokat. Az ismertebb közép- és újkori Mária-ünnepek a naptárban elfoglalt sorrendjük szerint a következők:

január 23., Mária eljegyzése (Sponsalia Mariae)

február 23., Gyertyaszentelő Boldogasszony (Purificatio Mariae vagy Presentatio Domini) (a szülés után 40 nappal tartandó tisztulási szertartás)

március 25., Gyümölcsoltó Boldogasszony (Annuntiatio Mariae, vagy Conceptio Christi) (az angyali üdvözlés) július 2., Sárlos Boldogasszony (Visitatio Mariae) (Mária látogatása Erzsébetnél) július 16., Kármelhegyi Boldogasszony (Maria de Monté Karmeli) augusztus 5., Havas Boldogasszony (Nivis Mariae)

augusztus 15., Nagyboldogasszony (Assumptio. Ascensio Mariae) (Mária halála és mennybemenetele)

szeptember 8., Kisboldogasszony vagy Kisasszony napja (Nativitas Mariae) (Mária születése) szeptember 12., Mária neve napja (újkori ünnep, csak 1683 után vezetik be) szeptember 24., Fogolykiváltó Boldogasszony (Mariae de Mercede) október 7., Olvasós Boldogasszony (Regina rosarii) (rózsafüzér királynője) november 21., Mária bemutatása vagy Boldogasszony emlékezete (Praesentatio vagy Oblatio Mariae) december 8., Eketiltó (Földtiltó) Boldogasszony (Conceptio Mariae) (szeplőtelen fogantatás)

A változó ünnepek között az advent (eljövetel) időszakát a karácsonyhoz kötjük. Az advent négy vasárnapot magában foglaló, a karácsonyra felkészülő időszak az egyházi év

elején. Az Advent hosszát az határozza meg, hogy a karácsony a hét mely napjára esik. Advent első vasárnapja egyben az egyházi év kezdete is.

A többi változó ünnep a húsvéhoz Jézus Krisztus feltámadásának ünnepéhez kötődik. A húsvét kezdetben a zsidó Pészah ünnepéhez kapcsolódott, amely Niszán havának 15. napjára esett, azonban még a II. században megkezdődött a húsvét ünnepének a zsidó Pészah-tól való függetlenedése és időpontjának pontos meghatározása. A hosszú vitát Kr. u. 325-ben a niceai első egyetemes zsinat döntötte el, amely határozatában kimondta, hogy húsvét napja minden évben a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdtölte utáni első vasárnapra esik. Ennek legkorábbi lehetséges dátuma március 22., legkésőbbi pedig április 25. Következésképpen 35 féle lehetséges helye lehet a változó ünnepeknek a naptárban, amelyeket a kronológiai kézikönyvek foglalnak táblázatokba. A húsvét időpontjától függnek az úgynevezett böjtbevezető vasárnapok a nagyböjt kezdete előtti három héten. Elnevezésüket a VI. század elején kapták meg. Nevük nem a húsvéttól való távolságukra utal, a kora középkori Róma böjtjeinek emlékére idézik. Hetvenedvasárnap (Septuagesima) három héttel van a nagyböjt kezdete előtt. Introitus szerint Circumdederunt me vasárnapja.

Hatvanedvasárnap (Sexagesima) két héttel áll a nagyböjt kezdete előtt. Introitus szerint Exsurge vasárnapja.

Ötvenedvasárnap (Quinquagesima) a nagyböjt kezdete előtti utolsó vasárnap. Introitus szerint Esto mihi vasárnapja.

Szokás szerint a farsang időszakát a nagyböjt kezdete zárja. Ezért a nagyböjt előtti utolsó napot, amikor még húst lehetett fogyasztani, emlékezetes napnak tekintették. Ez a húshagyó kedd (Carnisprivium), amelyen még egy utolsó karnevál (carne vale = a hús elbúcsúztatása) volt tartható. A nagyböjt, a szent negyven nap az egyház felkészülése a húsvétra, amely a karácsony mellett a legnagyobb keresztény egyházi ünnepnek tekintendő. A nagyböjt kezdete 46 nappal van húsvét előtt, de ebben hat vasárnap is található.

A nagyböjt legelső napja a hamvazószerda (Dies Cinerum), amelyen a hamvazás szertartását aX. században rendelte el II. Orbán pápa, a halandóságra emlékeztetve. A húsvét előtti 6. vasárnap (Quadragesima), más szóval nagyböjt első vasárnapja, introitus szerint Invocavit. A húsvét előtti 5. vasárnap (secunda Quadragesima) nagyböjt második vasárnapja, introitus szerint Reminiscere. A húsvét előtti 4. vasárnap (tertio Quadragesima) nagyböjt harmadik vasárnapja, introitus szerint Oculi.

Nagyböjt negyedik vasárnapja, azaz a húsvét előtti 3. vasárnap jelenti a nagyböjt közepét (quarta, vagy mediae Quadragesima). Introitus szerint ezt nevezik Laetare vasárnapjának, amikor a nagyböjtben egyébként kötelező lila liturgikus szín erre az egy alkalomra rózsaszínűre változik. Feketevasárnap nagyböjt ötödik vasárnapja (quinta Quadragesima), két héttel húsvét előtt. Szenvedés vasárnapjának is nevezik. Introitus szerint ez Judica me vasárnapja. Virágvasárnap, vagy más néven pálmák vasárnapja (Dominica Palmarum) egy héttel van húsvét előtt. Ez Jézus jeruzsálemi bevonulásának emléknapja, egyben a nagyhét (Hebdomada Magna) kezdete.

A nagyhét három kiemelt napjához a kronológiában is szívesen datáltak. Nagycsütörtök (Cena Domini), népiesebb nevén zöldcsütörtök, az utolsó vacsora emlékünnepe ősi, az V századtól kezdve ismert ünnep. Nagypéntek (Parasceve vagy Passio dominica) Jézus megfeszítésének és kereszthalálának emléknapja. Nagyszombat (vigilia Paschae) egyben húsvét előestéje. Húsvétvasárnap (Paschavagy Dominica Resurrectionis) a feltámadás ünnepe.

A húsvét utáni, pünkösdig terjedő időszak hat vasárnapjának introitusuk szerint külön elnevezésük van. Közülük az első:

Fehérvasárnap (Dominica in albis vagy introitus alapján Quasi modo).

Aldozócsütörtök (Ascensio Domini) a húsvét utáni 40. nap. Jézus mennybemenetelének ünnepe.

Pünkösdszombat (Pentecoste) nevében is a naptárban elfoglalt helyére utal, hiszen ötven nappal van húsvét után. Ez a Szentlélek eljövételének, kiadásának s egyben az egyház alapításának ünnepe.

Szenháromság szombatja (Dominica Trinitatis) a pünkösdszombati első szombat.

Úrnapja (Corporis Christi) a pünkösdszombati második szombatra esik, és az oltáriszentség ünnepe. Viszonylag késői ünnep, csak 1264-ben rendelte el kötelező megtartását IV Orbán pápa.

Nem a húsvéttól függő, de a közép- és újkorban egyaránt használatosak voltak az úgynevezett kántorböjti napok (Quattuor tempora). Ezek az évnegyedes (rossz magyarítással: kántor) böjti napok Rómában már az V században szokásban voltak, feltehetően pogány ünnepeket pótlandó, amelyeket korábban a gabona, a szőlő és az olajmag aratása idején tartottak. Ezek voltak a nyári, őszi és téli böjti napok, melyekhez a VI. században márciusban, azaz a vetés hónapjában még egy böjti nap került. VII. Gergely pápa 1078-ban tette a kántorböjti napjait a négy évszak kezdetére. Ennek megfelelően a tavaszi kántorböjti napok a hamvazószerda utáni hét szerda, péntek, szombatja. A nyári kántorböjti napok a pünkösdszombati hét szerda, péntek és szombatja. Az őszi a Szent Kereszt felmagasztalása (Exaltatio crucis, szeptember 14.) ünnepe utáni hét szerda, péntek, szombatja. Végül a téli kántorböjti advent harmadik hetének szerda, péntek, szombatja esik.

A napok datálásának ma használt módja, vagyis a hónapok napjainak folyamatos sorszámozása ugyan már az ókorban ismert volt, de szélesebb körben csak az újkor századaitól kezdve alkalmazták.

METROLOGIA

A mérték

A mérték részint meghatározott méret, amelyhez a testeknek, jelenségeknek valamely mérhető tulajdonságát hasonlítjuk, hogy nagyságát megállapíthassuk, részint pedig a hasonlítás eszköze: a mérőeszköz. Ez utóbbival később találkozunk. A mértékegység tehát valamely fizikai mennyiségnek olyan értéke, amelyet egyazon fajtájú mennyiség mennyiségi értékeléséhez összehasonlítási alapul fogadnak el. Ennek konkrét nagysága azonban a tárgyalt korszakban helytől, időtől függően változik: e változatok az aleggységek. A mérendő fizikai jelenség szerint a mértékeknek többféle fajtája volt: hossz-, föld-, illetve területmértékek, űrmértékek három alfaja (híg, száraz, térfogat), súly- és darabmértékek.

Ezek együttese a mértékkészlet. A történeti Magyarországon a tárgyalt korszakban (kezdettől 1874-ig) a következő volt a készlet: hosszmérték 30 egység 92 alapegységgel, föld-területmérték 84 egység 108 alapegységgel, híg űrmérték 22 egység 399 alapegységgel, száraz űrmérték 31 egység 218 alapegységgel, térfogatomérték 24 egység, súly 8 egység 20 aleggységgel, darabmérték 13 egység, összesen tehát 212 egység 837 alapegységgel. A készlet többsége (130 egység) hazai eredetű, másika (82 egység) görög, római, európai előzményből külföldi, elsősorban osztrák átvétel.

A mértékek alakulásának a módja meghatározza a két mértéktípust. Az egyik a természetes, amelyik a természetből mintegy magától értetődően keletkezett, ez a korábbi s a primitívebb, a másik a mesterséges típus, ezt úgy alkották meg, ehhez már elvonatkoztató képesség szükséges. A természetes típusnál az emberi test, része-egésze, mozgása, teljesítőképesége, az ember munkája, állataival eszközeivel együtt, a föld adottsága, termőképessége, a megkívánt műveléstechnika egyaránt bábáskodik a mérték születésénél. S ezeknek néhány kivétellel nincs is más konkrét mérőeszközük. A készletből 18 hossz-, 72 föld- és 19 térfogat-, összesen 109 mérték tartozik e típushoz. A mesterséges típust részint az előbbieket kiegészítésére, részint pedig a természetes lehetőség hiányában annak pótlására alkották meg. Ezek jó többsége egyúttal mérőeszköz is. A készletből 12 hossz-, 12 föld-terület-, 22 híg űr-, 31 száraz űr-, 5 térfogat-, 8 súly-, 13 darab-, összesen 103 mérték tartozik e típushoz.

Mértérendszer

Az egyazon fajtaéhoz tartozó egyes mértékegységek között olyan konkrét összefüggés is létezhet, hogy az egyik a másikkól származtatható, egyik a másikkal kifejezhető. E mértékek rendszert alkotnak. Történeti mértékeknél azonban nem származtatás, számítás alapján, hanem gyakorlati úton, természetes összefüggések alapján alkottak rendszereket, következésképp a viszonyszámok részint hiányosak, részint pontatlanok, részint pedig időközben módosulhattak, és természetesen annak idején nem, csak utólag szerkesztettek táblázatokat, vagy pedig most kell ezt pótolni. A rendszerek egyik csoportja általános, egyúttal országos, a másik sajátos az alkalmazási terület, a művelési ág, a rendszerépítés vagy pedig a táj alapján. Mértékfajtánként csoportosítva a következő a helyzet.

Hosszmértékek: Általános csoport: erdélyi (arasz, hüvelyk, láb, rőf, öl tagokkal), királyi (ujj, hüvelyk, tenyér, arasz, láb, rőf, lépés, kettőslépés, öl tagokkal), osztrák általános (pont, vonal, hüvelyk, láb, rőf, öl, rúd, mérföld tagokkal). Sajátos: bánya (vonal, hüvelyk, láb, öl, kötél tagokkal), budai (láb, rőf, öl tagokkal), erődítmény (vonal, hüvelyk, láb, öl, mérföld tagokkal), építő (hüvelyk, láb, rőf, öl, rúd tagokkal), földrajzi (árpaszem, ujj, tenyér, láb, kettőslépés, stádium, mérföld tagokkal), földmérő (hüvelyk, tenyér, láb, lépés, öl, rúd, stádium tagokkal), mérnöki tízes (pont, vonal, hüvelyk, láb, rúd tagokkal), nagyszombati (láb, lépés, kettőslépés tagokkal), szűrszabó (percentés, fűrés, fél fertály, fertály, fél sing, sing tagokkal), textília (sing, vég, illetve sing, hajtvány, rúd tagokkal), tipográfiai (pont,

nagyságváltozást jelentő névváltozással), újonc (vonal, vonás, hüvelyk egész tagokkal), út (láb, lépés, öl, mérföld, postaállomás tagokkal).

Földmérték rendszerek. Általános csoport: királyi (négyszögöl, nláb, hold, ekealja tagokkal), magyar (négyszögöl, hold), katasztrális (négyszögöl, hold tagokkal), osztrák (négyszögvonat, nhüvelyk, nláb, nöl, nmérföld tagokkal), magyar (négyszöghüvelyk, nláb, nöl, hold, nmérföld tagokkal). Sajátosak: bánya (négyszögláb, nül, nkötél, telek tagokkal), erődítmény (négyszöghüvelyk, nláb, nöl tagokkal), mérnöki tízes (négyszöghüvelyk, nláb, nrúd tagokkal), felező (egész média, fertály, oktál, círa tagokkal), jászberényi (hold, figur, kötél tagokkal), máramarosi (rúd, fertály, hold tagokkal), pozsonyi (négyszögláb, nöl tagokkal), szőlő (puttony, átalag, hordó tagokkal).

Híg úrmérték (bormérték) rendszerek, mindegyik általános: bécsi (alsóausztriai meszely, icce, pint, akó tagokkal), budai (meszely, icce, pint, köböl, akó tagokkal), egi (meszely, icce, pint, köböl, akó tagokkal), erdélyi (kupa, akó tagokkal), kassai (meszely, icce, pint, köböl tagokkal), pozsonyi (meszely, ice, pint, akó tagokkal), soproni (meszely, icce, pont, akó tagokkal), tokaj-hegyaljai (puttony, átalag, hordó tagokkal).

Száraz úrmérték (gabonamérték) rendszerek, mindegyik általános: bécsi (alsóausztriai massel, mérő tagokkal), budai (icce, mérő tagokkal), erdélyi (kupa, véka, köböl tagokkal), kassai (icce, véka, köböl tagokkal), nagyszombati (icce, mérő tagokkal), pesti (icce, véka, mérő tagokkal), pozsonyi (icce, mérő tagokkal).

Súlymérték rendszerek. Általános: bécsi (nehezék, lat, font, mázsa tagokkal), budai (nehezék, lat, font, mázsa tagokkal), erdélyi (nehezék, lat, font, mázsa tagokkal), pozsonyi (nehezék, lat, font, mázsa tagokkal). Sajátos erdélyi török (drám, litra, oka, kantart tagokkal), vám (lat, font, mázsa tagokkal).

Mérés

A mérés valamely fizikai jelenség mennyiségi leírása. Lényegében a mértékegység összehasonlítása valamelyjelenség kérdéses mennyiségével, ennek mérőszámának meghatározása érdekében. Alapvetően szükséges tehát a mértékegységet valamilyen fizikai objektumban (etalon), vagy ha ez nem lehetséges, akkor definícióval, elvi etalonnal rögzíteni.

Az etalon, illetve hiteles másolata a mérőeszköz. Hosszmértékeknél: hüvelykmérő, kocsikerék, kötél, lánc, lómérték, öl, rúd, újoncmérték. A föld-területmértékeket hosszsmértékekkel mérték az elvi etalonon, illetve definíción kívül. Úrmértékeknél (híg, száraz egyaránt) különböző nagyságú és nevű fa- és fémedények ezek (közkeletűbbek az akó, hordó, icce, kila, köböl, meszely, mérő, pint, szekér, véka, vödör). A térfogatmértéknek nincs mérőeszköze, a mérendő meghatározott nagysága, esetleg definíció a mérték. Súly: a mérleg és kisebb-nagyobb súlyai (általános a nehezék, lat, font, mázsa). A darabmértéknek természetesen nincs mérőeszköze. A mérést természetesen az ember végezte. A hossz, ür, térfogat, súly, darab mérését általában mindenki elvégezhetette, aki számolni tudott. A mérés „igazságára” természetesen vigyázni kellett, különösen a gabonamértékeknél és a súlynál. A föld (terület) méréséhez már bizonyos szakismeretre volt szükség. A XVI. századig csak a gyakorlat alakította az önképzett földmérő geometriai tudását. A XVII. században a hadmérnököknél indult meg az oktatása, a XVIII. század elején már egyes egyetemeken is szerezhettek alapismereteket, de az intézményes földmérőképzés nálunk csak 1763-ban kezdődött meg. Önálló foglalkozásként a városok telekhi-vatalábanjelenik meg a geometria a XVII. században, a XVIII. század elején a magyar kamaránál, a század közepén pedig a megyéknél és a nagybirtokosoknál is dolgoznak már.

A mérésmód a hossz, a híg ür, a súly, a darab mérésénél egyszerű volt. A száraz ür: gabonamértéknél a csapott (edény széléig telítve) vagy tetézt (halmozva, ami marad), mérés már problematikus, de megegyezés kérdése volt. A térfogat mérésénél a helyi szokás alakította nagyságot szemmértékkel állapították meg. A földmérés már nem ilyen egyszerű.

Országos földmérésre a török elleni felszabadító harcok után, 1701-től került sor. Ekkor még nem mérnek, bevallás közli a helyben szokásos mértékkal a nagyságot. Az 1767-ben induló úrbérrendezés során is csak a problematikus esetekben mértek, egyébként bevallás volt. II. József kataszteri munkálatánál (1786) mérnek először ölrúddal és mérőlánccal, és területmértékben (négyszögöl, s ebből a hold) állapítják meg a nagyságot. A rendelkezés érvénytelenítése után ismét bevallás közli az adatot. Csak 1849-ben az abszolutizmus földadó ideiglenes rendelete vezeti be ismét a tényleges földmérést, de ezt már mérnökök végzik, geodéziai módszerrel. A helyi földmérést a XVIII. század közepéig érdekeltek, tanúk, hites emberek jelenlétében az önképzett földmérő végzi vagy a helyben szokásos nagyság ismeretében becsülve, vagy esetenként etalonizált rúddal, kötéllel ténylegesen mérve. Egyes esetekben csak a terület szélességét mérték, ez változhatott, hosszúság megadott, megszabott volt. De ha szélet-hosszat mérték, akkor is ezt közölve adták a nagyságot, nem számították ki a területet, geometriai ismeret hiányában. AXVIII. század közepétől azután a szakképzett földmérők már területet mérnek, s négyszögöl alapegységben adják a nagyságot. A számbavétel eredményét nyilvántartották. A népi gyakorlat az emlékezetben. A földesúr az összeírás módszerét alkalmazta. A városokban megjelenik a telekkönyv (XV. század), a földesuraknál a XVIII. század közepén a föld- vagy birtokkönyv, amelyet kiegészít a térkép.

Mérésügy

A mérésügy a mértékegységek meghatározására, egységesítésére, a mérőeszközök hitelesítésére, ellenőrzésére, a mérés módjaira vonatkozó tudományos-technikai jogi, igazgatási ismeretek és tevékenységek együttese. Törvények, rendeletek, intézkedések megállapítják az egységeket, egységesíteni igyekeznek a mértékeket, kialakítják a szervezetet, és ellenőriztetik a végrehajtást.

Törvények. Az uralkodói intézkedések eleje azonban még a szóbeliség korában született-I. István alkotta királyi mértékek és rendszerük- s a hagyomány ereje, a szokástörvény tartatta meg évszázadokon át országosan azonos nagyságban. Némelyikét (arasz, öl, illetve hold, ekealja) aztán a közbecsű területén az estimációk (1488), egészében pedig Werbőczy Hármaskönyve (1517) kodifikálták. E mértékek azonban a földmérés eszközei voltak és maradtak. A kereskedelmi mértékről elsőnek Zsigmond 1405.1. dekrétuma intézkedik: elrendeli, hogy e mértékeket Buda város mértékeihez kell igazítani. Az 1525:24. tc. megismétli ezt. Megújítja Zsigmond törvényét az 1588:16. tc, kiterjesztve érvényét a falubírákra és a földesurakra, az ellenőrzést pedig a megyei alispánokra bízva. Az 1655:31. tc. az előző törvényekre utalva úgy rendelkezik, hogy a kereskedelmi mértékeket a pozsonyival kell egyeztetni, amelyik teljesen azonos a budaival. Az 1659:71. tc. az előző törvényre hivatkozva, ismét előírja a pozsonyi kereskedelmi mértékek országosan kötelező használatát, de az addig szokásos 74 iccés helyett 64 iccés pozsonyi mérő alkalmazását rendeli. Az 1836:5. tc. ajobbágy telkiállományról intézkedve megerősíti Mária Terézia úrbéri rendelete földmértékének nagyságát. Az 1849. október 20-i császári nyílt parancs bevezeteti a földadó-ideiglenet, s vele a kataszteri földmérést. Az 1853. június 8-i császári nyílt parancs az osztrák ürmértékek behozatalát rendeli. Az 1854. május 15-i nyílt parancs kiadja a mérték-hitelesítési utasítást. Az 1869:25. tc. megerősíti az 1849. évi földadórendeletet, s vele a kataszteri felmérést. Végül pedig az 1874:8. tc. bevezeteti a méterrendszert, létrehozva a központilag irányított országos mérték-hitelesítési szervezetet.

Központi rendelkezések (a lényegesebbjeit említve csupán). 1726: A helytartótanács felszólítja a törvényhatóságokat az 1715:63. tc. mértékegységesítés végrehajtására. 1767: Mária Terézia úrbéri rendelete megállapítja a teleknagyságot pozsonyi mérőben, a szántóét holdban, a rétét kaszásban, a szőlőét kapásban; megszabva egyúttal, hogy a hold nagysága 2 pozsonyi mérő, illetve a föld minőségétől függően 1100,1200,1300 négyszögöl. 1774: A helytartótanács megtiltja az oka és a sing használatát. 1779: A helytartótanács megvizsgáltatja a pozsonyi etalonokat. 1786: II. József elrendeli az ország kataszteri

felmérését, egységesen alkalmaztatva az osztrák 1600 négyszögöles holdat. 1787: II. József mindenütt engedélyezi a helyben szokásos kereskedelmi mértékek használatát. 1790: A helytartótanács a törvényhatóságokkal ellenőrizteti a pozsonyi mértékek használatát. 1790-1793: Az országgyűlés gazdasági bizottsága mértéktörvény javaslatot készít. 1807: Az országgyűléshez benyújtják a mértéktörvényjavaslatot. 1813: Ahely-tartótanács, uralkodói utasításra ismét a nagy (74 iccés) pozsonyi mérő használatát rendeli el. 1825: Az országgyűlési bizottság újabb mértéktörvény tervezetet készít. 1841: Az udvari kancellária ismerteti a francia méterrendszert. 1843: Az országgyűlési bizottság új mértéktörvény javaslatot készít, a bécsi mértékhez igazítva a hazaiakat. 1844: A helytartótanács Pesten mértékHITELESÍTŐ intézetet kíván létesíteni. 1850: A Pénzügyminisztérium a földadó-ideiglenről intézkedve szabályozza a második kataszteri felmérést, alkalmaztatva az 1600 négyszögöles alsóausztriai holdat (ekkor lesz ez a hold kataszter). 1854: A császári kormány mértékHITELESÍTÉSI rendelete. 1858: Ugyanaz. 1861-73: A méterrendszer behozatalának előmunkálatai. 1874-1875: A méterrendszer bevezetése és a hitelesítő szervezet kiépítése.

Törvényhatósági rendelkezések. A XV század végétől kezdve próbálkoznak a vármegyék, városok a mértékek egységesítésével, a törvények, központi rendelkezések végrehajtásával, meglehetősen csekély eredménnyel; a XIX. századig a szokás ereje a helyi mértékeket használtatta. A földesúri intézkedéseknek (a XVI. század végétől van tudomásunk róluk) már több foganatja volt. Keményen büntették a hamis mérték használóját, s még szigorúbban - még halálbüntetésről is tudunk - a hamisan mérőt. De a XVIII. század közepéig csak a saját, illetve a helyben szokásos mértékeket használhatták, s inkább csak a század vége felé intézkednek az országos, vagyis a pozsonyi mértékek érdekében.

A mértékügyet a XVII. század végéig a helyi szervek intézték saját hatáskörükben. 1729-ben a törvényhozás a helytartótanácsra bízta annak országos gondját, alsóbb szinten a törvényhatóságok intézik (megyéknél az alispáni, városoknál a kapitányi hivatal), de még szervezetlenül. Csak a XIX. század derekán létesülnek mértékHITELESÍTŐ hivatalok, amelyeknek irányítására az 1874. évi mértéktörvény létrehozta a központi mértékHITELESÍTŐ bizottságot.

A mérésügy egyik alapvető feladata a mértékegység megállapítása és az etalonok elkészítése. A hossz- és űrmértékeknél törvény szabta ezeket, s központilag igyekeztek érvényesíteni, a többinél a szokás határozott és tartott nagyságot. A kereskedelmi mértékek országos, vagyis pozsonyi etalonjait a XVIII. század hetvenes éveitől kezdve vizsgálhatta a helytartótanács, s ennek során dolgozzák ki a mértékHITELESÍTÉSI utasítást, amelynek végrehajtására nem kerül sor, s az abszolutizmus idején az osztrák rendszert érvényesítik az egész országban a métertörvényig. Magát a hitelesítést a XVII. századig a törvényhatóságok, a XVIII. század közepétől Pozsony városa, a XIX. század elejétől a helytartótanács, e század közepétől pedig a mértékHITELESÍTŐ hivatalok végezték.

A kereskedelmi mértékek egységesítési törekvése során a központi hatalom a helytartótanácson keresztül próbálta az integrációs akaratot érvényesíteni a helyi gyakorlat differenciálódása ellen, de a folyamat a XVIII. század végéig alig haladt. A földmértékeknél viszont, amelyeket csak a szokás kötött, írott törvény nem, ez időre már felismerhető egy belső, spontán integrálódási folyamat a hold javára. A XIX. század közepén már jelentkezik az egységesítés társadalmi igénye. E folyamat során a földmértékeknél az ősi királyi rendszer él váltakozva a helyiekkel a XIX. századig. A kereskedelmi mértékeknél a budaiból lett pozsonyi terjed fokozatosan el a XIX század elején, s váltja fel a század derekán az osztrák rendszer, hogy rövidesen helyet adjon a korszerű, tízes alapú méterrendszernek. Az 1860-ban megindult előkészítő munka nálunk 1874-ben fejeződött be, amikor a 8. tc. 1876. jan. 1-jei hatállyal bevezette ezt a francia eredetű, de nemzetközileg egységes, Európában már sokfelé alkalmazott, ma is használt rendszert.

Hosszmértékek

A mértékegységek magyar nevük betűrendjében sorolnak, az esetleges alegységek ezeken belül szintén. Az egységek neve után a latin, majd német terminológia következik (amelyik van), az eredet, az első okleveles előfordulás éve, végül a metrikus nagyság: becslve (b) vagy pontosan, több érték esetében a szélső kerekített értéke, esetleg az átlag (á) vagy a gyakoriság (gy):

Arasz, spitama, spann. Görög-római, európai előzmény. 1345.18-27 cm. Bánya, királyi (19,45 cm, etalon), mérnöki, pozsonyi (26,6 cm).

Bála, bal, bala, ball. Német előzmény, 1344. 50-300 m textília.

Fertály, vierteil. Hazai szűrszabók. XVIII. század. 15,5 cm.

Hüvelyk, digitus, zoll, daumbreit. Római, európai előzmény. 1279.1,9-3,2 cm..

Láb, pes, schuh, fuss. Görög-római, európai előzmény. 1266.18-35, gy. 31 cm.

Lánc, catena. Osztrák előzmény. XVIII. század. 3-47. á. 23 m. Mérőlánc 18,96 m.

Lépés, gressus, schritt. Római, európai előzmény. 1262. 63-94 cm.

Marok, pugnus, faust. Lómérték, 1778.10,5 cm, hajósmérték XIX század. 15,5 cm.

Mérföld, millaria, millarium, meil. Római, európai előzmény. 1236.1740-8360 m.

Rőf, ulna, elle. Görög-római, európai előzmény. 1255.58-78, gy. 62 cm. Bécsi (77 cm), brassói, budai, drávamelléki, eperjesi, erdélyi, gyöngyösi, kassai, királyi (62,52 cm), kolozsvári, körmendi, krakkói, lőcsei, magyar = sing (62,2 cm), mérnöki, munkácsi, pozsonyi (78,3 cm), selmeci, szebeni, török, turóci, varasdi, zágrábi.

Rúd, pertica, rute. Római, európai előzmény. 1295.1,6-3,8 m.

Stádium, stádium, feldweg. Görög-római, európai előzmény. 1400.184,8 m.

Vég, petia, stück. Európai előzmény. 1255. Vászón 6-82, á 28 m, posztó 5-62, á 20 m.

Föld-területmérték

Csöbör, tina, zuber. Hazai, XVII század. 0,35-0,44 kapás; b. 3-40 nöl; 0,4-1,4 ár.

Darab, frustum, stück. Hazai, XVII század. Szántó: 1 hold; 0,8-1,2 kassai köböl; b. 800-1200 nöl; 28,8-43,2 ár.

Ekealja, aratrum. Ősi mértékünk. Szokásos (120 szokásos hold; b. 33,6 ha), királyi (150 királyi hold; 126,6 ha).

Fertály, auarta, quartale, vierteil. Hazai. Szántó: XVII század, b. 200-300 nöl; 7,2-10,8 ár, Jászságban 30 kat. hold. Szőlő: 1332. Sárváron 898-3997 nöl, 32,3-143,8 ár, Budán 800 nöl; 28,8 ár.

Hold, juger, jugerum, joch. Római, európai előzménytől független ősi mértékünk, egy ekévei egy nap alatt felszántott terület. A szántó mértékéből fokozatosan más művelési ágaknál is alkalmazott mérték lett. Szántónál (csak néhány viszonyt említve): Katasztrális (1600 nöl; 57,5 ár), királyi 2347 nöl, 84,4 ár), kis magyar (1200 nöl;

Kapaalja, fossor, hauer. Ősi mértékünk: 1 kapával egy nap alatt megkapált terület. 0,25-5,3 akó; 1,3-4,0 csöbör; 0,25 fertály; 10 font; 1,0 napszám; 0,3 paszta; 9 sor; 500-2000

Kila. Török előzmény. XVII. század. Hódoltság területén továbbélve. 0,25-1,0 hold; 500-850 nöl; 18,0-40,8 ár.

Köböl, cubulus, kübel. Hazai. XVI-XVII. századforduló. Eredetileg 1 köböl vetőmagnyi terület, de általánosuk. Ősi általános mértékünk. 16,0-6,0 hold; 7,33-24,6 ha.

Mérő, metreta, metz. Hazai. XVI-XVII. századforduló. Eredetileg 1 mérő vetőmagnyi terület, de általánosuk. Általában: 0,11-1,0 hold.

Rét: 520-1650 nöl; 18,7-39,3 ár. Szőlő: 70-200 nöl; 2,5-7,2 ár.

Négyszögöl, orgia quadrata, quadratklafter. Osztrák előzmény. XVII. század. Bánya, bécsi (3,596 m²), erődítmény, királyi (9,7 m²), mérnöki, pozsonyi.

Négyszékméter. 1874:8 tc: 0,278 bécsi négyszögöl. (1 ár = 27,8 nöl, 1 hektár = 2,3 magyar hold, 1,73 kat. hold; 1 m² = 0,10 királyi nöl, 1 ha = 1,18 királyi hold.)

Porció, portio. Hazai. XVII. század vége. Erdélyben rétmérték: 0,016 szekér; 0,033 kaszás; 46-177 nöl; 1,6-6,3 ár.

Rovás. Hazai. 1745. Kivételes jászkun mérték: Szántó: 10,440 nöl; 3,75 ha. Rét: 4320 nöl; 1,55 ha.

Szántó, juger, acker. Hazai. 1290.1,0 hold; 1,0 köböl; 1-2,5 mérő; 700-1300 nöl; 25,2-46,8 ár.

Szekér, currus, fuder. Hazai. 1199.0,3-1,0 hold; 0,5-3,2 kaszás; 0,3-0,6 kötél; 30-60 porció; 1 vontató; 1 vellesta; 348-1600 nöl; 12,5-57,5 ár.

Véka, quartale. Hazai. 1603. Tisza-vidéki, erdélyi szántómérték. 0,3-0,5 falka; 0,12-3,0 hold; 132-750 nöl; 4,2-27,0 ár.

Űr- és térfogatmérték

Három altípust külön kell tárgyalni. A híg űrmértékeket közkeletűen bormértékeknek is nevezték, bár sört, pálinkát, ecetet is mértek velük. A száraz űrmértékeknek csak egy része gabonamérték (bár ezeket más szemes termés - borsó, bab stb. - mérésére is használták), más része egy-egy meghatározott anyag mérésére szolgált. A térfogatmértékeknek pedig nem volt mérőeszközük: a mérendő anyag meghatározott ismert nagysága: térfogata önmagában a mérték.

Híg űrmérték

Akó, urna, tinna, eimer. Európai előzmény. 1226.10-120, gy. 52,64 icce; 50-110, gy. 54 l.

Csöbör, idria, scaphium, tinna, zuber. Hazai. 1395.6-100, gy. 50 icce; 5-200, gy. 42 l.

Hordó, vas, vasa, fass. Hazai. 1395.8-93 köbök; 80-930 l. Beregszászi, gönci, gyöngyösi, kassai, munkácsi, pozsonyi, soproni, sztankóci, telkibányai, tokaj hegyaljai (160-180 icce; 134-151 l).

Icece, justa, média, halbe. Európai előzmény. XIV. század. 2 meszely; 0,6-4,2, gy. 0,9 l.

Kanta, canta, cantarus. Török előzmény. 1588.10 icce; 8 l.

Kupa, cantarus. Hazai. 1549. Erdélyi (= pint; 1,4 l).

Meszely, quartale, seitel. Osztrák előzmény. 1495. 0,5 icce; 0,35-0,45, gy. 0,4 l. Bécsi (0,35-0,45 l).

Pint, pinta, média, mass, bind. Német előzmény. 1393.2 icce; 1,0-4,1 gy. 1,6 l.

Vödör, hydria, idria, urna, eimer. Német előzmény. 1075. 8-56 icce; 10-47 l.

Száraz űrmértékek

Fertály (ld. még kvartale, szapu, véka is), quarta, quartale, vierteil. Német előzmény. 1344. 20-200 l.

Kila, killa, cubulus, metreta, kübel. Török előzmény. 1573. Baranya, Borsod, Gömör, Heves, Hont, Jászkun, Nógrád, Pest, Somogy, Veszprém megyékben dívott. 47-120 l.

Köböl, cubulus, kübel. Hazai. 1193.24-280, gy., á. 124 l.

Mérő, metreta, mec, metz(e). Német előzmény. 1341.31-155, gy. 47, 62, 93, á. 62 l.

Térfogatmérték

Abora. Ukrán előzmény. 1586. észak-felvidéki szénamérték. Kb. 30 m³.

Asztag, cumulus. Hazai. 1395. A szálás gabona szérús tárolóegysége és mértéke. Vidékenként változó nagyságú, kb. 10-400 kepe.

Boglya, acervus. Hazai. 1478. A széna mezei tárolóegysége és mértéke. Vidékenként változó nagyságú. 1843.430 m³.

Csomó. Hazai. 1671. Aszálás gabona ritkább mértéke. 13-17 kéve.

Kalangya, gelima, mandelio. Hazai. 1560. Aszálás gabona tárolóegysége és mértéke. 14-44, kiv. 60, gy. 26, 30, 32 kéve. Bereg, Borsod, Heves megyékben a XVI-XVII. században: 1 egri kalangya = 30 egri kéve.

Kazal, acervus, schober. Hazai. 1463. A széna tárolóegysége és mértéke. Vidékenként változó nagyságú. 122-818 m³.

Kepe, capetia, schober. Hazai. 1067. A szálas gabona mezei tárolásegysége és mértéke. 13-90, gy. 52 60, 64, 76 kéve.

Kereszt, crux, kreutz. Hazai. 1513. A szálas gabona mezei tárolásegysége és mértéke. 13-32, gy. 15, 16, 18, 20 kéve.

Kéve, manipulus, garben. Hazai. 1372. A szálas gabona legkisebb mezei tárolóegysége és mértéke. A kaszálás módjától függően változó nagyságú.

Marok, manus. Hazai. 1513. Az aratott szálas gabona, a nyúvött len-kender legkisebb egysége-Marting, motring. Ismeretlen eredetű. 1544. Lazán tekert fonalmérték. AXX század elejétől hossz mérték jellegű (300-600 szál).

Öl (kőb értelemben), orgia, klafter. Hazai. Fa (erdei öl): XVII. század. 2,8-3,4 m³. Széna: 1573. Átlag (1,0x2,5 X2,5 öl) 38,4 m³.

Petrence, cumulus. Hazai. 1723. A széna kisebb mezei tárolásegysége és mértéke.

Szekér, currus, plaustrum, fuhre, wagen. Ősi mérték, a szekérfajtától s a tehertől függő nagyságban. Bor: 5,4-16 hl. Gabona: szálas 4-10 kereszt. Széna: 4,6-38,4 m³.

Súlymérték

Lat, uncia, loth. Európai előzmény. 1441.1,4-1,9, gy. 1,75 dkg. Bécsi (4 nehezék; 1,75 dkg), budai (4 nehezék; 1,5-1,9 dkg), erdélyi (4 nehezék; 1,4-1,9 dkg), pozsonyi (4 nehezék; 1,75 dkg), vám (1,66 dkg).

Litra, liter. Erdélyben, hódoltsági területen dívó török mérték. 1714.200 drám; 31,5 dkg.

Mázsa, centenarius, massa, centner, zentner. Római, európai előzmény. 1255.50-73, gy. 56 kg. Bécsi (100 font; 56 kg), budai (100-120 font; 54-73 kg), erdélyi (144 font; 56,64 kg), pozsonyi (100 font; 56 kg), vám (1852.100 font; 50,0 kg).

Darabmérték

Árkus (ív), arcus, bogén. Német előzmény. 1568. A papír alapegysége és mértéke (a merítőszita nagyságának megfelelő papírlap).

Bál(a), bal, ballá, ballen. Német előzmény. 1500 k. Papírmérték: 10 rizsma.

Rizsma, scapis, risma, ries. Német előzmény. 1500 k. 20 konc papír, 1880-tól 1000 ív.

Tucat, ducent. Német előzmény. 1597.12 db.

TÉMÁK EGYÉNI ÉS ÖNÁLLÓ FELDOLGOZÁSRA

1. A történelmi segédtudományok általános jellemzése.
2. A történelmi segédtudományok gyakorlati felhasználásának lehetőségei.
3. A paleográfia, mint történelmi segédtudomány.
4. A paleográfia kialakulása és fejlődése.
5. Az írás fejlődése, annak eszközei. A könyvmásolás.
6. A kriptográfia, mint történelmi segédtudomány.
7. A pénz kialakulásának alapvető korszakai és formái.
8. Az ókori és a középkori pénzek jellemzői.
9. Pénzermék a mai Ukrajnai területén a IX-XVII. században.
10. A „trizub” mint heraldikai jelkép eredete és jelentése.
11. A heroldok szerepe a középkori társadalmakban.
12. A vexillológia gyakorlati felhasználása.
13. A Kijevi Rusz és a litván-lengyel állam korában használt zászlók.
14. Az ukrán állami lobogó kialakulásának korszakai.
15. Az európai mértékegységek egységesítése.
16. A történelmi kronológia fejlődésének korszakai.
17. Naptárak a világ különböző területein. Időszámítások.
18. Nap, hét, hónap, év. Állandó és váltakozó ünnepnapok a naptárakban.
19. A Julianus- és a Gergely-naptár bevezetésének szükségszerűsége.
20. A húsvét időpontjának kiszámítási módozatai.
21. A kartográfia, mint történelmi segédtudomány.
22. Ókori és középkori térképábrázolások.
23. A világ megnyitása a nagy földrajzi felfedezések következtében.

**TESZTFELADATOK A
„TÖRTÉNELMI SEGÉDTUDOMÁNYOK” CÍMŰ TANTÁRGYBÓL**

I.

1. Melyik NEM tartozik a magyar koronázási jelvények közé?

	Királyi jogar		Uralkodói pallos
	Országalma		Koronázási palást

2. Mi Bolívia pénzneme?

	boliviano		dollár
	bolivar		real

3. Mi a különbség a pénzhamisítás és a pénzutánzás között?

4. Melyek a címer fő részei?

II.

1. Milyen állat látható az Egyesült Államok szövetségi címerén?

	Musztáng		Oroszlán
	Sas		Hód

2. Melyik szent keresztje nem szerepel a brit lobogón?

	Szent András		Szent György
	Szent Dávid		Szent Patrick

3. Mi a különbség a zászló és a lobogó vexillológiai elnevezése között?

4. Címerképek és alkalmazásuk.

III.

1. Melyik szín NEM szerepel Olaszország zászlajában?

	Fehér		Kék
	Zöld		Piros

2. Melyik egy magas angol állami kitüntetés az alábbiak közül?

	Térdszalagrend		Arany Bokalánc-rend
	Pecsétgyűrűsök Rendje		Sarkantyúsok Rendje

3. Koronázási jelvényeink közül melyik igazolhatóan Szent István-kori?

4. Az Aranybulla, mint a pecséttan jellemzője.

IV.

1. Melyik ország zászlójában látható egy fa?

	Kanada		Líbia
	Libanon		Málta

2. Mit nem tettek a heroldok?

	lovagi tornák kihirdetése		címerek megtervezése, nyilvántartása
	részvétel a harcban		udvari szertartások ellenőrzése

3. Mióta van Magyarországon önálló papírpénz-kibocsátás?

4. Mi a trikolór?

V.**1. Hány csillag van az Európai Unió zászlaján?**

	9		13
	11		12

2. Melyik volt a magasabb katonai rang Japánban?

	Taisho		Daimyo
	Shogun		Shoso

3. A pecsétek rögzítésének módja.**4. A címerpajzs és a címertörés****VI.****1. Mi a Corvin-lánc?**

	Mátyás király nyaklánc		Egy kitüntetés
	Díszkard tartólánc		Lószerszám

2. Melyik ország zászlaja a vörös alapon fehér kereszt?

	Vietnám		Svájc
	Egyiptom		Japán

3. Mit nevezünk mesteralakoknak?**4. Mit jelent a tiparium?****VII.****1. Ezek közül melyik nem egy lovagrend neve?**

	Templomos		Kelyhes
	Johannita		Teuton

2. Melyik ország uralkodói címe a maharadzsa a felsoroltak közül?

	Nepál		Pakisztán
	India		Oroszország

3. A sisak és a sisakdísz.**4. Hány részből áll a magyar korona, s hogy hívják ezeket?****VIII.****1. Mi volt a vaskereszt?**

	Fegyver		Hadművelet az I. világháborúban
	Katonai érdemrend		Hadművelet a II. világháborúban

2. Milyen virág volt a Bourbon dinasztia "címere"?

	tulipán		szekfű
	rózsa		liliom

3. Mi a bulla fogalma? Kik használtak aranybullát és ólombullát?**4. Melyek a címer legfontosabb elemei?****IX.****1. Mit őriznek Kentucky állam Fort Knox erődítményében?**

	az USA uránkészletét		az USA aranykészletét
	a CIA titkos iratait		a legszigorúbb hadititkokat

2. Milyen állat szerepel Dánia címerében?

	sas		vaddisznó
	farkas		oroszlán

3. A hét napjai közül melyeknek a neve magyar eredetű, s mi a jelentésük?

4. A magyar történelmi zászlók.

X.

1. Mit jelképez a zárt korona?

	Csak Isten áll az ország ill. az uralkodó felett		Nem keresztény uralkodó
	Az adott ország gyarmatbirodalom		A birodalmát hegység védi

2. Milyen szín társítható a püspök szóval?

	kék		lila
	sárga		zöld

3. Milyen tartomány- ill. országnevek szerepeltek a magyar királyok címében?

4. A címerek kiegészítő elemei: sisaktakaró, jelmondat, rendjelek.

XI.

1. Melyik szigetről neveztek el egy lovagrendet?

	Korfu		Málta
	Ibiza		Mallorca

2. Velence mellett melyik állam élén állt még dózse?

	Burgundia		Andorra
	Genova		San Marino

3. Zászlók alkalmazása az ókori Keleten.

4. Melyik hónapban kezdődött az újév az ókorban?

XII.

1. Hogy nevezték az Orosz Birodalom uralkodóját?

	király		cár
	fejedelem		szultán

2. Melyik mitológiai állat van Debrecen város címérében?

	Szfinx		Főnix
	Minotaurusz		Szkülla

3. Pontosán lehet-e keltezni pénzekkel régészeti objektumot, tárgyat?

4. A heroldok szerepe a középkori társadalmakban.

XIII.

1. Kinek a legmagasabb a rangja a következők közül?

	Császár		Király
	Gróf		Báró

2. Mi a heraldika?

	címerekkel foglalkozó segédtudomány		pénzermékkal foglalkozó segédtudomány
	görög istennő neve		gyógynövénytan

3. A címerek főbb elemei.

4. A pecséttan mint tudományág.

XIV.

1. Mi a Habsburg címerállat?

	fekete holló		oroszlán
	kétfejű sas		csodaszarvas

2. Milyen kő alkotja a magyar koronázási jogar fejét?

	rubin		smaragd
	hegyikristály		gyémánt

3. A városok címereinek kialakulása Magyarországon és a Kijevi Rusz területén.

4. Mit az eltérés a Julián-és a Gergely-naptár között?

XV.

1. Melyik város címerében van medve?

	Amszterdam		Szeged
	Berlin		Prága

2. Melyik konyhai eszköz lehet egy sisakfajta is egyben?

	Serpenyő		Fazék
	Tányér		Tepsi

3. A heraldika fejlődése és a keresztes hadjáratok

4. Kik voltak a középkori Magyarországon az országos főméltóságok (országbárok)?

XVI.

Mivel foglalkozik a heraldika?

	címerekkel		fegyverekkel
	történelemmel		lovagokkal

2. Melyik nem egy francia nemesi címet takar?

	marquis /márki/		pair
	vicomte		abbé

3. A pecsétan alapfogalmai.

4. Európa pénzverését a középkortól milyen nagy csoportokba oszthatjuk?

XVII.

1. Mit jelent a "Dzsingisz Kán" elnevezés?

	"Sorvadó végzet"		"A világ ura"
	"Sors kegyeltje"		"Óceán"

2. Kik voltak a despoták?

	vándorköszörűsök		zsarnokok
	postamesterek		közkatonák

3. A felerisztika, mint tudományág célja és forrásai.

4. A címerek előtörténete és eredete Nyugat-Európában.

XVIII.

1. Mit kap az aki baksist kap?

	Kegyelmet		Pénzt
	Egérutat		Édességet

2. Kik voltak a kínai mandarinok?

	katonák		tanítók
	hivatalnokok		ügyvédek

3. A hagyományos heraldika kialakulása Magyarországon.
4. A kronológia, mint segédtudományág.

XIX.

1. Mivel foglalkozik a numizmatika?

A pénzzel és a pénztörténettel	Az időszámítás történetével
A címerekkel	A múmiák balzsamozásával

2. Honnan származik a "november" elnevezés?

a latin "novem", azaz kilenc szóból	a latin "no vembre", azaz "nincs meleg" kifejezésből
a latin "nov embed", azaz tizenegy szóból	a latin "nov ember", azaz "új ember" kifejezésből

3. Színek és mázak alkalmazása a heraldikában.
4. A vexillológia, mint tudományág kialakulása.

XX.

1. Mit nevezünk valutának?

Idegen országok pénze	Építészeti stílus.
Növényfajta.	Pénzforgalom

2. Ki/mi a sejk magyar jelentése?

Román turista	Ukrán maffiozó
Arab bölcse	Holland diller

3. Mesteralakok a heraldikában.
4. A családfa létrehozásának szabályai.

XXI.

1. Mi a privilégium?

utójog	jogtalanság
előjog	egyik sem

2. Mit jelent a "dinasztia" szó?

betegség	csendes pihenő
uralkodóház	kímélő étrend

3. A pecsétek anyaga, formája és színe.
4. A hagyományos heraldika célja és feladatai.

XXII.

1. Mi a genealógia?

oklevéltan	címertan
származástan	érmertan

2. Melyik nem rendjel?

Aranygyapjas-rend	Térdszalag-rend
Bogáncs-rend	Vállszalag-rend

3. A heraldika, mint tudományág kialakulásának szakaszai.
4. Genealógiai alapfogalmak.

XXIII.

1. Mit jelent a kronológia?

	Időeltolódás		Időszámítás
	Időkiesés		Időzítés

2. Melyik a címer legfontosabb eleme?

	Címerpajzs		Sisak
	Címertakaró		Sisakdísz

3. A történelmi segédtudományok: a kurzus tárgya és feladatai.

4. A geneológia forrásai.

XXIV.

1. Melyik nem a magyar pénztörténet korszaka?

	Gulden		Tallér
	Garas		Dénár

2. Melyik nem a spanyolviasz alkotórésze?

	Ólom		Kréta
	Gyanta		Lakk

3. Az ókori zászlók alkalmazása.

4. A címertani alapfogalmak.

XXV.

1. Melyik uralkodó nem a Német-Római Birodalom választófejedelem?

	Cseh király		Brandenburgi őrgróf
	Bajor herceg		Trieri érsek

2. Kinek a nevéhez fűződik az utolsó naptárreform?

	III. Ince pápa		XIII. Gergely pápa
	VII. Gergely pápa		VI. Pál pápa

3. Melyik magyar uralkodó adományozott először teljes címet?

4. Koronázási jelvényeink közül melyik tekinthető a legrégebbnek?

XXVI.

1. Melyik ókori uralkodó verette az első fémpénzt?

	Gügesz lüd király		Asóka kusán király
	Dareiosz perzsa király		Csing Shi Huangdi kínai császár

2. Melyik ország címerében nem oroszlán látható?

	Norvégia		Lengyelország
	Dánia		Hollandia

3. Kinek a nevéhez fűződik a két utóbbi naptárreform?

4. Hogyan készültek az első pénzek?

XXVII.

1. Ki használt ólombullát?

	Római császár		Francia király
	Római pápa		Cseh király

2. Mi mondta: "A pénznek nincs szaga!"

	C. J. Caesar triumvir		Vespasianus császár
	Augustus császár		Domitianus császár

3. A geneológia forrásai.

4. A nemzeti lobogók kialakulásának kora.

XXVIII.

1. Kinek a nevéhez kapcsolódik a római naptár reformja?

	Augusztus		Tiberius
	Caesar		Ptolemaios

2. Melyik nem görög pénzegység?

	Talentum		Dénár
	Drachma		Obolosz

3. Mit jelent a címertörés fogalma?

4. Mit jelent a bankjegy fogalma?

XXIX.

1. Melyikük nem a Magyar Királyság főméltósága?

	Erdélyi vajda		Nádor
	Horvát bán		Despota

2. Melyik nem a pecsét feladata?

	garantálja valamely tartalom titkosságát, sértetlenségét		bizonyítja a tulajdont
	jelzi a tulajdonos rangját		érvényesít, illetve hitelesít.

3. Miből származik a heraldika fogalma, s melyik segédtudományt jelenti?

4. Mit nevezünk pénzlábnak?

XXX.

1. Hány hónapból állt a római naptár?

	10		11
	9		12

2. Melyik magyar pénz?

	Frank		Forint
	Gulden		Kuna

3. Milyen címerpajzsokat ismerünk?

4. Hol, mikor és miből készültek az első fémpénzek?

KÉRDÉSEK A TÖRTÉNELMI SEGÉDTUDOMÁNYOK CÍMŰ TANTÁRGY SZIGORLATÁHOZ

1. A történelmi segédtudományok: a kurzus tárgya és feladatai.
2. A geneológia forrásai.
3. A heraldika, mint tudományág kialakulásának szakaszai.
4. A hagyományos heraldika célja és feladatai.
5. Geneológiai alapfogalmak.
6. A hagyományos heraldika kialakulása Magyarországon.
7. A címerek előtörténete és eredete Nyugat-Európában.
8. A pecsétan alapfogalmak.
9. A heraldika fejlődése és a keresztes hadjáratok
10. A pecsétan mint tudományág.
11. A városok címereinek kialakulása Magyarországon és a Kijevi Rusz területén.
12. A vexillológia, mint tudományág kialakulása.
13. A felerisztika, mint tudományág célja és forrásai
14. Az ókori zászlók alkalmazása.
15. Zászlók alkalmazása az ókori Keleten.
16. A címertani alapfogalmak.
17. A pecsétek anyaga, formája és színe.
18. Színek és mázak alkalmazása a heraldikában.
19. A magyar történelmi zászlók.
20. Mesteralakok a heraldikában.
21. Ukrajna történelmi zászlóinak fejlődési szakaszai.
22. A pecsétek rögzítésének módja.
23. A címerek főbb elemei.
24. A címerpajzs és a címertörés
25. A geneológia kapcsolatai más történelmi segédtudományokkal.
26. A heroldok szerepe a középkori társadalmakban.
27. Középkori zászlók.
28. A sisak és a sisakdísz.
29. A zászló főbb elemei
30. Címerképek és alkalmazásuk.
31. A geneológia forrásai.
32. A címerek kiegészítő elemei: sisaktakaró, jelmondat, rendjelek.
33. Geneológiai jelek, ábrák, táblázatok.
34. A családfa létrehozásának szabályai
35. Az Aranybulla, mint a pecsétan jellemzője.
36. Az Árpád-ház és a Rurik-dinasztia rokoni kapcsolatai.
37. A nemzeti lobogók kialakulásának kora.
38. A kronológia, mint segédtudományág.
39. Miből származik a heraldika fogalma, s melyik segédtudományt jelenti?
40. Melyek a címer fő részei?
41. Mit jelent a címertörés fogalma?
42. Melyik magyar uralkodó adományozott először teljes címert?
43. Mit nevezünk mesteralakoknak?
44. Mi az archontológia tárgyköre és legfontosabb forrásai?
45. Milyen tartomány- ill. országnevek szerepeltek a magyar királyok címében?
46. Kik voltak a középkori Magyarországon az országos főméltóságok (országbárok)?

47. Hány részből áll a magyar korona, s hogy hívják ezeket?
48. Koronázási jelvényeink közül melyik igazolhatóan Szent István-kori?
49. Koronázási jelvényeink közül melyik tekinthető a legrégebbnek?
50. Mit az eltérés a Julián-és a Gregorián-naptár között?
51. A hét napjai közül melyeknek a neve magyar eredetű, s mi a jelentésük?
52. Mit jelent a bankjegy fogalma?
53. Mióta van Magyarországon önálló papírpénz-kibocsátás?
54. Mi a különbség a zászló és a lobogó vexillológiai elnevezése között?
55. Mi a trikolor?
56. Európa pénzverését a középkortól milyen nagy csoportokba oszthatjuk?
57. Mit nevezünk pénzlábnak?
58. Pontosan lehet-e keltezni pénzekkel régészeti objektumot, tárgyat?
59. Mire nyújt támpontot a pénz?
60. Mi a különbség a pénzhamisítás és a pénzutánzás között?
61. Mit jelent a tiparium?
62. Mi a bulla fogalma? Kik használták aranybullát és ólombullát?
63. Mikortól alkalmazták az osztrák 1600 négyszögölű kataszteri holdat, ki rendelte el az ország kataszteri felmérését? Melyik segédtudomány foglalkozik ezzel a kérdéssel?
64. Mióta használunk méterrendszert? Melyik segédtudomány foglalkozik ezzel a kérdéssel?

SZAKIRODALOM

1. Александров П. Українська монета: історія і сучасність // Старожитності. – 1994. – Число 3-4, 5-6.
2. Бондренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
3. Булгакова В. Древнерусские печати из собрания Национального музея истории в Киеве // РА, 1997 (4). - С. 163 - 169.
4. Булгакова В. Сфрагістичні пам'ятки // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. К. 1996. - С. 87, 162 - 163.
5. Введенський А.О., Дядиченко В.А., Стрельський В.І. Допоміжні історичні дисципліни: Навч. посібник. – К., 1963.
6. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2002..
7. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988.
8. Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України. Ч 1., Львів, 2004.
9. Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. - № 3.
10. Зайцев Б.П., Куделко С.М., Посохов С.И. Материалы к практическим занятиям по исторической хронологии. Методические указания. – Харьков, 1992.
11. Зварич В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972.
12. Ивакин Г.Ю. Памятники сфрагистики и нумизматики // Новое в археологии Киева. Киев.: Наукова думка, 1981. - С. 403 - 424.
13. Каменцева Е.И. История вспомогательных исторических дисциплин: Учеб. пособие. – М., 1979.
14. Котляр М.Ф. Шукачі та дослідники скарбів. – К., 1971.
15. Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики / Труды музея палеографии. Т. 1. Вып. 1. Ленинград, 1928. - 175 с.
16. Лукомский В., Модзoleвский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
17. Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Львів, Чернігів, 1995.
18. Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Львів, Чернігів, 1995.
19. Наріжний К. Г. Живий світ геральдики. Тварини і рослини в державній символіці. Київ, 1997.
20. Румянцева В. Эмблемы земель и городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986.
21. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М., 1977.
22. Слободянюк М. В. Військова символіка України. Відродження з попелу. Київ, Львів, 2005.
23. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.
24. Áldási Antal. Címertan. Budapest, 1923. Magyar Történelmi Társulat.
25. Bertényi Iván. Kis magyar címertan. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983.
26. Bertényi Iván. Új magyar címertan. Budapest, Maecenas Kiadó, 1993.
27. Csáky Imre. A magyar királyság vármegyéinek címerei a XVIII-XIX. században. Budapest, Corvina Kiadó, 1995.
28. Csáky Imre. A Magyar Királyság szabad királyi városainak címerei és pecsétjei a XVIII-XIX. században. Híd Marketing és Térképészeti Kft. 1998.

29. Feiszt György. Rövid magyar címertan és pecséttan. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
30. Hoppál Dezső. A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei. Budapest, Cartographia Kiadó, 2001.
31. Ivánfi Ede. A Magyar Birodalom, vagy Magyarország s részeinek címerei. Budapest, Maecenas Kiadó, 1989.
32. Karácsonyi János. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (lásd Karácsonyi János. Magyar nemzetségi címerek). Budapest, Nap Kiadó, 1995
33. Nagy Iván. Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Budapest, Helikon Kiadó, 1987-1988.
34. Nyulásziné Straub Éva. Magyarország címerkönyve: A heraldika alapjai. CEBA Kiadó, 2001.
35. Nyulásziné Straub Éva. Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest, Corvina, 1987.
36. Czobor Béla. Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecséteinek jegyzéke. Pest, 1872.
37. Biás István, ifj. Pálmay József. A római szent birodalmi Széki Gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában őrzött, eredeti okiratokon levő címeres-pecsétek betűsoros jegyzéke. Marosvásárhely, 1909.
38. Csánky Dezső. A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályán őrzött pecsétek mutatója. Tizenkét fénynyomatú táblával. Kiadja az Országos Levéltár. Bp., 1889.
39. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Szerk.: RÁCZ GYÖRGY. (ARCANUM CD-ROM) Bp., 2003.
40. Kumorovitz L. Bernát. A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bibliotheca Humanitatis Historica. Budapest, 1993.
41. Kumorovitz L. Bernát. A magyar szfragisztika múltja. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták tanítványai. Bp., 1938. 251–311.

A DIÁKOK TUDÁSÁNAK A FELMÉRÉSE

A szemeszter alatt a diákoknak meg kell írniuk két modul dolgozatot, melyek magukban foglalják a rendszeres felszólalásokat a gyakorlati órákon. A diákok felkészültségi szintjét tesztfelmérés, szóbeli felelés és az egyéni munka kidolgozásának formájában ellenőrizzük. A modulok elsajátításának végleges ellenőrzése összefoglaló ellenőrző foglalkozással zárul.

Pontok lehetséges megoszlása a részmodulok értékelése során (1. sz. részmodul)

Állandó értékelés és önálló munka									Modul dolgozat eredménye	Összesen
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	...	...	50	100
10	5	5	5	10	10	5				

T1, T2 ... – témák

(2. sz. részmodul)

Állandó értékelés és önálló munka									Modul dolgozat eredménye	Összesen
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	...	...	50	100
10	5	5	5	10	10	5				

T1, T2 ... – témák

Az oktatási folyamat különböző részeinek értékelése

A hallgató tevékenységének formája	1. sz. modul		2. sz. modul	
	Összesen	Maximum pontszám (összesen)	Összesen	Maximum pontszám (összesen)
Gyakorlati foglalkozások	16	50	14	50
Laboratóriumi munkák				
Számítógépes tesztfeladatok				
Írásbeli tesztelés				
...				
Prezentáció				
Referátum				
Esszé				
...				
Témazáró (modul) dolgozat		50		50
Összesen	16	100	14	100

A DIÁKOK TUDÁSÁNAK OSZTÁLYOZÁSI KRITÉRIUMAI

- „**jeles**” (5) a diák - a tantervi követelményeknek kifogástalanul eleget tesz, a tananyagot ismeri, érti, tudja alkalmazni, a tantárgy szaknyelvét használja, szabatosan fogalmaz;

- „**jó**” (4) a diák - a tananyagot ismeri, érti, tudja alkalmazni, a tantárgy szaknyelvét használja, a tantervi követelményeknek megbízhatóan, kevés, jelentéktelen hibával tesz eleget;

- „**elégséges**” (3) a diák - a tantervi követelményeknek pontatlanul tesz eleget, gyakran szorul a számonkérés során tanári segítségre, a tantervi követelményekből a továbbhaladáshoz csak a szükséges minimális ismeretekkel, jártassággal rendelkezik, fogalmakat önállóan nem alkot, egyáltalán önálló feladatvégzésre nem képes;

- „**elégtelen**” (2) a diák - a tantervi minimumot sem teljesítette, ennek eleget tenni a tanári útmutatás segítségével sem képes.

Minden modul dolgozatért a diák megszerezheti a maximális 50 pontot:

- modul dolgozat – 60 pont;

- gyakorlati órák – 20 pont;

- önálló munka – 20 pont;

Öszegezve a két modul dolgozat eredményeit egy diák összesen 100 pontot érhet el, amely a „jeles” osztályzásnak felel meg.

Ha a tantárgy vizsgával vagy beszámolóval zárul, a **félévi osztályzat** egyúttal félév lezárását is jelentheti, és be lehet számítani a vizsgán vagy beszámolón a következő skála szerint:

Érdemjegy a 100 pontos skála szerint	EKTC érdemjegy	Érdemjegy a nemzeti értékelés skála alapján	
		differenciált	nem differenciált
90 – 100	A	kiváló	megfelelt
82-89	B	jó	
74-81	C		
64-73	D	elégséges	
60-63	E		
35-59	Fx	elégtelen pótvizsgázás lehetőségével	nem felelt meg, további leadás/pótvizsga lehetőségével
0-34	F	nem felelt meg – évisméltéssel tanulja a tárgyat	nem felelt meg – évisméltéssel tanulja a tárgyat

AZ ELLENŐRZÉS ESZKÖZEI

A tantárgy eredményeinek értékelésének és bemutatásának módszerei a következők: szóbeli felmérés, írásbeli gyakorlati munka, esszéírás, záró dolgozat.

A tanulók tevékenységének eredményeit 100 pontos rendszer szerint értékelik az alábbi ellenőrzési formák szerint:

aktuális - gyakorlati órán való teljesítmény (5 pontig), prezentáció előadása, otthoni egyéni órák (40 pontig): minden egyes feladat 5 pontig értékelhető; tematikus (modulonkénti) ellenőrzés (teszt) - 50 pontig (minden helyes válasz 1 pont).

A záróellenőrzés egy félévi értékelés azoknak a hallgatóknak, akik elméleti témákat tanultak és azokat gyakorlatilag elsajátították.

Az aktuális ellenőrzés és az egyéni házi feladat teljesítésének eredménye alapján a 90-100 pontot kapott tanulók felmentést kaphatnak a végső ellenőrzés alól, és "kitűnő" minősítést kapnak, 80-90 pont - "jó", 70-80 pontok - "kielégítő" ".

Tervezett feladatok: két modul dolgozat, esszé megvédése, beszámoló meghallgatása, a hallgatói prezentáció megtekintése.

AZ AKTUÁLIS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ ELLENŐRZÉS FORMÁI

A folyó ellenőrzés formái: szóbeli felmérés, gyakorlati feladatok kivitelezése.

A modul ellenőrzés formája: témazáró (modul) dolgozatok megírása.

Félévzáró ellenőrzés: szigorlat/vizsgakérdések.

A MODUL DOLGOZATOK ÉRTÉKELÉSI SZEMPONTJAI

A témazáró (modul) dolgozat 5 elméleti kérdést tartalmaz. Egy elméleti kérdésre a vizsgázó maximálisan 10 pontot szerezhethet.

Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний.
Формат видання 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 9,07 Наклад: 50. Зам. №17.
Видавництво ПП «АУТДОР – ШАРК»
88000, м. Ужгород, Україна
пл. Жупанатська, 15/1.

***Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія 3т № 40 від 29 жовтня 2012 року.***